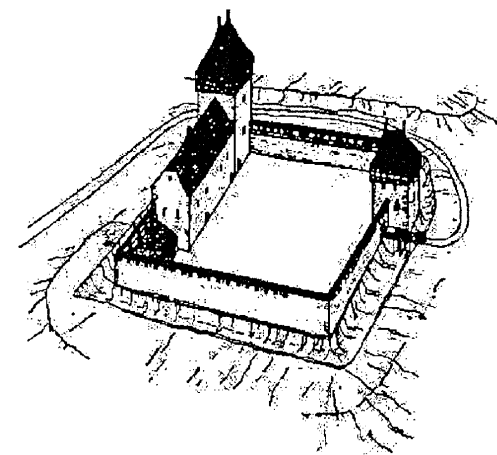

Castrum

2014/1-2

A Castrum Bene Egyesület folyóirata

A tartalomból:

BARÁZ CSABA – HOLLÓ SÁNDOR – NOVÁKI GYULA
Felsőtárkány-Kő-köz vára

KOPPÁNY TIBOR
Paczmáni Tamás, Újlaki Miklós bosnyák király
újlaki-palotai várnagya és kastélya

FELD ISTVÁN – SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS
Várak külső védművei és előművei Közép-Európában

KELEMEN BÁLINT – SIMON ZOLTÁN
Füzér vára: a felsővár északnyugati és déli palotaszárnyának
elméleti rekonstrukciós kutatása

KOPPÁNY TIBOR
Mihálypéterházai Ormányi Józsa,
a várépítő 16. századi sümegi prefektus

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

17. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

17. szám

Budapest, 2014

E számunk munkatársai

BARÁZ CSABA földrajztanár, oktatási szakreferens, Bükki Nemzeti Park Igazgatósága, Eger, BEDNÁR, PETER régész, a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Nyitra, BELJAK, JÁN régész, a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Zólyomi Kirendeltsége, BELJAK PAŽINOVÁ, NOÉMI régész, Konstantin Filozófus Egyetem Nyitra, Régészeti Tanszék, FELD ISTVÁN régész, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest, GÁBOR, PETER régész, a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Nyitra, GÁL VIKTOR régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, HLAVÁČOVÁ, STANISLAVA, Kassa, HOLLÓ SÁNDOR geológus, osztályvezető, Bükki Nemzeti Park Igazgatósága, Eger, KELEMEN BÁLINT építész, Budapest, KOPPÁNY TIBOR építészettörténész, Budapest, MATEJKA, MIROSLAV, építész, Bán/Banovce, NAGY LÁSZLÓ régész, Dobó István Vármúzeum, Eger, MORDOVIN MAXIM régész, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest, NAGY SZABOLCS BALÁZS régész, PhD ösztöndíjas, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest, NOVÁKI GYULA régész, Budapest, PLAČEK, MIROSLAV, régész, Brünn, RÁCZ MIKLÓS régész, MNM Nemzeti Örökségvédelmi Központ, Budapest, RUSNÁK, RASTISLAV régész, a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Kassai Kirendeltsége, SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS régész, igazgatóhelyettes, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, ŠIMKOVIC, MICHAL építészettörténész, Zólyom, SIMON ZOLTÁN régész, Lechner Lajos Tudásközpont, Budapest

Szerkesztette

Feld István

A szerkesztő munkatársa

Nagy Szabolcs Balázs

Technikai szerkesztő

Domokos György

Koordinátor

Terei György

ISSN 1787-1093

Folyóiratunk e száma

*a Civertan Bt. és az Iceteam Design Kft.
támogatásával jelent meg*

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

BARÁZ CSABA–HOLLÓ SÁNDOR–NOVÁKI GYULA

FELSŐTÁRKÁNY-KŐ-KÖZ VÁRA

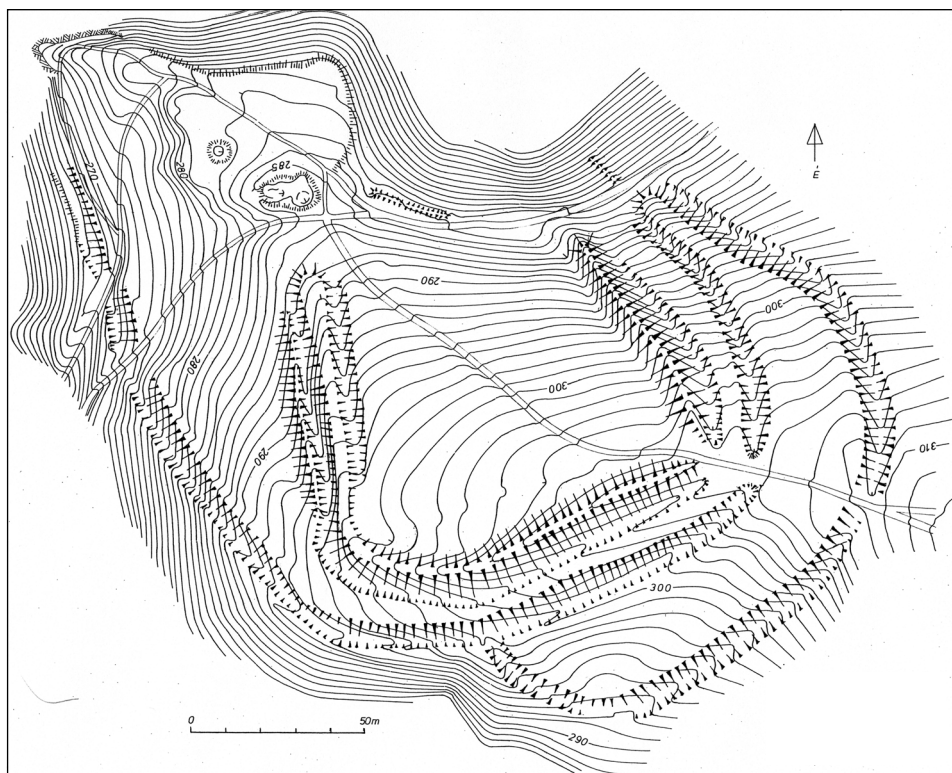
Eger-Felnémettől északkeletre a Felsőtárkányi-medence mélyed széles völgyként a Bükk-hegység tömbjének délnyugati szélébe, felső végén Felsőtárkány község házsora húzódik hosszan a hegyek lábáig. A község felső végén a hegyek szorosan összezárnak, s rövid, keskeny, sziklás szurdok, a Kő-köz után folytatódik az országút kelet felé, a kiszélesedő Barát-völgyben. A sziklaszoros elején, a déli oldalán van a Szikla-forrás foglalata, mely felett rendkívül meredek hegyoldallal emelkedik az a hegy, amelyen a várat találjuk. A vár területének külön neve nincs, ezért az elnevezését az alatta húzódó Kő-közhez kötöttük.

A várat háromszoros védővonal zárta körül. Központi része egy nyugatra kiugró, el-laposodó hegynyúlványt foglal magába, ez áterjed az északi lejtőre, északi végét pedig a Szikla-forrás feletti igen meredek, sziklás hegyoldal zárja le. Alakja kissé szabálytalan négyszög. Három oldalról sánc határolja, északi oldalán azonban a meredek hegyoldal felé nyitott, a peremen, illetve alatta látható két rövid, alacsony töltés kora bizonytalan. A nyugati oldal sánca előbb megszakad, mielőtt elérné az északi meredek hegyoldal feletti peremet, így egy kb. 30 m széles rész üresen maradt, mintegy átjárót hagyva az északnyugati, kisebbik várrészbe.

A sánc magassága 1–3 m között váltakozik, külső oldalán árok kíséri. A nyugati oldalon az árokból még egy külső sánc is kiemelkedik, de ez nem fordul át a többi oldalra. A vár központi része északi szélének meghatározása bizonytalan. A két sáncvég között, a 286–290 méteres szintvonalak magasságában a hegyoldal a belső területen belül hirtelen meredekké válik. Itt is volt arra lehetőség, hogy a belterületet lezárják, de erre sánc, árok vagy határozott perem nem utal.

A vár központi részének belső területe feltűnően erősen lejt észak felé. Átmérője kelet-nyugat irányban (a sáncetön mérve) a felső részen 108, lejjebb a két sáncvég között 80 m, tovább lejjebb az igen meredek hegyoldal felett az átmérője kb. 60 m. Észak-dél irányban (a két említett lehetőséget alapul véve) 85–90, illetve 100 métert mérhetünk.

A sánccal védett központi rész kelet-délkelet felől volt a legtámadhatóbb, ezért erről az oldalról két külső árok is védte. Az első külső árok a keleti és déli oldalon a központi rész sáncahoz viszonylag közel, (a külső árok belső szélét mérve) 10–20 méterre van. A nyugati oldalon azonban messze, mintegy 60 méterre eltávolodik, majd az északi vége még távolabbra húzódik, és itt az elmosódott maradványa nem éri el a sziklás szakadékokot. Mélysége 1–2, szélessége 6–10 m között váltakozik. A második külső árok méretei az előzőhöz hasonlóak, a központi várrész sánctól átlag 40–50 méterrel távolabb vonul, de csak a keleti oldalt keríti, a déli oldal közepén a meredekebbé váló hegyoldalhoz igazodva felkanyarodik és betorkollik az első külső árokba. A nyugati oldalon tehát csak az

1. kép Felsőtárkány-Kő-köz vára. Nováki Gyula felmérése, 2013

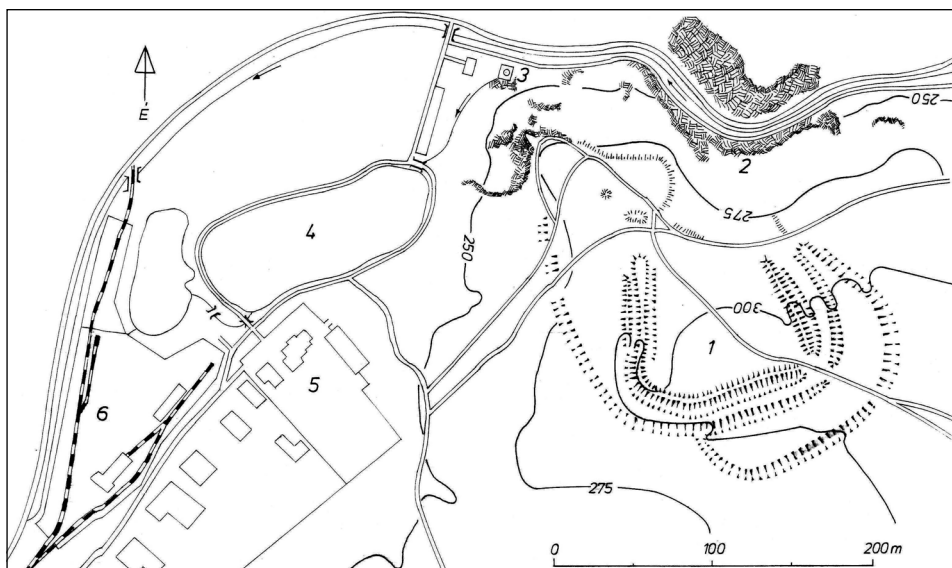
első külső árkot találjuk, de a központi rész nyugati kettős sánca révén ezt az oldalt is három védelmi vonal védte.

A két külső árok belső szélén (ritkábban a külső szélén is) több helyen az árokból kidobott föld 10–30 cm-re kidomborodik, ez azonban nem tekinthető biztosan sáncnak. Későbbi ásátás fogja eldönteni, volt-e ezeken a helyeken valamilyen erősítés (cölöpsor, palánk?).

Feltűnő, hogy a vár központi részét kerítő sánc teteje végig erős égés nyomát mutatja. Felszínét bárhol megtisztítjuk a falevelektől, fahulladékoktól, az egészet pirosra égett, többnyire morzsalékos föld borítja. Néhány kissé megbolygatott részen ökölnyi, vagy nagyobb, keményen vörösre égett földdarabok hevernek, némelyikükön vékony ág-, illetve 3–5 cm széles falenyomat található.

A déli oldal közepén a második külső árok, mint már említettük, felkanyarodik az első külső árokba, ezen a rövid szakaszon az árok belső (keleti) szélén ugyanolyan égett földet találunk, mint a várközpont sáncán. Ez arra mutat, hogy a külső árok belső oldalán is számolhatunk egy épített védővonal-szerkezettel.

A várnak egy kissé elkülönülő kisebb részét az északnyugati, sziklás szakadék felett hegyesen végződő, kiszélesedő hegynyelven találjuk. Az első külső árok északi vége ezt mélyen a hegyoldalban fogja át. Észak és kelet felől a hegytető természetes pereme határolja. E terület nagy része egyenletes, a többi várrészhez viszonyítva aránylag sík, egy nagyobb ovális és egy kisebb kerek mesterséges gödör mélyed a felszínébe.

2. kép Felsőtárkány–Kő-köz várának helyszínrajza

1 = Kő-köz vára, 2 = Kő-köz, 3 = Szikla-forrás, 4 = Felsőtárkányi-tó, 5 = Büki Nemzeti Park, Nyugati Kapu Oktató- és Látogatóközpont, 6 = Felsőtárkányi Állami Erdei Vasút

A vár területén több út is áthalad. A nyugati-északnyugati oldalon a hegy aljától két meredek út vezet fel, majd egyesülve a várat az északi szélén hagyják el kelet irányába. Ezekből ágazik ki egy másik meredek út, amely a sánccal védett központi részt ferdén szeli át. Az utak többsége nyilvánvalóan az erősség használatának ideje után alakult ki, a keleti és nyugati oldalon is megszakítják a sánctól, illetve a külső árkokat. Nem világos, melyik tekinthető egyidősnek a várral és melyik vezetett át az eredeti kapun.

Feltűnő, hogy a központi rész nyugati kettős sánca előbb szakad meg, mielőtt elérné a hegyperemet. Lehetséges, hogy a hiányzó részt az itteni út kialakításával összefüggően hordták el. De arra is gondolni lehet, ez talán egy be nem fejezett várépítésre utal, és a nyugati kettős sánctól eredetileg az északi meredek hegyoldalig, vagy talán az északnyugati kisebbik várrész délnyugati oldalában tervezték folytatni, de erre már nem került sor. A régészeti leletek szinte teljes hiánya és a központi rész településre kevésbé alkalmas erős lejtője miatt felvethető annak a lehetősége is, hogy talán nem is használták a várat.

A vár létezéséről a közelmúltig senki sem tudott. Az egész környéket mindig erdő takarta.¹ Felismerése Holló Sándornak, a Büki Nemzeti Park munkatársának köszönhető. Ő 2012 őszén a Kő-köz feletti terület lomb nélküli ürfelvételén szabályos vonalakra lett figyelmes. Ennek alapján felkereste az általa már korábban is jól ismert erdőt, és egyértelműen meghatározta a vár sáncait és árkait. Három évtizede az erdőt letermelték, és az utána kifejlődő sűrű újulat áttekinthetetlené tette a területet. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a várat korábban nem lehetett felismerni. A közelmúltban végzett tisztító-nevelővágásnak köszönhetően vált ismét áttekinthetővé a terület.

Ezután, ugyanabban az évben került sor a vár első felmérésére, amit Baráz Csaba GPS-szel sűrűn felvett pontokkal végzett el. Többszöri bejárással és méréssel sikerült

1 I. kat. felm. 19/14, II. kat. felm. 45/38, III. kat. felm. 4865/1.

a sáncok és az árkok bonyolult rendszerét tisztáznia és a várról egy pontos síktérképet szerkeszteni. A szintvonalakat az 1:10.000-es topográfiai térképről vette át. A felmérést és a vár leírását Baráz Csaba 2012 őszén tette közzé, megkísérelve a történeti háttér felvázolását is.²

2013 februárjában Bíró Péter, az egri múzeum régésze járt a területen, néhány jellegtelően, feltehetően késő bronzkori kerámiatöredéket talált. Április 6-án V. Szabó Gábor vezetésével nyolc fős kutatócsoport fémkereső műszerekkel vizsgálta át a területet.³ Az eredményekről V. Szabó Gábor jelentése alapján a következőket foglaljuk össze:

A vizsgálat a sánccal kerített központi és az ezen kívül fekvő területekre terjedt ki. A felszínen sok új- és legújabb kori fémhulladékot találtak, továbbá 2. világháborús harci eseményekre utaló nagy mennyiségű éles lőszert és repeszdarabokat is. Illegális fémkeresésnek nem mutatkozott nyoma. Kerámiatöredékeket nem találtak, de előkerült egy obszián pengemagkő a neolitikumból. Több, egyelőre késő középkori jellegűnek, vagy újkorinak meghatározott vasleletet sikerült a fémkereső műszerek segítségével napfényre hozni. Valamennyi a sánccal körülvett központi terület délnyugati részében került elő. A területet ferdén átszelő úton egy kengyel, az úttól délnyugatra, de még a sánccal kerített belső területen három patkó- és két késtőredék került elő, egy patkótőredék pedig a sánc délnyugati külső oldala mellett volt. 3 ólomlövedék is előkerült, ezek kora bizonytalan. A sánc délnyugati hajlata belső oldalához közel apró égett paticsdarabokat is megfigyeltek, ezek származhattak a közeli sánc égett földjéből, de esetleg tapasztott falú építményből is.

Az előkerült tárgyak közelebbi kormeghatározása a restaurálásuk után lesz lehetséges. V. Szabó Gábor kiemeli, hogy ezek a szórvány leletek önmagukban nem alkalmasak a sánc és a vár keltezésére, mert idekerülhettek az erdő későbbi művelése és használata során is. A jelentés megemlíti még, hogy a központi, sánccal védett területtől elkülönülő kis északnyugati részen téglatöredékek ismeretlen korú épületre utalnak.

A vár területét 2013. április-május-június hónapban Nováki Gyula mérte fel részletesen a felesége segítségével, a Sándorfi György által kidolgozott felmérési módszerrel. Az új felmérés lényegében megegyezik a Baráz Csaba által készített rajzzal, utóbbi nagy segítséget jelentett ennek a bonyolult sáncrendszernek a tisztázásában.

A várat történeti források sehol sem említik, régészeti ásatás még nem történt a területén. A felszínen talált néhány őskori cserép és a fémkereső műszerek segítségével előkerült néhány vastárgy, amint arra V. Szabó Gábor is rámutat, önmagukban nem határozzák meg a vár korát. Vártipológiai alapon kockázatos a kormeghatározás, pontos analógiát egyelőre nem sikerült találnunk. Az őskort sem zárhatjuk ki teljesen (bár ennek ellentmond a központi várrész négyszögletes alaprajza), de elsősorban középkori eredetűnek tartjuk. Ezen belül közelebbi korszakot ma még nem jelölhetünk meg. A felszíni jelenségek közül a legfeltűnőbb a központi rész sáncának erősen égett földje. Még nem tudjuk, hogy a sánc töltése milyen vastagon van kiegészve, és mutat-e valamilyen belső szerkezetet. Égett sánc gyakran előfordul a különböző korú őskori és középkori sáncátvágásoknál, de ebből nem lehet általános következtetéseket levonni, egyenként kell megvizsgálni valamennyit. A soproni, 10–11. század fordulójára datált, több méter vastagon kiégett „vörös sánc” kutatása kapcsán 1986-ban előadássorozat igyekezett magyarázatot keresni ezek keletkezésére. Régészek, történészek, a természettudományokat művelő ku-

2 BARÁZ CSABA: A Kő-köz sáncai – Középkori várak és utak a Bükkben. *Zöld Horizont* (Az Aggteleki Nemzeti Park és a Bükki Nemzeti Park időszaki lapja) 2012/3. 4–5.

3 A vizsgálatban részt vett Bacsikai István ásatási technikusból, Bálint Mariann régészből, Békési Ádám és Fülöp Kristóf egyetemi hallgatóból, a Bükki Nemzeti Park részéről Baráz Csaba, Barta Zsolt és Holló Sándor.

tatók fejtették ki a vizsgálataik eredményét. Nagy többségük egyszerű tűzvész nyomait látta ezekben az égett sáncokban, amelyeknek a mellvédje, illetve a töltésbe beépített faszervezete véletlenül vagy ostromkor kapott lángra. Az előadónak csak kis része feltételezte, hogy az égett sáncokat megerősítésük céljából szándékosan kiégették. Ezek a vizsgálatok az említett előadássorozatban alapvetően a 10–12. századi magyar sáncvárokra irányultak⁴, amelyeknek egy részében erősen átégett sánc került elő. Ezért felmerült annak a lehetősége, hogy a Kő-köz vára is a középkor e korai szakaszából származik, bár ennek ellentmondani látszik, hogy a korai magyar várakat – ellentétben a Kő-köz várával – csak egy sánc védte. A felsőtárkányi vár korát csak egy teljes sáncátvágásra és a belső területre is kiterjedő régészeti ásatás után lehet majd megismerni. Ezt hangsúlyozza Baráz Csaba is a várról közzétett említett első ismertetésében, de mint esetleges lehetőségre, felhívja a figyelmet a környék középkori történetének néhány olyan mozzanatára – s így az egykori útvonalakra – amelyek összefüggésbe hozhatóak az erősséggel.

4 Az előadások a *Soproni Szemle* 1987. 1–4. és 1988. 1. számában jelentek meg. Ezzel kapcsolatban lásd még: BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998. 17–18., GÖMÖRI JÁNOS: Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban. Sopron, 2002. 69., 86–87., 92–93., 259. jegyzet.

PACZMÁNI TAMÁS, ÚJLAKI MIKLÓS BOSNYÁK KIRÁLY ÚJLAKI-PALOTAI VÁRNAGYA ÉS KASTÉLYA

1471. február 14-én Újlaki Miklós Újlak várában végrendelkezett tizenhárom tagú familiárisi testület előtt. Ebben minden vagyonát akkor még kiskorú fiára, Lőrincre hagyta azzal a kikötéssel, hogy azt csak nagykorúságának elérése, huszonnegyedik évének betöltése után veheti át. A végrendelet értelmében az Újlaki-vagyont a Mátyás király által ugyanabban az évben bosnyák királlyá emelt Újlaki Miklós¹ 1477-ben bekövetkezett halála után héttagú régenstanács kezeli Paczmáni Tamás újlaki és palotai várnagy vezetésével.² Újlaki Lőrinc 1459-ben született, huszonnegyedik életévét eszerint 1483-ban érte el.³ Az addig tartó, vagyis 1477 és 1483 között eltelt hat év ezzel kapcsolatos eseményei, a Paczmáni Tamás által vezetett régenstanács működése azonban közelebből nem ismertek.

Paczmáni Tamás életére, származására vonatkozóan Újlaki Miklósnak az az 1458-as oklevele ad felvilágosítást, amelyben a birtokában levő Veszprém vármegyei Wepsen, a mai Lepsény falu részeit adta neki.⁴ Ebben olvasható, hogy Paczmáni János fia Tamás gyermekkorától kezdve Újlaki udvarában nevelkedett, ahol eleinte apród, azután kamarás lett, felnőve az úr tárnokmestere, vagyis gazdasági ügyeinek intézője, kincstartója lett, s akkor az erdélyi vajda Újlaki Miklós pincernájává, pohárnokmesterévé nevezte ki. Az oklevél említi Margit nevű feleségét és négy leányát, Katalint, Fruzsínát, Jeronimát, Orsolyát.⁵

Két évvel később, 1460-ban Újlaki hűséges szolgálatai fejében négyezer aranyforint fejében zálogba adta a Zala vármegyei Hegyesd várát és tartozékait Paczmáni Tamásnak,⁶ amelybe a kapornaki konvent még abban az évben ellenmondás nélkül be is iktatta.⁷ A hegyesdi vár a Nógrád megyei Szécsényiek birtoka volt, akkor már zálogképpen évek óta a Rozgonyiak kezében. Újlaki 1451-ben Rozgonyi Istvántól vette át ezer forint zálogösszegért, akinek arra unokaöccse, Rozgonyi Sebestyén török fogságból való kiváltása miatt volt szüksége.⁸ Hegyesd vára és birtokai eszerint többszörös zálogolás útján került Paczmánihoz, és miután Újlaki Miklós 1453-ban V. László királytól véglegesen megkapta Szigliget várával együtt Hegyesdet is, az utóbbi Paczmánié lett teljesen.⁹ A Balaton

1 Újlaki Miklós bosnyák királyságára legutóbb PÁLOSEFALVI TAMÁS: Újlaki Miklós (1410 k.–1477). In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbaky Péter–Spekner Enikő–Szende Katalin–Végh András. Budapest, 2008. 267.

2 A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősebb ágának okmánytára. X. 34. (a továbbiakban Zichy okmt.).

3 Paczmáni Tamás életére, benne az Újlaki család tagjaira vonatkozó adatokkal KUBINYI ANDRÁS: A kaposújívári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, 4. Kaposvár, 1973. 3–44.

4 Zichy okmt. X. 3.

5 Zichy okmt. X. 452.

6 Magyar Országos Levéltár DL 89.029. és KUBINYI ANDRÁS i.m. Az Országos Levéltár középkori DL gyűjteményének adatai az MTA Művészettörténeti Intézetének regeszta gyűjteményéből származnak.

7 Uo. DL 15.431.

8 Uo. DL 13.195.

9 Uo. DL 14.722. és BÉKEFI REMIG: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907. 281.

északi oldalán, a Tapolcai-medence keleti szélén fekvő Hegyesd falu felett magasodó vulkáni kúpon ülő várhoz – amely ma csekély méretű rom – a középkorban a körülötte elterülő és hasonló nevű nyolc-tíz falu tartozott.

A várral és uradalmával Paczmáni nem kis vagyona tovább növekedett. Ez a vagyona névadó faluja, a Veszprém megye keleti szélén és Fejér megye határán fekvő, a mai Bakonycsernye határában található, egykori Paczmán falu központtal ugyancsak nyolc-tíz faluból álló birtok volt, amely részben családja törzsbirtoka, részben vásárolt volt.¹⁰ Ura jóvoltából 1475-ben az erdélyi vajdaság mellett a macsói báni tisztséget is viselő Újlaki Miklós macsói albánja és Újlak várának várnagya lett, majd palotai várnagy.¹¹ A kettős várnagysággal Újlaki a végrendeletében elrendelt régenstanácsi elnökségét készítette elő. Újlaki és palotai várnagysága azt jelentette, hogy a Duna alsó szakasza mentén elterülő, egybefüggő szerémségi Újlaki-birtoktest és ugyanakkor a dunántúli Újlaki-birtokok fölé rendelt, a mai Várpalota területén állt erősség korlátlan és teljes jogú vezetője lett.

A fenti beosztásban hat évig tartó működése ismeretlen, arra az 1483-ban huszonegyedik életévét betöltött és minden bizonnyal családi örökségét átvevő Újlaki Lőrinc hercegnek egy évvel későbbi cselekedetéből lehet következtetni. Ő ugyanis sereget gyűjtve a történeti adatokban eddig ismeretlen paczmáni castellum ellen vonult, azt megostromolta, bevette, Paczmáni Tamást foglyul ejtette, a castellumot leromboltatta és Paczmánit Várpalota várába zárta.¹² További sorsáról eddig ismert adat nem maradt, 1492-ben már nem volt életben.¹³ Birtokait, miután fiúörökös nem maradt, hat leánya örökölte, Hegyesd várát 1498 előtt II. Ulászló király adományaként Korlátkői Oszvald kapta meg. Paczmáni hat leánya azonban ellent mondott ennek és perbe szállt, ezért a király 1498 őszén hozott ítéletével arra kötelezte Korlátkőit, hogy Újlaki Miklós 1460. január elsején kiadott adománylevele alapján az akkor Paczmáni által letett négyezer forintos zálogösszeget fizesse ki leányainak. A királyi oklevél szerint a pert Paczmáni Orsolya és Teodora úrnők, – vagyis férjes asszonyok – és Klára hajadon kezdeményezte, akik követelésük igazolására bemutatták II. Ulászló király 1492-ben zálogjoguk igazolására kiadott oklevelét, velük szemben Korlátkői Oszvald pedig Szapolyai István nádor 1495-ben kiadott beiktatási parancsát. Az idézett oklevelekből kiviláglik, hogy Paczmáni Tamásnak a fentebb idézett, 1458-ban kelt oklevelében felsorolt leányai közül Fruzsina és Jeronima a század végén már nem éltek, a pert indító Orsolya, Teodora és Klára mellett viszont 1498-ban még Katalin volt leányként életben. Orsolya ekkor Kinizsi Osvát, Teodora pedig Gyulai Ferenc felesége volt.¹⁴ A fehérvári keresztes konvent által 1504-ben kiadott oklevél szerint Korlátkői a király által ítélt összeget az ákosházi Sárkány Ambrustól akkor felvett 3250 forint összegből fizette ki a Paczmáni örökösöknek, miután Hegyesd várát ezért zálogba adta neki.¹⁵ Gyulai Ferenc felesége, Teodora 1504. július 13-án II. Ulászló király előtt vallotta, hogy Korlátkői kifizette neki az őt illető 1333 aranyforintot, Kinizsi Osvát özvegye, Orsolya pedig azév szeptember 22-én a fehérvári keresztes konvent előtt, hogy megkapta a neki járó ugyanakkora összeget, végül ugyanazon a napon és ugyan-

10 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1890–1913. II. 160., 175., 178., 378., 383. és III. 11., 173., 277., 287., 573., 578. (a továbbiakban CSÁNKI: Történelmi földrajz).

11 Újlaki várnagyságára már 1468-ban: Zichy okmt. X. 452., 1475-ben DL 102.207., 108.885., a palotaira KUBINYI i.m.

12 Fejér megyei történeti évkönyv, 13. Székesfehérvár, 1979. 180.

13 KUBINYI i.m.

14 Uo.

15 DL 89.026., KUBINYI i.m.

ott Gétyei János felesége, Paczmáni Klára nevében, hogy ő is megkapta az azonos özszeget.¹⁶ A fehérvári konvent a fentiek alapján december 6-án jelentette a királynak, hogy Korlátkőit bevezette Hegyesd vára birtokába.¹⁷ Végül nyolc évvel később, 1512. január elején a pannonhalmi konvent előtt Korlátkői Oszvald fiai apjuktól örökölt adósságuk fejében a várat 4750 aranyforintért eladták Sárkány Ambrusnak, Jánosnak és Ferencnek.¹⁸ Egyes történeti adatok ugyanakkor arra vallanak, hogy a Paczmáni-leányoknak Sárkány Ambrus fizette ki 1514-ben az apjuk után járó négyezer forintot.¹⁹

A családi vagyont képező Hegyesd váráról szóló bőséges forrással szemben Paczmáni Tamás 1484-ben Újlaki Lőrinc herceg által leromboltatott kastélyáról hallgatnak a történeti adatok. A 16. század elején, az örökösök kifizetése után, 1518-ban Paczmáni Klára férje, Gétyei János, valamint gyermekeik: Gergely, Katalin és Zsófia, továbbá Kinizsi Osvát fia Ferenc néhai Gyulai Ferenc kiskorú fia nevében a Fejér megyei Paczmán prédiomot egy elhagyott kőtoronnyal Inothai István literatus palotai várnagy gondjaira bízta.²⁰ A paczmáni elhagyott kőtoronyról János király 1537-ben Podmaniczky János és Rafael számára Palota váráról és birtokairól kiadott adománylevele emlékezik meg újból, ahol felsorolja, hogy Palota várához tartozik az ugyancsak Veszprém vármegyében levő Paczman romos, Öskü és Bátorkő vára is.²¹ Hasonló módon szerepel mind a három János király 1539-ben kiadott, megismételt adománylevelében, valamint a budai káptalan azév végén kelt birtokbeiktató, a királyhoz küldött jelentésében is.²²

A paczmáni castellum a kevés rendelkezésre álló adat alapján kőtorony köré épült, ismeretlen részekből álló építmény volt, a késő középkori – sőt általában a középkori – castellumok általánosítható mintájára kőfallal vagy fapalánkkal, azon kívül pedig árokkal körülvéve. Maga a hasonló nevű falu, amint arról fentebb már volt szó, a 14–15. századi források szerint hol Veszprém, hol Fejér vármegyében, 1373 és 1487 között szerepel, mint a Paczmáni vagy paczmáni Cziba-, Czibafi család birtoka.²³ A török időkben elpusztult falu erősségéről az 1930-as években a várpalotai vár történetét kutató Faller Jenő mutatta ki, hogy helye a bakonycsernyei Paczmán dombon volt.²⁴ Tamás újlaki és palotai várnagy ottani castellumát ezen a dombon építtette, valószínűleg 1477 és 1484 között, az Újlaki-vagyon gubernátorsága idején, legalábbis erre mutat Lőrinc hercegnek az utóbbi évben történt ostroma, a castellum pusztítása és Tamás várnagy börtönbe vetése.

A kőtorony építése, illetve annak erősítése, amely jellegzetesen korai, 12–13. századi várépítési forma, sok hasonló eset alapján még a késői középkorban sem volt ritkaság. Kőtorony volt az 1990 után a Csongrád megyei Szegváron, a középkori Szegen régészeti feltárt Dóczy-castellum központi épülete is, amelyet 1500 körül építtetett Szegi

16 DL 89.027-028.

17 DL 89.026.

18 DL 89.014.

19 KUBINYI ANDRÁS: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Pámer Nóra. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Budapest, 1994. 275.

20 Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban. I. Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről. Készítette Kóta Péter. Szombathely, 1987. 213.

21 LUKINICH IMRE: A Podmaniczky család oklevéltára. II. Budapest, 1939. 620.

22 Uo. III. 84., 92–96.

23 CSÁNKI: Történelmi földrajz III. 341., 383.

24 Faller Jenő: Várpalota története az Újlakiak és a Podmaniczkyak idejében. Adatok Várpalota történetéhez. Veszprém, 1936. *(Az erősségre legutóbb: Terei György–Nováki Gyula–Mráv Zsolt–Feld István–Sárközy Sebestyén: Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 3. Budapest, 2011. 27–28. A szerkesztő kiegészítése.)*

Dóczy János, II. Ulászló király főkamarása, Mohács után János király budai udvarbírója és kincstárnoka.²⁵ Az írott források tanúsága szerint a szegvári torony nem volt egyedülálló. A Valkó megyei, a Garaiak birtokában levő Ozoriás faluban 1478-ban állott egy elhagyott nemesi kúria, közepén kétemeletes kőtoronnyal.²⁶ A Temes megyei Mutnokon 1467-ben említene egy „Turris lapidea”-t,²⁷ a Pozsony megyei Szuha faluban 1463-ban volt egy olyan „curialis fundus”, amelyen „Thoron” állt.²⁸ Több település az ott levő nemesi toronyról kapta elnevezését, köztük a Csanád megyei, Hédervári-birtokban levő Torony oppidum 1446 és 1520 között,²⁹ a szintén csanádi Tornynos, amelyet 1500 és 1522 közt említene,³⁰ a Vas megyei, 1430 és 1498 között említett Tornyosháza.³¹

A kőtornyos castellumot építtető Paczmáni Tamás és családja utóéletéhez még további, 16. századi adatokat is érdemes szemügyre venni. Paczmáni Klára férje, az 1518-ban szereplő, Zala vármegyei Gétyei János a 15. század végének éveiben, 1492 és 1511 között Ecsedi Báthori András familiárisaként annak zalai alispánja, egyben 1499-ig szentgyörgyvári várnagya. Ezt követően 1519-től 1525-ig Báthori András testvére, István nádor helyettese, azaz alnádora. A magas közméltóság néhai apósához, Paczmáni Tamáshoz hasonlóan anyagi felemelkedést is hozott neki: 1506-ban 1200 forint adósságuk, valamint hűséges szolgálata fejében a zalai Hosszúfalut kapta a Báthoriaktól, 1524-ben pedig a Valkó megyei Ivánka kastélyát és 47 faluból álló uradalmát. A hűséges szolgálatot mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy 1522–1523-ban Nürnbergben jár követként urai megbízásából.³² Birtokában volt még 1519-től a Temes vármegyei Rékás kastélyának harmada, valószínűleg szintén a Báthoriak jóvoltából,³³ valamint a Veszprém vármegyei Berzsény, ahol 1527-ben nemesi kúriája volt.³⁴ Ő maga 1535 előtt hunyt el, amikor özvegyét említik.³⁵

Paczmáni Klárától Gergely nevű fia és két leánya, Sára és Katalin született. A korra és a középbirtokos nemesség házassági szokásaira jellemzően Gétyei Sára két, egymást követő férje is magas közjogi méltóságú, tehető birtokos köznemes volt, az első a szla-

25 FORRAY JÓZSEF SÁNDOR: Szemelvények Szegvár múltjából. Szeged, 1934. 5. és VÖRÖS GABRIELLA: Régészeti kutatások 1988–1991 között Szegváron, a Dóczy udvarház és a Károlyi kastély területén. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1993/1994. Szerk. Lengyel András. Szeged, 1997. 35–47. Az ásató Vörös Gabriella meghívására személyesen tekinthettem meg az ásatás színhelyét, ahol alkalmam volt megtekinteni a feltárt torony alapfalait és az ásatás során előkerült gazdag reneszánsz kőfaragvány anyagot.

26 DL 18.145.

27 PESTY FRIGYES: A szörényi bánság. III. Budapest, 1878. 80.

28 JEDLICSKA PÁL: Tárgymutató a kiskárpáti emlékek Vöröskőtől Szomolányig című munkához. I. Eger, 1891. 258.

29 CSÁNKI: Történelmi földrajz I. 693.

30 CSÁNKI: Történelmi földrajz I. 684.

31 CSÁNKI: Történelmi földrajz II. 804., 854.

32 Báthori András alispánja, szentgyörgyvári várnagya, Báthori István alnádora. HOLUB JÓZSEF: Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929. I. 443–444., BÓNIS GYÖRGY: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest, 1971. 357., valamint az I–VIII. tábla. Hosszúfalura: HOLUB i.h., Ivánka vagy Ivánkaszentgyörgy kastélyára BÓNIS i.h. és KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999. 457–459. A nürnbergi követségre: BÓNIS i.h.

33 KOPPÁNY i.m. 201.

34 MOL R 319 Az Essegvári család levéltára, 16. cs.

35 Paczmáni Klárát követően második felesége Kamarás Borbála volt, Zay Péter özvegye, akitől azonban nem született gyermeke. Festetics-I. Sallér család-I. fasc. 84. no. 31.

vóniai Razinakeresztúri Bocskay György (1537–1575) királyi udvari titkár és szépíró,³⁶ a második a zalai Kerecsényi Mihály, Nádasdy Tamás belső servitora, 1554 és 1562 között a nádori tisztségben helyettese, alnádora.³⁷ Apósához hasonlóan ők is mindketten kastélyos urak voltak, vagyis a köznemesi társadalom legfelső rétegébe tartoztak, de amíg Paczmáni az ország egyik legnagyobb birtokos főúrnak familiárisa, Gétyei már a nádor helyettese, miként annak második veje, az első pedig a királyi udvarhoz tartozó, kiemelkedő tisztségviselő.

36 1549-ben I. Ferdinánd király címereslevelet adományoz a Mohácsnál elesett Razinyakeresztúri Bocskay István gyermekeinek, Ferenc, Miklós, György és Annának érdemeik jutalmául. György az Oláh Miklós vezette nagyobb kancellárián titkár. IVÁNYI BÉLA: Címeres levelek a keszthelyi és a körmendi hercegi levéltárakban. *Körmendi Füzetek. Soron kívüli A füzet*, 1942–1943. 3–4. Bocskay György királyi titkár (1537–1575) az Udvari Kancellária kalligráfusa, aki Georg Hoefnagel udvari festővel díszes mintakönyvet készített a szépírás oktatására a gyermek II. Rudolf számára. HOLL BÉLA: Ferencffy Lőrinc. Budapest, 1980. 23. – 1575. márc. 7. Károly főherceg utasítja az Udvari Kamarát, hogy Bocskay György udvari titkár hátrálékos járandóságát – súlyos betegségére való tekintettel – folyósítsa. IVÁNYI BÉLA i.m. 319., 353. regeszta. – 1575. ápr. 30. Ugyanő a kamarához, hogy az elhunyt Bocskay György özvegyének folyósítsa elmaradt járandóságát és utalványozzon számára ötven jobbágy értékének megfelelő összeget. Uo. 320., 359. regeszta. – 1578-ban szerepel néhai Bocskay György Körös megyei Kuzsmincz nevű castelluma, amelyet gyermekei örökölnék. Sallér-lt. Fasc. 31.

37 KOSUTÁNYI IGNÁC: A kányaföldi Kerecsényiek a XVI. században. *Századok* 1882. 437. A Kerecsényi család ősi birtokán, a zalai Kányaföldén 1516 előtt építtetett castellumot Kerecsényi György, a későbbi Mihály alnádor apja, akkor Bakócz érsek esztergomi kincstartója: KOPPÁNY i.m. 162.

VÁRAK KÜLSŐ VÉDMŰVEI ÉS ELŐMŰVEI KÖZÉP-EURÓPÁBAN¹

Közép-Európa középkori várainak szűkebb (10–500 m) és tágabb (500–2000 m) előterében gyakran találkozhatunk kisebb-nagyobb, nagyrészt önálló erődítésekkel, illetve erődítések maradványaival. Utóbbiakat sokszor már csak terepreliéfként fedezhetjük fel a tájban, azaz sekély árok, enyhe sánc, kisebb kiemelkedő központi mag formájában. Szerencsés esetekben „beszélő” helynevek utalnak eredeti funkciójukra (így pl.: Őrhegy, Tábor). Ez utóbbi elnevezések mind-mind rövid ideig és csupán néhány fő által használt, gyakran egyszerű szerkezetű erődítések emlékét őrizték meg – ezek az esetek többségében a fővár előretolt, külső védművei voltak, ritkábban az ostromlók ostromművei – ez utóbbiak azonban nem képezik most vizsgálatunk tárgyát (1. kép).

Ezek, a német nyelvű szakirodalomban általában *Vorwerk*, *Außenwerk* megnevezéssel illetett objektumok azonban korántsem képeznek egységes csoportot. Mielőtt azonban az egyes típusokat közelebbről megvizsgálánánk, néhány általános kérdést kell feltennünk. Először: miért létesítették őket? Másodszor: aktív vagy passzív szerepet töltöttek-e be? Harmadszor: mikor keletkeztek? Negyedszer: milyen anyagból épültek?

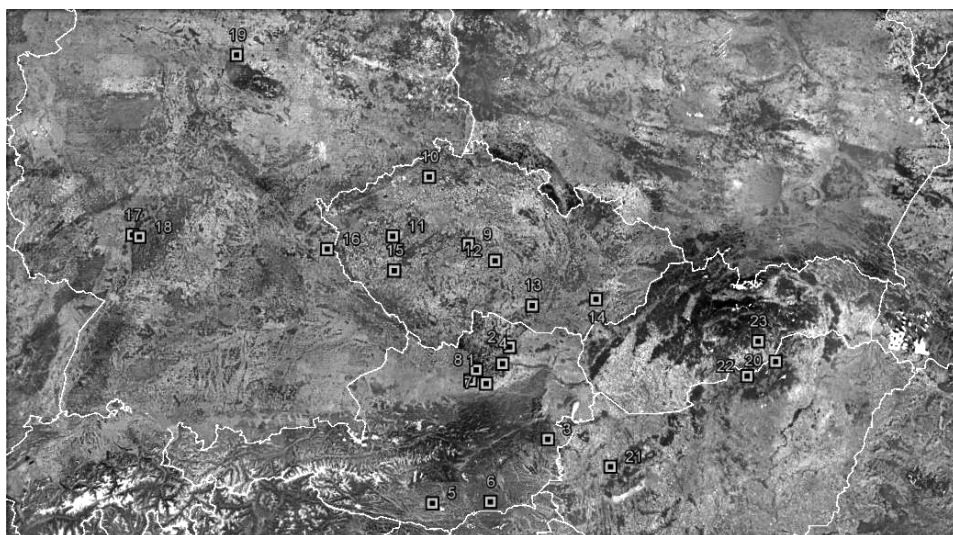
Közismert, hogy az erődítésépítészet mindig reagált a fejlődő ostromeszközök kihívására, azaz akciójára. Az első kérdésre így az általános válasz, hogy a támadóerőgyverek fejlődése a késő középkorban, így különösen a 15. században rendkívül gyors volt. A tökéletesedő tüzfegyverek egyre inkább olyan hatótávolsággal rendelkeztek, hogy a korábbi eredetű várak számára immáron veszélyessé vált minden olyan közeli (0–500 m) magaslat, amely korábban támadási pontként szóba sem jöhetett.

Egy vár helyének kiválasztása során általában arra törekedtek, hogy a lehető legkisebb energia befektetésével a lehető leghatékonyabb védelmet ériék el. Az ellenséget lehetőleg olyan távolságban kellett feltartóztatni, hogy a fegyverei már ne érhessek el a vármagot. Az első ezredforduló után gombamód szaporodó nemesi erődítések (német területeken ez az időszak a 11–13. század, a cseh, morva, magyar vidékeken elsősorban a 13. század) alkalmazkodtak a korszak fegyvereihez, így ekkor még csak a vár közvetlen körzete számított veszélyes támadási területnek. A távolra ható fegyverek fejlődése, s főleg a tüzfegyverek megjelenése azonban sokkot okozott a védők számára. Immáron nemcsak a vár előterétől kellett távol tartani az ellenséget, hanem a tágabb környezet is a taktikai tér része lett – egy-egy távolabbi magaslat, kilátópont stratégiaiul ugyanolyan értékessé vált, mint maga a várhegy.

Ami a második kérdést illeti, hogy milyen stratégiai értéket jelentett egy-egy vár előterében lévő magaslat – azaz, hogy védelmi szerepet töltött-e be vagy támadásra volt-e alkalmas – az mindig eseti vizsgálatot igényel. Meg kell vizsgálnunk egy adott külső védmű esetén, hogy defenzív építményről van-e szó, ami csak egy, a vármag számára neuralgikus pontot erősít meg – megelőzve az ellenséget, s így megakadályozva azt, hogy az onnan tűz alá vehesse a várat. Megemlítendő, hogy hasonlóan defenzív szerepet töltöt-

1 A témában 2013. márciusban „Außenwerke und Vorwerke der Burgen in Mitteleuropa” címmel tartottunk előadást a Deutsche Burgenvereinigung „Dem Feind zum Trutz” – Wehrelemente an mittelterlichen Burgen című konferenciáján, Goslarban (Németország). Ezen előadás német nyelvű publikációja jelenleg megjelenés alatt van, jelen tanulmányunk ennek néhány ponton módosított változata.

1. kép A dolgozatban tárgyalt várak térképe

1 Freyenstein/A, 2 Gars am Kamp-Tabor/A, 3 Kirchschlag/A, 4/Dürnstein/A, 5 Liebenfels/A, 6 St. Martin im Sulmtal-Taborkogel/A, 7 Wildenstein/A, 8 Wimberg/A, 9 Český Šternberk/CZ, 10 Kalich/CZ, 11 Libštejn/CZ, 12 Lipnice-Bíla věž/CZ, 13 Mstěnice/CZ, 14 Strlíky/CZ, 15 Zelená/Hora-Dolní bašta/CZ, 16 Flossenbürg/D, 17 Frankenstein/D, 18 Lichtenberg-Krautbütt/D, 19 Liebenburg-Wachtmeisterturm/D, 20 Sajónémeti/H, 21 Somló/H, 22 Zagyvafő/H, 23 Rybník-Drienok/SK

tek be a különböző útkadályok, a megközelítést nehezítő többszörös sáncárcok, pajzs-falak, Schildwallok is, melyek azonban csak periférikusan kapcsolódnak a külső, illetve elővédművek témaköréhez, így most ezeket nem tárgyaljuk.

Amennyiben azonban olyan az elővéd, hogy önmaga is képes ellentámadást indítani és a környezetét pásztázni, akkor már aktív szerepet töltött be.² Ugyanakkor nem húzhatunk e két szerep közé éles határt, hiszen nehéz minden esetben biztosan meghatározni az egyes elővédművek létesítésének okát és azok pontos funkcióját.

A kronológiájukat tekintve, a különböző külső, illetve előretolt védművek már a 13. századtól megjelentek, de a klasszikus korszakuk a 15. század második fele, 16. század eleje – ennek elsődleges oka, mint azt már említettük, a hatékony tüzérségi tűz megjelenése ebben az időszakban.³ Bár a legtöbb ismert, a fővár előtt elhelyezkedő védőmű a 15. században, vagy később épült, preventív módon már korábban is megerősítettek stratégiai pontokat. Utóbbiak alatt kezdetben – a fegyverek kisebb hatékonysága miatt – főleg a vár közvetlen szomszédos és közeli magaslatait érthették, majd később egyre távolabbi pontokat is bevontak a védelembe. Ugyanakkor korántsem szabad azt hinnünk, hogy a külső védművek vármaghoz képesti távolsága egyértelmű datáló értékű lenne.

Végül a negyedik kérdés: miből emelték ezeket a védőműveket? Ennek megítélése, hasonlóan az előző kérdésekhez, rendkívül összetett és egyedi értékelést igényel. Egyértelmű választ csak olyan helyen adhatunk, ahol vagy régészeti kutatásra került sor az objektumban (ilyenből meglehetősen keveset ismerünk), vagy pedig az ma is felmenő

² WAGENER – KÜHTREIBER 2010. 113.

³ DURDÍK – BOLINA 2001. 255.

falakkal rendelkeznek, így vizuálisan azonosítható. Általánosan kijelenthető, hogy a beszámolóknak tárgyát képező késő középkori védművek mind masszív építőanyagból, mind pedig fa-földszerkezettel, továbbá egyszerű faanyagból is épültek. Mivel nagyon sok esetben ezen építmények csupán terepreliedként őrződtek meg számunkra, ásatás hiányában ritkán lehet bizonyosan állítani, hogy egy összeroskadt kőtoronyról, avagy egy szétmállott fa-földstruktúráról van-e szó. Erre utal a kutatásban ismert „mottenartige Anlage” kifejezés, hiszen a legtöbb objektum ma már csak terepelem, mely egy-egy földhalomvárra hasonlít a vár előterében.⁴ Az elmúlt évek, évtizedek ásatásai során azonban egyre több külső védmű esetében nyerünk biztos adatokat annak építészeti megoldásáról.

Mindezek alapján egyértelmű, hogy a külső, illetve előretolt védműnek nevezett objektumforma egy tág fogalom/jelenség, amely számos alcsoportra bontható. A továbbiakban – természetesen a teljesség igénye nélkül – építőanyaguk alapján csoportosítva külön tárgyaljuk a masszív, valamint a fa-földszerkezetű, előretolt erősségeket.

Beszámolóinkat olyan kiváló előzményekre alapozhatjuk, mint Thomas Kühtreiber és Olaf Wagener kutatásai a német nyelvterületeken; a cseh–morva topográfiai vizsgálatok eredményei, ahol elsősorban Tomaš Durdík, Pavel Bolina és Miroslav Plaček nevét, újabban pedig Milan Sýkorát kell megemlítenünk; míg Szlovákiában a közelmúltban Peter Bednar és Eva Fottova végzett hasonló jellegű kutatásokat.⁵

Már a 13. század folyamán megjelentek a masszív anyagú külső védművek az egyes várak esetében. Ekkor azonban inkább egy elővár jellegű védelem részeként épültek előretolt tornyok. Jellemző példa erre Alsó-Ausztriából a Duna menti Freyenstein vára, ahol a sarkantyúhelyzetű vármag a közvetlenül fölé magasodó hegygerincről tökéletesen belőhető (2. kép). Ezért már a 13. század folyamán egy ötszögletű, éllel ellátott tornyot emeltek a támadási oldalra, 100 méterre a vármagtól, amit azonban össze is kötöttek az utóbbival.⁶ Míg ezen külső védmű tehát inkább egy nagyobb elővárnak tartható, azaz a védelem mellett a területén egyéb gazdasági funkciójú épületet is elhelyezhettek, addig az Alsó-Ausztria és a mai Burgenland határán épült Kirchschlag védműve már egy átmeneti formát jelent az elővár jellegű védelem és a teljesen önálló előretolt külső erősítés között (3. kép). A vármagtól 50 méterre lévő, attól mély árokkal elválasztott kisebb platón egy négyzetes torony emelkedik, amelyet a 13. század közepi források „turris superioris” néven emlegetnek.⁷ A plató, nagyságát tekintve ugyanakkor elvileg további épületeknek is helyt adhatott, de ezt régészeti adatok eddig nem igazolták. A 13. században azonban teljesen önálló, tisztán külső védmű-helyzetben álló, a vár elé helyezett tornyok is léteztek, melyre kiváló, korai, 13. század eleji példa az oberpalzi Flossenbürg négyszögletes tornya (4. kép).⁸ Az említett példák közül mind az elővár jellegű, mind az önálló torony egyértelmű feladata volt a megközelítő útvonalak ellenőrzése, illetve a vármag számára veszélyes magaslat preventív megszállása – tehát elsősorban passzív védelmi szerepet tölthettek be, illetve az ellenség mozgásának nehezítését szolgálták. Mindegyik említett esetben a torony többszintes volt, megfelelő nagyságú lakótérrel rendelkezett, azaz hosszabb időre önálló, a vártól független feladatot tudott ellátni.

4 WAGENER–KÜHTREIBER 2007.

5 Az egyes tanulmányokra a tárgyalandó objektumok kapcsán utalunk.

6 KALTENEGGER–KÜHTREIBER–REICHHALTER–SCHICHT–WEIGL 2007. 181. Lásd még: KÜHTREIBER–WAGENER 2007. 21., 32.

7 WAGENER–KÜHTREIBER 2007. 337–338. A várat 1252-ben IV. Béla magyar király seregei ostromolták, ennek nyomán említik az elővédművet.

8 KÜHTREIBER–WAGENER 2007. 21., 32., 3. ábra.

Az előretolt tornyok száma a távolra ható és tűzfegyverek fejlődésének hatására jelentősen növekszik a 15. században. Az építők célja egyértelmű: a vármagtól távol, minél hamarabb felvenni az első kontaktust az ellenséggel.⁹ Ezért egyes előretolt tornyok kiépítése során szinte kisebb várakat emeltek, melyek önálló életet éltek. Jó példa erre Dürstein (Alsó-Ausztria) városának 1476. évi címeres levele, melyen a fővár fölötti, 15. században létesített védmű mintegy önálló kis építményként jelenik meg (5. kép).¹⁰ Eme kisméretű várformájú elővédek klasszikus példája a csehországi Český Šternberk déli (6. kép),¹¹ vagy éppen Libštejn (18. kép) északi előretolt védműve is, mely utóbbira a későbbiekben még visszatérünk.¹²

Ezek a 15. század második felében létesített, sokszor kifejezetten masszív anyagú, többszintes ágyútornyok¹³ mind a nehéz ágyúk, mind pedig a könnyű kézfegyverek elhelyezésére alkalmasak voltak. Nemcsak a vármag számára veszélyes 150–300 méterre lévő magaslatokat blokkolták (azaz nem csak a passzív védelem elemei voltak), hanem kiépítettségük és felszerelésük révén az aktív védelem bázisaiként szolgáltak, hisz belőlük tűz alá lehetett innen venni az ellenséges csapatmozgásokat. E helyszíneken tehát magát a toronyépületet övezőfallal, külső árokkal, sáncokkal tették komplexszé, így az tulajdonképpen egy kisebb várrá vált. Ezen kiépítésnek természetesen oka, hogy a vártól nagyobb távolságban szükséges volt a saját maguk védelme is, amire egy szabadon álló torony nem lett volna alkalmas. Mindez lehetővé tette, hogy az itt elhelyezett őrség a fővártól függetlenül, teljesen önállóan, hosszabb ideig harcolhasson, további ellátás vagy fedezés nélkül.

Természetesen léteztek kevésbé komplex előretolt négyzetes tornyok is, ahol az építmény önmagában állt. Ezek legfőbb feladata elsősorban nem egy veszélyes hely megelőző megszállása, hanem egy olyan alkalmas stratégiai pont biztosítása a tűzérés számára, ahonnan nagyobb tér ellenőrizhető, illetve a fővár jelentős része tartható oldalazó kereszt-tűz alatt. Ennek egy korai, a 15. század második feléből származó példája a németországi Odenwaldban található Frankenstein vára, ahol a vár külső falától mindössze 15 méterre emeltek egy négyszögletes alaprajzú, emeletes tűzérési védőművet, ahonnan a vár déli előtere és a megközelítő út jobban pásztázható volt (7. kép).¹⁴ A vár 10–20 méteres közvetlen környezetében található négyszögletes előretolt torony Magyarországon sem ismeretlen, de viszonylag ritka. A dunántúli Somló várában figyelhetünk meg egy hasonló épületet, melyet szintén a 15. század második felére keltezhetünk (8. kép).¹⁵ Feltételezhető, hogy a vármag számára beláthatatlan ÉK-i gerincet tarthatták innen tűz alatt.

A 15–16. század fordulójától megjelentek az önállóan álló, előretolt, kör alaprajzú tornyok és az ún. rondellek is.¹⁶ Az előbbiek közé sorolhatjuk a kelet-csehországi Lipnice várától 300 m-re, egy különálló magaslat csúcsán emelt Bíla věž-t,¹⁷ azaz Fehértornyot, vagy a nyugat-csehországi Zelená Hora Dolní bašta-ját, azaz Alsó bástyáját (9. kép).¹⁸

9 Durdík 2007. 87.

10 KÜHTREIBER–WAGENER 2007. 29.

11 Durdík–Sušický 2000. 13–15. és 172., Durdík–Bolína 2001. 255.

12 Durdík–Sušický 2005. 105–106. és 283–284., Durdík–Bolína 2001. 255.

13 A magyarországi ágyútoronyokra lásd: Feld 2008.

14 Biller 2005. 58–59., Wagener–Kühtreiber 2010. 116.

15 Fülöp 2007. 23–27.

16 Ez a német szakirodalomban használt fogalom – azon túl, hogy mindkét esetben köríves alaprajzú építményről van szó – nem egyezik meg a magyar kutatás rondellájával, s inkább az ágyútorony egy formájának tekinthető. Lásd erre Feld 2008. 182–186.

17 Durdík–Sušický 2005. 74–77., 200., Durdík 2007. 89., 2. ábra.

18 Durdík–Sušický 2012. 260–262., 318.

Ezekhez képest lényegesen nagyobb átmérőjű és vastagabb falú objektumok a hesseni Lichtenberg vára mellett 1503-ban emelt ún. Krautbütt (Pulverfass) torony,¹⁹ vagy az 1520 elé keltezhető alsószászországi Wachtmeisterturm (vagy Hausmannsturm) elnevezésű robusztus „rondell” Liebenburg mellett (10-12. kép).²⁰ Ezen kerek alaprajzú építmények jellemzője, hogy a vastag falakon belül számos nagyobb löállás volt.

Az alábbiakban részletesebben mutatjuk be az ágyútornyok struktúráját a Wachtmeisterturm példáján keresztül. Földszintjén kizárólag könnyű kézfegyverek számára alakítottak ki négy löállást, mindegyik állásban három-három irányba néző lőréssel, melyek lefelé, az árok alja felé irányultak. Így feltételezhető, hogy innen csak a közeli teret, az övező árok vonalát védhették. Az első és második emeleten ismét négy löállás figyelhető meg, de ezek már nehéz tűzfegyvereket, ágyúkat szolgáltak. Az ágyúállásokban oldalirányba további két-két kisebb lőrés is nyílt a kisebb, kézi tűzfegyverek számára. A három szinten elhelyezett löállásokat egymáshoz képest elfordítva alakították ki, így a torony minden irányt képes volt pásztázni. Az emeleteken elhelyezett nehézfegyverek a távolabbi területeket is tűz alatt tarthatták. Valamennyi löállásban légakna is található, a lőporfüst elvezetésére és a kommunikáció biztosítására. Így a Wachtmeisterturm és a hasonló objektumok kifejezetten tüzérségi harcálláspontok voltak.

Ezen kerek védművek mindegyike önálló, a fővártól távolabb álló építmény, a tárgyalat kisméretű, várjellegű elővédművekhez hasonlóan szintén volt körülöttük saját védelmet biztosító védmű, árok, sánc, palisád. Így a Wachtmeisterturm körül félkör alakú, ma is 4 m mély, sziklába vésett árok fut, külső oldalán egykori sánc erodált terepi nyomával.²¹ Az utóbbi tetején esetleg palánk vagy kerítés futhatott, amire közvetett bizonyíték lehet az, hogy, mint említettük, a torony földszintjén csupán kézi löfegyverek számára volt a közvetlen előtérre, az árokra irányuló nyílás.

A másik említett ágyútorony, a Krautbütt esetében bizonytalan, hogy volt-e saját, önálló védelme. Egy 1655-ös Merian-féle metszeten (10. kép) a vár előtti településrész palánkfalal övezett, a kép jobb oldalán álló torony esetében ugyanakkor nem dönthető el, hogy ezen palisádkerítés körbevette-e vagy sem.²²

A tárgyalat kerek védművek funkcióját megmagyarázza a topográfiai viszonyuk: míg a Dolní bašta és a Krautbütt egy-egy hegygerinc sarkantyúhelyzetében áll és így képes ellenőrizni a megközelítési útvonalat, addig a Bila věž és a Wachtmeisterturm a vármag számára veszélyes magaslat tetejét foglalja el, és amellett, hogy levédi e pontot, tűz alatt tudja tartani a vár teljes előterét.

Érdekes, hogy a kései, 15. századi időszakban is találunk olyan, a bemutatott 13. századi példákhoz hasonló tornyot, mely csupán passzív, defenzív szerepet betöltő objektum volt. A témát részletesen feldolgozó Thomas Kühtreiber és Olaf Wäger ilyen toronyt tartja az alsó-ausztriai Wimberg elővédművét.²³ Itt a szerzők abból indulnak ki, hogy a vármag fölé magasodó hegyoldalban álló, 15. század végére keltezhető önálló torony

19 WÄGNER–KÜHTREIBER 2010. 117–118., BILLER 2005. 207.

20 SCHULTZ 1980.

21 Hans Adolf Schultz előző jegyzetben i.m. tévesen motteként írta le a Wachtmeisterturm magaslatát, azonban az objektum nem mesterséges földhalomra épült, csupán csak egy meredekre faragott kúp, körülötte félkör alakú árokkal. Ez jól látható a vár 1641-es ostromáról készült 17. századi ábrázoláson is (az ábrázolás a liebenburgi kastély egyik információs tábláján látható, további pontos forrásmegjelölés nélkül).

22 MERIAN MATTHAEUS, Topographia Hassiae, et regionum vicinarum. <http://www.digitalis.uni-koeln.de/digitaletexte.html>, 150–151.

23 WÄGNER–KÜHTREIBER 2010. 115.

nincs a tűzfegyverek számára lőrés, így csupán arra szolgált, hogy a tornyot őrző katonák megakadályozzák az ellenséget abban, hogy azok elfoglalják eme kedvező támadási pontot.

Dolgozatunk második tematikai egységét az elővédművek fa-föld struktúrájú csoportja képezi. Ezek esetében régészeti kutatások hiányában csak hipotéziseket lehet megfogalmazni az egykori külső védművek szerepéről és formájáról. Az elsősorban tereprelietként fennmaradt objektumok a legtöbbször árokkal övezett motteszerű földhányásként jelentkeznek. Többségüket csupán topográfiai kutatások során írták le, ezt kiegészíti néhány LIDAR-felvétel, míg ásatás alig-alig történt ezekben az építményekben.

A fennmaradt 16. század eleji ábrázolásokon azonban viszonylag sok és sokféle földművet figyelhetünk meg. Így Habsburg Miksa császár életének és hadjáratainak kapcsán született számos ábrázolás háttérében találkozunk egy-egy ilyen védművel. Jörg Kölderer 1510 körüli *Festungshandschrift*-jében dél-tiroli fa-földműveket láthatunk (13. kép),²⁴ ágyúlőréses föld- és favédműveket találunk Albrecht Altdorfer és műhelye által 1512–1515 körül készített *Triumphwagen mit Städten und Schlössern* című pergamenen.²⁵ Emellett egy lengyel forrás, a *Rei Tornamentariae* nemcsak összképet, hanem mérnöki igényű metszeteket is nyújt eme objektumok belső szerkezetéről (14. kép).²⁶

A külső védművek felderítését szolgáló topográfiai kutatásokat segítheti a nagy területeket érintő légi szkennelés, ahol a fővár környezetében fekvő motte-jellegű fa-földszerkezetek kerek árka és sánca látványosan rajzolódik ki. Ilyen összefüggő LIDAR-felvétel azonban még csak Ausztria egyes tartományaiban érhető el online formában, máshol csupán egyedi jelleggel készült egy-egy várhoz kapcsolódó dokumentáció (15. kép).

A topográfiai felméréseknél kell szót ejteni a vármag és az elővédmű közti kapcsolatról. A szó klasszikus értelmében a külső-, illetve elővédmű a vármag elé helyezett, kizárólag katonai funkciójú objektum, feladata a vár védelme, vagy a megközelítő út, esetleg a várhoz tartozó uradalom biztosítása.²⁷ Ezek a vár elé épített, attól fizikailag független elővédek az ún. előretolt erősítések (a német szakirodalomban: *vorgeschobene Befestigung*) (15-16. és 20-24. képek). Ugyanakkor épp a topográfiai felméréseknél figyelhetünk fel olyan külső védőművekre, melyek csak részben önállóak, ugyanis egy keskeny korridor köti őket a fővárhoz. Erre jó példa az 1421-ben épített csehországi Kalich várának északi védműve,²⁸ a 15. század végére keltezhető Nová bašta a már korábban említett Libštejn várától délre,²⁹ vagy a morvaországi Střílky vára (17-19. kép).³⁰ Ez utóbbi létesítményeket a szakirodalom *vorgelagerte Befestigung* névvel illeti. Vajon ez utóbbiakat is külső védműveknek tarthatjuk? A válasz igen. Felmerül ugyanis a kérdés, hogy az az elővédmű, amit ma teljesen izolált helyzetűnek látunk a terepen, a középkorban nem volt-e körülkerítve, azaz nem volt-e összekötve a fővárral, egy romlandó anyagú kerítés, sövény, vagy egy, a német szakirodalomban spanischer Reiter-nek, azaz spanyol lovasnak nevezett, kihegyezett karók sokaságával ellátott korlát által. Az ilyen kerítések meglétét épp Jörg Kölderer említett ábrázolása igazolja (13. kép). Tehát az elővédművek adott esetben rendelkezhetnek egy laza fizikai kapcsolattal is a fővárral, ami az esetleges visszavonu-

24 Österreichische Nationalbibliothek; cod. 2858 ; fol. 6r; Foto: IMAREAL, <http://tethys.imareal.sbg.ac.at/realonline/>, Bildnummer: 006656.

25 MICHEL–STERNATH 2012. 227., 50. ábra.

26 BOGDANOWSKI 2000. 42., 4. ábra.

27 WAGENER–KÜHTREIBER 2007. 330., WAGENER–KÜHTREIBER 2010. 111.

28 SÝKORA 2012a. 23., 15. ábra., SÝKORA 2012b. 232., 5. ábra.

29 DURDÍK–SUŠICKÝ 2005. 104–105., 283–284.

30 PLAČEK 2007. 597–598.

lási útvonalat is alkotta, így nem feltétlenül kell őket teljesen független létesítménynek tartanunk.

Részletes adatokat szolgáltató régészeti feltárás eddig még ritkán történt e külső védművekben. A legkorábbi ásatás a morvaországi Mstěnice erődtett udvarháza (cseh nyelven *tvrz*, német szakirodalomban *Feste*) fölötti elővédművekben zajlott. Ezek funkcióját megmagyarázza a Google Earth domborzatprofilja (20. kép). A völgyben fekvő nemesi lakóhely fölé emelkedő fennsík peremén helyeztek el két előretolt védművet, úgy, hogy azok az udvarház számára láthatatlan plató területét pásztázhatták. Az 1. számú külső védmű feltárásán egy kettős cölöpárokra bukkantak. A külső egy kör alaprajzú palánk nyoma, míg a belső cölöpsor patkóformájú, az udvarház felé nyitott és az ellenség, azaz a fennsík irányában zárt. A palánkokon túl, ugyancsak a támadási irányban dupla árok és sánc védte még félkörívben az objektumot (21. kép). A 2. számú védmű belsejét egy kör alakú sánc övezte, míg az ellenség irányában egy félkör alakú árok futott, ami a védett oldalon fokozatosan megszűnt. A védművek használati idejét a 15. század közepére keltezte feltárója.³¹

Ehhez hasonló a sarkantyúhelyzetű Gars am Kamp vára előterében fekvő Tabor külső védműve Alsó-Ausztriában. Feltárója ugyan nem elővédnek tartotta, de valószínűleg a fővár elé tolt, 15. század folyamán használt külső védőműről van itt is szó. Az objektum két használati periódusához egy-egy paliszádsor tartozott. Ezek a fővár irányában nyitottak voltak,³² azaz szerkezetileg hasonlítottak Mstěnicéhez. A palánkon belül egy épület, esetleg torony nyomaira is bukkantak, amelynek leletanyaga arra utal, hogy az erősség hosszabb önálló tartózkodásra is alkalmas volt. Mind Mstěnice, mind Gars védművei a fővár fölötti széles teret foglalták le, ahonnan várható volt a támadás, és a vár számára takarásban lévő területeket tudták pásztázni.

Szintén a fővár fölötti veszélyes magaslatokat védték le két különböző típusú elővédművel a dél-szlovákiai Újvásár-Derenk (Rybník-Drienok) vára estében, ahol korlátozott feltárásokra is sor került. Eszerint a vár fölé magasodó gerincen egy kisebb kerek objektumot létesítettek, melyet az itt talált kevés lelet alapján csak ritkán használtak. Stratégiaileg kedvezőbb helyen volt ugyanis a fölötté emelkedő hegytető, ahol egy jóval nagyobb elővédművet találunk. Az ásatások során egy 15. századi, ún. Fachwerk szerkezetű épületet is feltártak ebben a kettős árokkal és sánccal védett kerek létesítményben. Mindkét elővédmű a 15. század közepére keltezhető és a huszita hadjáratokkal hozható összefüggésbe (22–23. kép).³³

Míg az előzőekben említett elővédek a fővár fölötti magaslatokon helyezkedtek el, addig az alsó-stájerországi Taborkogel vára, St. Martin im Sulmtal települése mellett, egészen más topográfiai helyzetet mutat (16. kép). A 14–15. századra keltezett négyszögletes és talán a sarkain oldalazásra alkalmas, a falsíkjából kiugró, „bastei”-nak nevezett³⁴ földművekkel védett vár itt is faszerkezetű épülete a 15. században pusztult el, és ekkor hagyták fel az erősséget. Ásatója ugyanekkorra keltezi a lefutó gerincén épült, tehát a várhoz képest alacsonyabban fekvő elővédművet is, mely szintén az ostrom áldozata lett.³⁵

A Taborkogellel azonos helyzetű az a két magyarországi elővédmű is, ahol ásatások folytak: Zagyvafő és Sajónémeti. Zagyvafőn a 13. századi eredetű vármagot a 15. szá-

31 NEKUDA 1985. 63–75., 244., PLAČEK 2007. 411–414.

32 EIBNER 1973. 113.

33 BEDNÁR–FOTTOVÁ 2006. 37–38., 12–13. kép, PLAČEK–BÓNA 2007. 41., 53. ábra.

34 A magyarországi kutatás még nem dolgozta ki e védőműforma megfelelő magyar megnevezését.

35 KRAMER 1995. 73–77., GUTHJAHR–TIEFENGABER 2007. 195., 197.

zad közepén megszállták a huszita bratri zsoldos csapatok, és egy sánccal és árokkal övezett, kis alapterületű, kerek előretolt védművet emeltek a várhegy északi oldalában (24. kép). Mind a vár, mind a védmű 1460-ban ostrom során pusztult el. Az ásatások során a védműben vastag paticsréteget találtak, mely alatt egy kerek palánkkerítés cölöplyukai sorakoztak, azaz egy leégett fa-földműről van szó. A kerítés majdnem teljesen zártnak bizonyult, egyedül a fővár irányában volt nyitott, ugyanis itt a cölöpsor megszakadt.³⁶

Sajónémeti eddigi ásatásai során megállapíthattuk (25. kép), hogy a 13. század második felében emelt központi vármagot a későbbiekben felhagyták. Zagyvfőhöz hasonlóan azonban az erősséget a 15. század közepén a huszita bratri csapatok szállták meg és újrahasonosították. Ekkor a vár elfoglalásán túl jelentős kiépítéseket is folytattak, a fővár sáncát „bastei-szerű”³⁷ oldalazásra alkalmas földművekkel egészítették ki,³⁸ melyek formailag nagyon hasonlítanak az előbb említett Taborkogel építményeihez.

Ezen kívül a vármag alatt, attól 80 méterre egy előretolt kerek védművet építettek, melynek építészeti struktúráját már nagy vonalakban megismerhettük az eddigi feltárások révén. Ezen védmű dombjának peremén két sorban cölöplyukakat találtunk, egymástól 2,5–3 méter távolságban, ami egy földdel kitöltött fa palánkszerkezet nyomaként értelmezhető. Ennek belső oldalán, attól 1,5–2,5 méter távolságban egy koncentrikusan futó, mély, alapozási árokszakaszt is felfedeztünk, benne egy sorban, egymástól 40 cm-enként cölöplyukakkal. Ez utóbbi cölöpárak bizonyosan egy egysoros palánkra enged következtetni, mely egy 8–8,5 méteres belméretű, közel kerekded alakú – feltehetően fonott falszerkezetű – védett zónát/udvart övezhetett. A kettős cölöplyukakkal jelölt külső fal az eddigi kutatások szerint csak félkörívben kíséri a belső egysoros palánkot. Mindemellett e külső fal külső oldalán – további erősítésként – a dombot mesterségesen meredekre is faragták. A két különböző jellegű falstruktúra közti terület egészét földdel tölthették fel (26–27. kép). Az ásatás végén egy további szondát nyitottunk a védmű dombja alatti gyűrűszerű teraszon is, ahol azonosítottunk egy, a mai felszínhez képest 175 cm mély, V-profilú árkot.

A mély árok, a meredekre faragott védműoldal és a kettős cölöplyukas, földfeltöltésű fal tehát csupán csak félkörívben övezte az előretolt védművet. Mindez a központi vármag irányában patkószerűen nyitott, míg a támadási irányban zárt rendszert mutatott. A védmű kiépítését az itt talált leletek és érmék alapján a 15. század közepére keltezhetjük.

Úgy Taborkogel, mind Zagyvfő és Sajónémeti elővédművei a várba vezető út pásztázását szolgálták, melyek előretolt állásként végig tűz alatt tarthatták a felfelé törő ellenséget. Továbbá Sajónémeti külső védművéből kontrollálható volt az a fővár számára holttérben található kritikus terület is (a hegygerinc alsó szakaszán fekvő terasz), ahol az ellenség számára ostrommű kialakítására nyílt volna lehetőség.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a fa-föld szerkezetű külső védművek építése Közép-Európában a 15. század folyamán vált általánossá, ezek célja – a korábban részletezett masszív építőanyagból létesített előretolt tornyokhoz hasonlóan – a vármag előtti önálló tűzérési állásként az ellenséggel való első kontaktus felvétele volt. Megjelenésüket a cseh huszita háborúk generálták, ezért elsősorban olyan helyszíneken terjedtek el nagyobb számban, ahol a husziták kifejtették közvetlen, vagy közvetett ha-

36 BODNÁR–CABELLO–SIMON 1993. 97.

37 Lásd a 34. jegyzetet!

38 SZÖRÉNYI 2012. 184–185.

tásukat: Cseh- és Morvaországban, Ausztria keleti, északkeleti régióiban és az egykori Magyar Királyság északi felében.

Ami az indirekt hatást illeti, annak kapcsán érdemes röviden megemlíteni két osztrák várat. Úgy az alsó-ausztriai Wildenstein, mint pedig a karintiai Liebenfels várat megostromolta és elfoglalta hadjáratai során Hunyadi Mátyás és hadserege, az ún. fekete sereg. Mátyás 1487-es oklevelében azt írja az előbbi erősségről, miszerint „*Wildenstein, ain öd Schloß, bawen*” – azaz ezt a stratégiai fontos erősséget ekkor bővítették, további földművekkel és elővédművel is megerősítették (28-29. kép).³⁹ Liebenfels várat 1489-ben vették be, erről Jakob Unrest *Österreichischer Chronik* című művében a következőket említi: „*sie pawetten zwo pastein...*”⁴⁰ A vártól Ny–ÉNy-i irányban, 130 méterre kiemelkedő, meredek oldalú kúpon, valamint a vármagtól É-ra futó völgy fölötti fennsík peremén, a magtól 210 méterre egy-egy földmű fedezhető fel. A területről készült LIDAR-felvételeken kitűnően látható, hogy mindkét egykori külső védmű az ellenséges tűz irányában zárt, kb. 6–10 méteres belső átmérőjű patkóformájú földsánc, melyeknek a vár felőli oldaluk nyitott (30. kép).⁴¹

Talán nem is meglepő, hogy magyar királyi sereg is ilyen objektumokat létesített, ugyanis a fekete sereget a 15. század közepén jórészt egykori huszita zsoldosok alkották. Ezt bizonyítja vezetőik névsora: Frantisek Hag, Wilhelm Tettauer, vagy éppen Benes Weitraher. E tábori jellegű, fa-földstruktúrájú védműépítészetet tehát minden bizonnyal az ő iránymutatásuk szerint alkalmazták, nekik köszönhető széleskörű elterjedésük, általános alkalmazásuk a tűzérségi állások építése során.

IRODALOM

- BEDNÁR–FOTTOVÁ 2006   BEDNÁR, PETER–FOTTOVÁ, EVA: Terrain und sein Einfluss bei der Baulösung der Burgen der West- und Mittelslowakei. *Castrum Bene*, 9. Praha, 2006. 23–40.
- BILLER 2005   BILLER, THOMAS: Burgen und Schlösser im Odenwald. Regensburg, 2005.
- BODNÁR–CABELLO–SIMON 1993   BODNÁR KATALIN–CABELLO, JUAN–SIMON ZOLTÁN: A zagyvafői vár kutatása. [Die Erforschung der Burg Zagyvafő.] In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Szerk. Lövei Pál. Művészettörténet – Műemlékvédelem. Budapest, 1993. 85–113.
- BOGDANOWSKI 2000   BOGDANOWSKI, JANUSZ: Erdbasteien in Malopolska (Kleinpolen) im Licht des Traktats Rei tormentariae (15–16. Jh.). In: Militärische Bedrohung und bauliche Reaktion. Szerk. Brohl, Elmar. Marburg, 2000. 33–44.
- DURDÍK 2007   DURDÍK, TOMÁŠ: Vorgeschobene Basteien mittelalterlicher Burgen in Böhmen. In: Zwinger und Vorbefestigungen. Hrsg. Müller, Heinz–Schmitt, Reinhard. Langenweißbach, 2007. 87–101.

39 KALTENEGGER–KÜHTREIBER–REICHHALTER–SCHICHT–WEIGL 2007, 404.

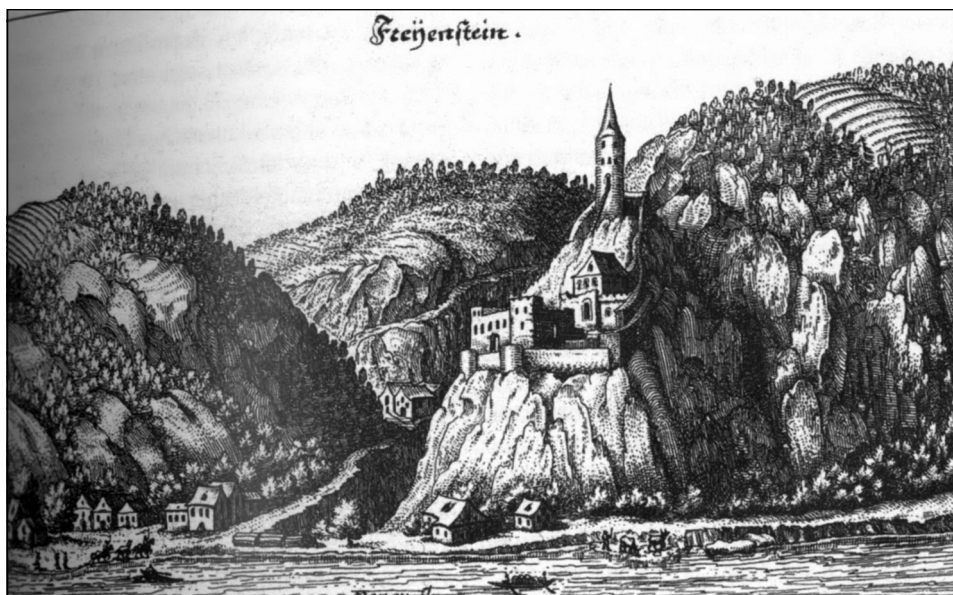
40 UNREST 1957. 184. Lásd: Bayerische Staatsbibliothek, Digitale Bibliothek, www.bib-bvb.de, KÜHTREIBER–WAGENER 2008. 154–155., WAGENER 2012, 43–44.

41 A LIDAR-felvételekhez lásd: <http://gis.ktn.gv.at/atlas/>.

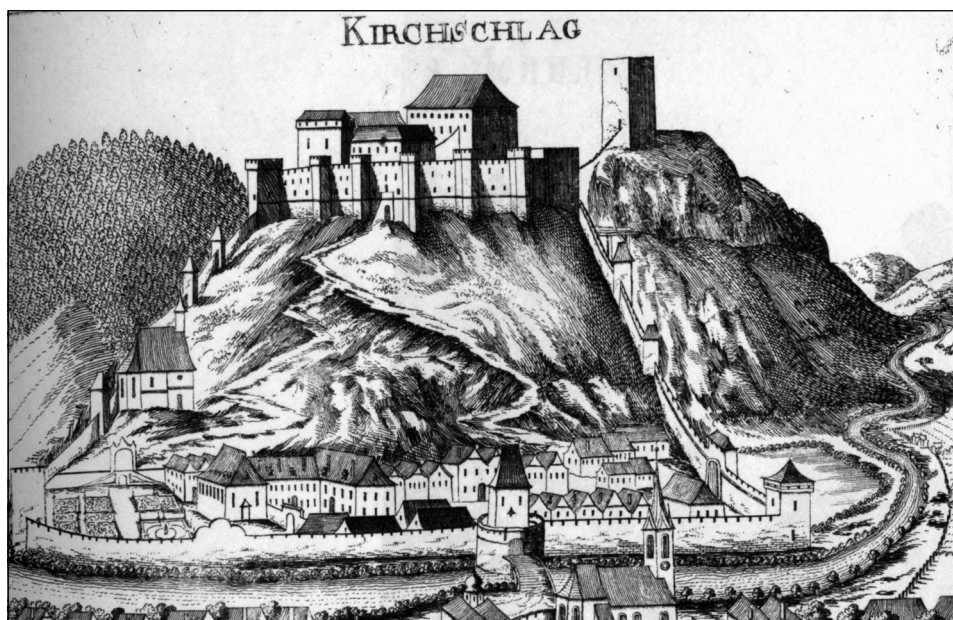

- DURDÍK–BOLINA 2001 DURDÍK, TOMÁŠ–BOLINA, PAVEL: Středověké hrady v Čechách a na Moravě. [Mittelalterliche Burgen in Böhmen und Mähren.] Praha, 2001.
- DURDÍK–SUŠICKÝ 2000 DURDÍK, TOMÁŠ–SUŠICKÝ, VIKTOR: Zříceniny hradů, tvrzí a zámků–Střední Čechy. [Ruins of Castles, Fortresses and Strong-Holds – Central Bohemia.] Praha, 2000.
- DURDÍK–SUŠICKÝ 2005 DURDÍK, TOMÁŠ–SUŠICKÝ, VIKTOR: Zříceniny hradů, tvrzí a zámků – Východní Čechy. [Ruins of Castles, Fortresses and Strong-Holds – East Bohemia.] Praha, 2005.
- DURDÍK–SUŠICKÝ 2012 DURDÍK, TOMÁŠ –SUŠICKÝ, VIKTOR: Zříceniny hradů, tvrzí a zámků – Západní Čechy. [Ruins of Castles, Fortresses and Strong-Holds – West Bohemia.] Praha, 2012.
- EIBNER 1973 EIBNER, ALEXANDRINE: Der „Tabor“: eine mittelalterliche Wehranlage in Gars am Kamp / Niederösterreich. Vorbericht über die Grabung. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 1. (1973) 111–121.
- FELD 2008 FELD ISTVÁN: Ágyúvédművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. *Studia Agriensia*, 27. (2008) 7–28.
- FÜLÖP 2007 FÜLÖP ANDRÁS: Ásatások Somló várában. Kutatási helyzetkép. *Műemlékvédelem*, 51. (2007/1) 23–27.
- GUTJAHR –
TIEFENGRABER 2007 GUTJAHR CHRISTOF–TIEFENGRABER, GEORG: 130 Jahre Motte- und Hausberg-Forschung in der Steiermark. In: Motte – Turmhügelburg – Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich. Hrsg. Felgenhauer-Schmiedt, Sabine–Csendes, Peter–Eibner, Alexandrine. Wien, 23/2007. 189–208.
- IMAREAL IMAREAL: Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, Digitales Bildarchiv, <http://tethys.imareal.sbg.ac.at/realonline/>
- KALTENEGGER–KÜHTREIBER–REICHHALTER–SCHICHT–WEIGL 2007 KALTENEGGER, MARINA–KÜHTREIBER, THOMAS–REICHHALTER, GERHARD–SCHICHT, PATRICK–WEIGL, HERWIG: Burgen im Mostviertel. Wien, 2007.
- KRAMER 1995 KRAMER, DIETHER: Der Tabolkogel bei St. Martin im Sulmtal – Ein befestigter mittelaltelicher Herrenhof in der Weststeiermark. *Archäologie Österreichs*, 6. (1995/1) 73–77.
- KÜHTREIBER –
WAGENER 2007 KÜHTREIBER, THOMAS–WAGENER, OLAF: Die Burg vor der Burg als Forschungsproblem – Vorgängeranlage, Vorwerk, Belagerungsanlage? In: Zwinger und Vorbefestigungen. Hrsg. Müller, Heinz-Schmitt–Reinhard. Langenweißbach, 2007. 19–36.
- KÜHTREIBER –
WAGENER 2008 KÜHTREIBER, THOMAS–WAGENER, OLAF: „...sie paweten zwo pastein ob dem geschloss auf die puhl...” Vorwerke / vorgeschobene Befestigungen im deutschsprachigen Raum. [„...sie paweten zwo pastein ob dem geschloss auf die puhl...” Vysunutá / předsunutá opevnění v německojazyčném prostoru. „...sie paweten zwo pastein ob dem geschloss auf die puhl...”]

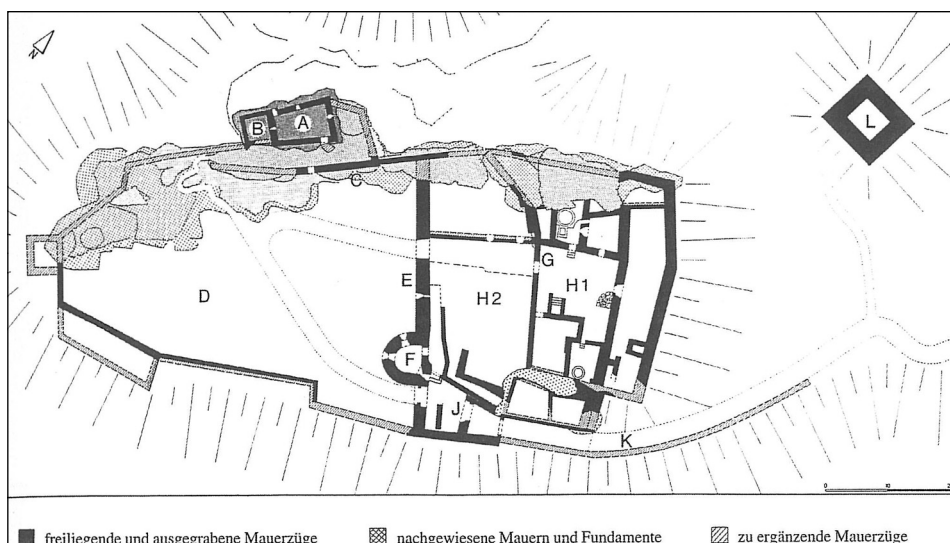
- Outer defence / advanced fortifications in German speaking regions.] *Castellologica Bohemica*, 11 (2008) 113–164.
- MICHEL–STERNATH 2012 MICHEL, EVA–STERNATH, MARIA LUISE: Kaiser Maximilian I. und die Kunst der Dürerzeit. München, 2012.
- NEKUDA 1985 NEKUDA, VLADIMIR: Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Hrádek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění. Brno, 1985.
- PLAČEK 2007 PLAČEK, MIROSLAV: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Praha, 2007.
- PLAČEK–BÓNA 2007 PLAČEK, MIROSLAV–BÓNA, MARTIN: Encyklopédia slovenských hradiv. Praha–Bratislava, 2007.
- SCHULTZ 1980 SCHULTZ, HANS ADOLF: Burgen und Schlösser des Braunschweiger Landes. Braunschweig, 1980.
- SÝKORA 2012A SÝKORA, MILAN: Kalich, Panna und Lityš – tři hrady doby husitské na Třebušínku. [Die Burgen Kalich, Panna und Lityš – drei Burgen der hussitischen Zeit im Gebiet von Třebušín.] *Castellologica Bohemica*, 13. (2012) 9–56.
- SÝKORA 2012B SÝKORA, MILAN: Kelch, Jugfrau und Litaich – drei Hussitenburgen in Nordwestböhmen. *Burgen und Schlösser*, 4. (2012) 230–240.
- SZÖRÉNYI 2012 SZÖRÉNYI, GÁBOR ANDRÁS: Befestigungen der Hussiten in Nordost-Ungarn. *Burgen und Schlösser*, 3. (2012) 180–186.
- UNREST 1957 UNREST, JAKOB: Österreichische Chronik. Weimar, 1957.
- VISCHER 1976 VISCHER, GEORG MATTHEUS: Topographia Archiducatus Austriae Inferioris Modernae 1672. Hrsg. Schuller, Anton Leopold. Graz, 1976.
- WAGENER 2012 WAGENER, OLAF: Burgen in Kärnten – Vorwerke und mehrteilige Burganlagen. In: Burgen in Alpenraum. Hrsg. Lieb, Stefanie. Petersberg, 2012. 39–47.
- WAGENER–KÜHTREIBER 2007 WAGENER, OLAF–KÜHTREIBER, THOMAS: Die Motte vor der Burg – Vorgängeranlage, Vorwerk, Belagerungsanlage? *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 23. (2007) 327–347.
- WAGENER–KÜHTREIBER 2010 WAGENER, OLAF–KÜHTREIBER, THOMAS: Taktik und Raum. Vorwerke als Elemente des Burgenbaus im 15. und 16. Jahrhundert. In: Die Burg zur Zeit der Renaissance. Forschungen zu Burgen und Schlössern. Band 13. Berlin, 2010. 111–126.

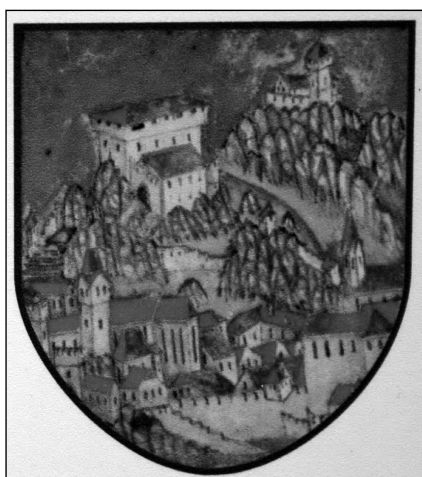
2. kép Freyenstein (Alsó-Ausztria). Matthäus Merian metszete 1649-ből, KALTENEGGER–KÜHTREIBER–REICHALTER–SCHICHT–WEIGL 2007. 181. nyomán.

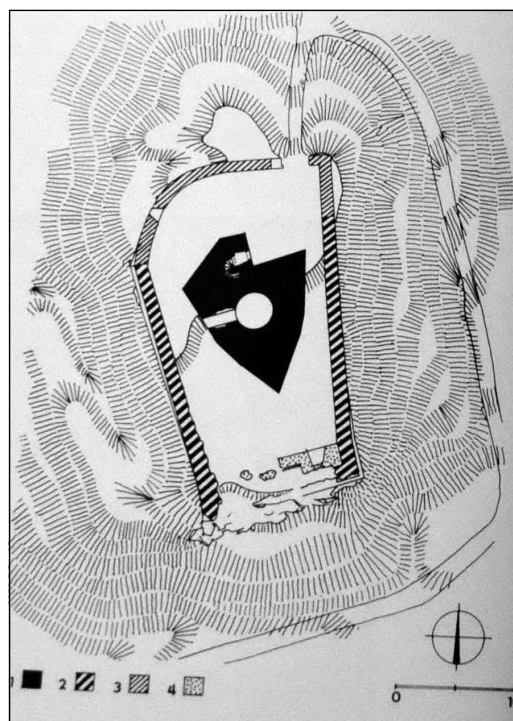
3. kép Kirchschiag (Alsó-Ausztria). Georg Matthäus Vischer 1672-es metszete, VISCHER 1976. 52. kép nyomán

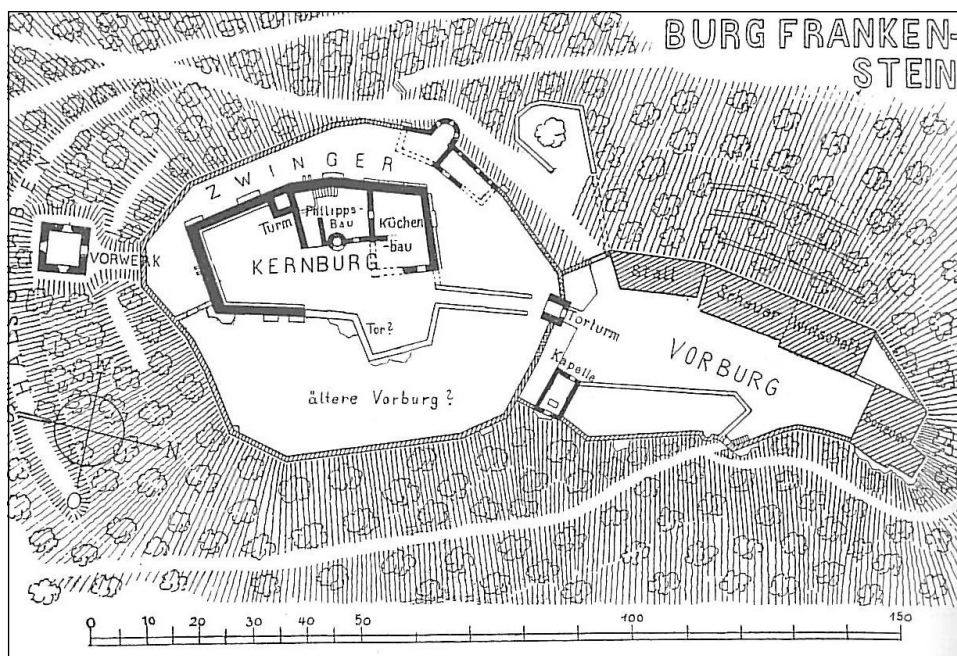
4. kép Flossenbürg alaprajza (Bajorország/Németország), KÜHTREIBER–WAGENER 2007. 21., 32. nyomán

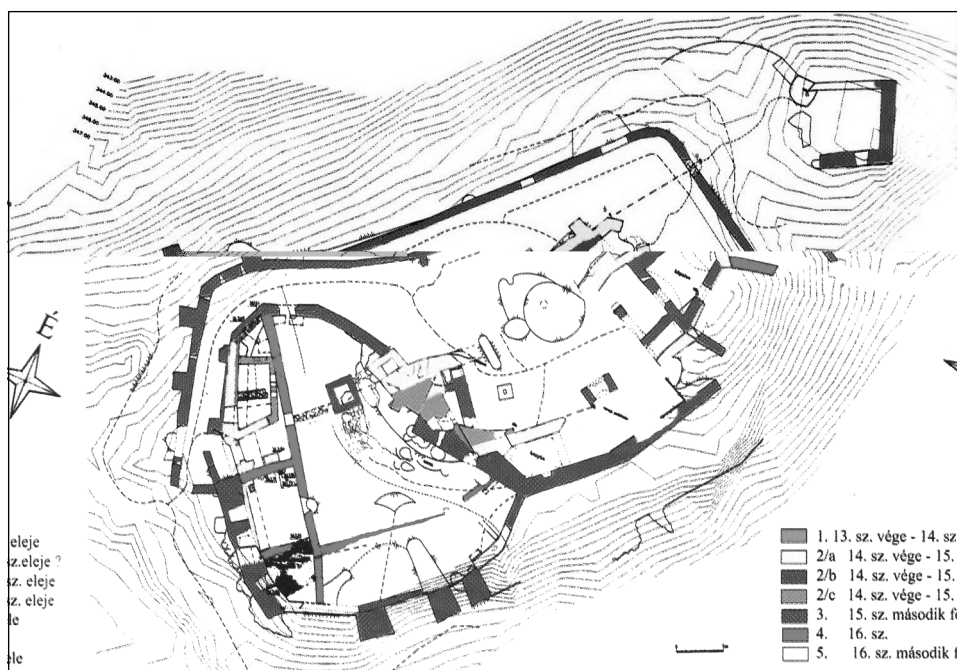
5. kép Dürnstein (Alsó-Ausztria) városának címere, a háttérben a várformájú külső védművel (Fotó: Szörényi G. A.)

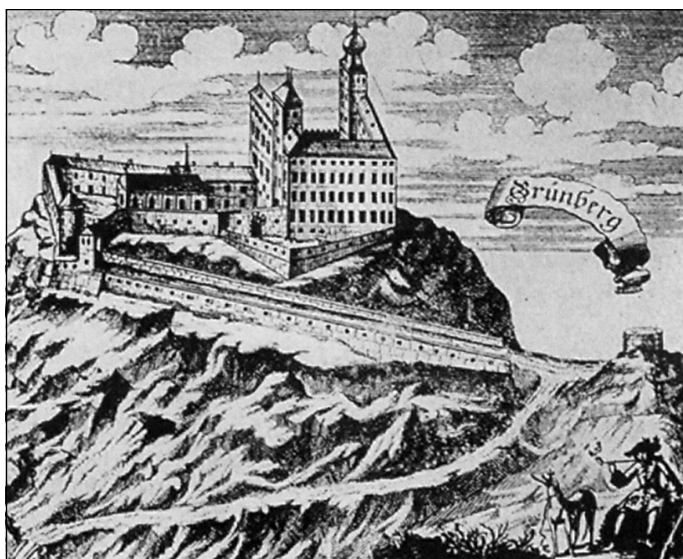
6. kép Český Šternberk (Közép-Csehország) déli előretolt védműve, DURDÍK–SUŠICKÝ 2000. 13–15., 172. nyomán

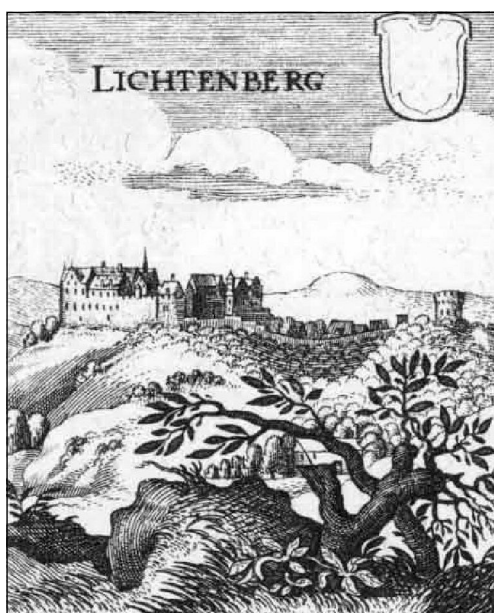
7. kép Frankenstein (Hessen/Németország) várának alaprajza, a kép bal szélén a külső toronnyal, BILLER 2005. 58–59. nyomán

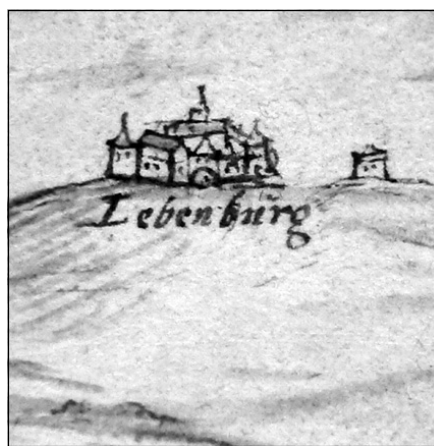
8. kép Somló várának alaprajza, a kép jobb felső részén a külső toronnyal, FÜLÖP 2007. 23–27. nyomán

9. kép Zelená Hora – Dolní bašta (Nyugat-Csehország) 1712-es ábrázolása, a kép jobb oldali előterében a külső védmű tornyával, DURDÍK–SVŠICKÝ 2012. 260–262., 318. alapján

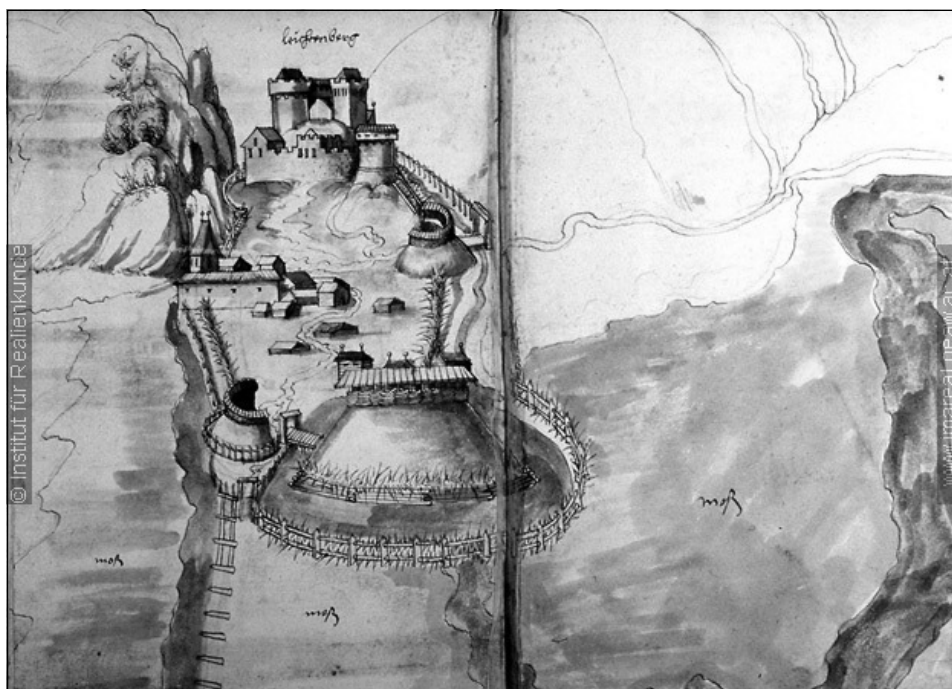
10. kép Lichtenberg (Hessen/Németország) Matthäus Merian 1646-os metszetén.
Forrás: <http://www.digitalis.uni-koeln.de/digitaletexte.html>

11. kép Liebenburg-Wachtmeisterturm/
Hausmannsturm
(Alsó-Szászország/Németország)
1520 körül, Johannes Krabbe metszetén.
Forrás: [http://de.wikipedia.org/wiki/Liebenburg_\(Liebenburg\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Liebenburg_(Liebenburg)); http://de.wikipedia.org/wiki/Johannes_Krabbe

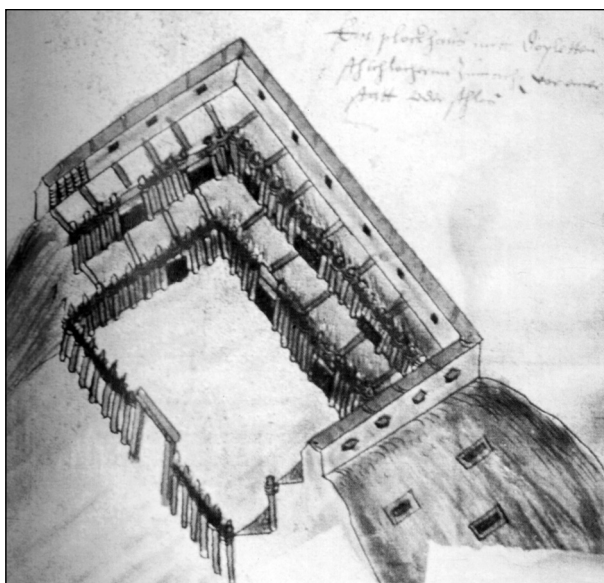

12. kép A Wachtmeisterturm mai állapota Liebenburg kastélya fölött (Fotó: Szörényi G.A.)

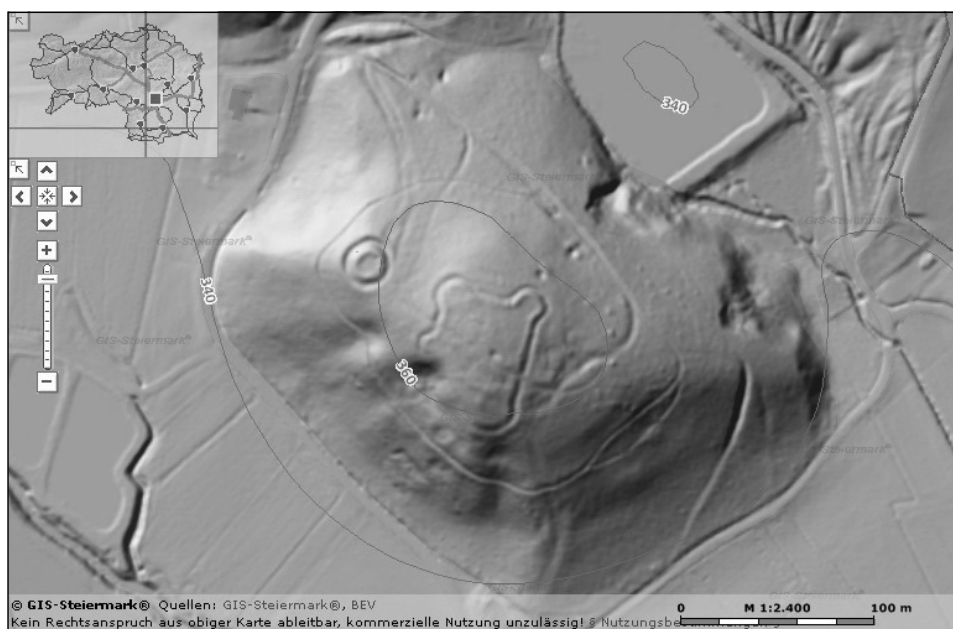

13. kép Leichtenberg (Dél-Tirol?) vára és külső védművei 1510 körül. Jörg Kölderer tollrajza, IMAREAL, Bildnummer: 006656 nyomán

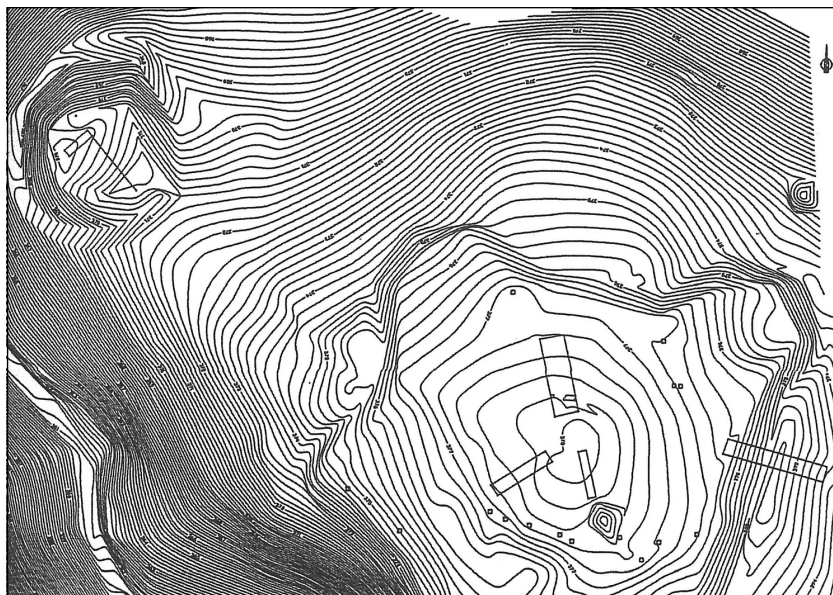

14. kép Egy fa-földszerkezetű védmű építési struktúrája és metszete a *Rei Tournementariae*-ből, BOGDANOWSKI 2000. 42., 5. kép nyomán

15. kép LIDAR-felvétel Taborkogel váráról és külső védművéről (St. Martin im Sulmtal/ Stájerország, Ausztria). Forrás: *Digitaler Atlas Steiermark*, www.gis.steiermark.at

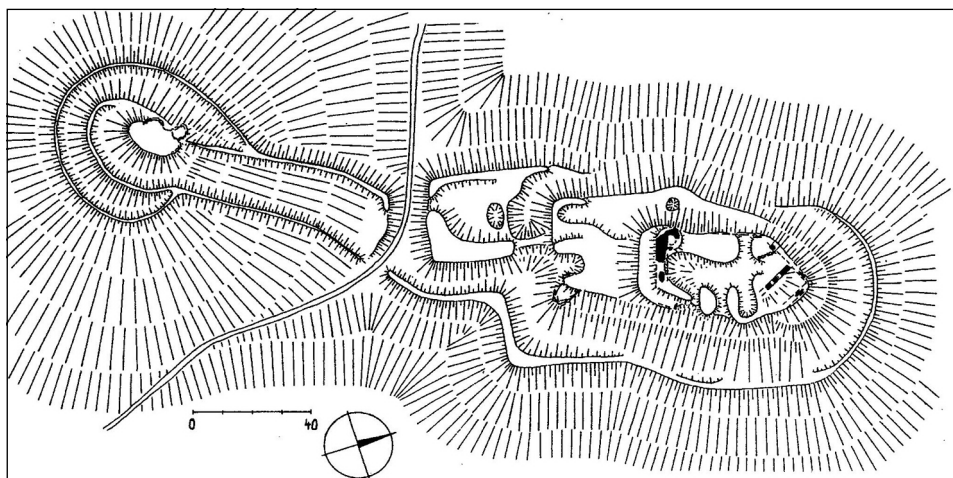
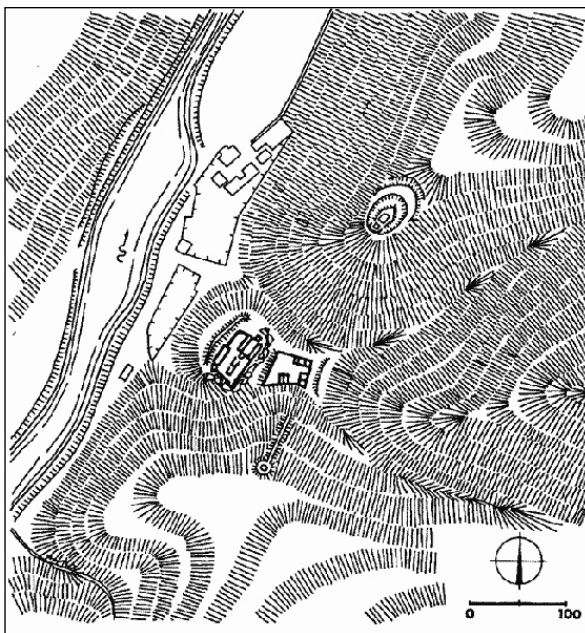

16. kép Taborkogel bei St. Martin
im Sulmtal védműveinek térképe,
balra fent az előretolt védművel.
Méretarány nélkül,
KRAMER 1995. 73. alapján

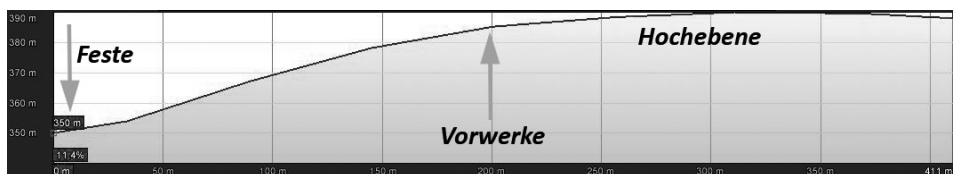

17. kép Kalich/Kelch (ÉNy-Csehország)
várának topográfiai felmérése.
Felül a külső védmű a korridorról.
SÝKORA 2012b. 232. alapján

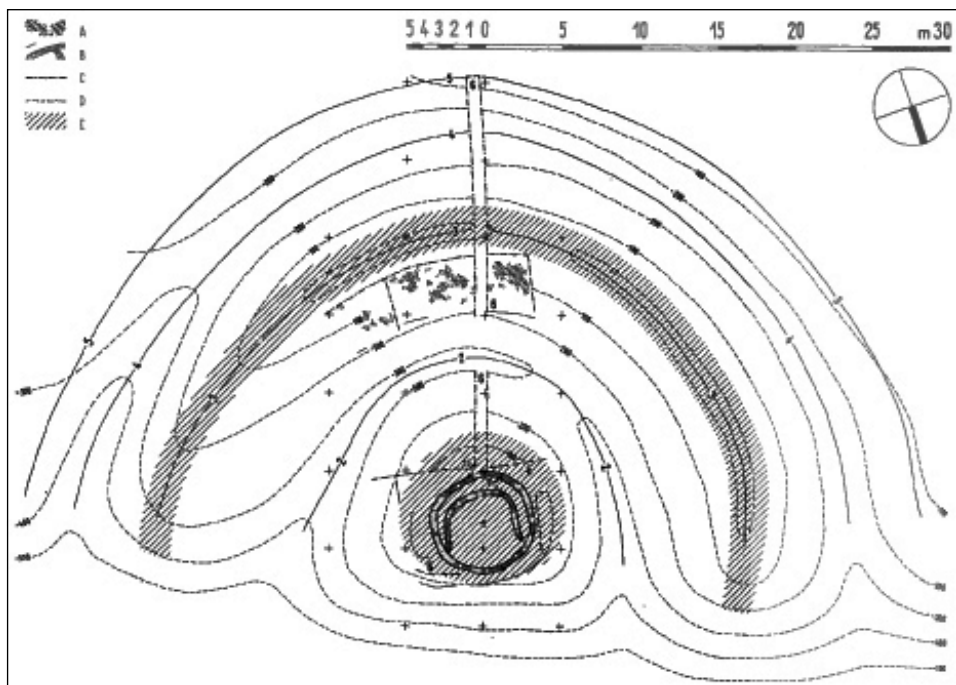
18. kép Libštejn (Nyugat-Csehország), a Nová Bašta elnevezésű előretolt védmű D-re, a Stará Bašta elnevezésű kis várszerű külső védmű ÉK-re található a vártól.
DURDÍK–SUŠICKÝ 2012. 105. nyomán

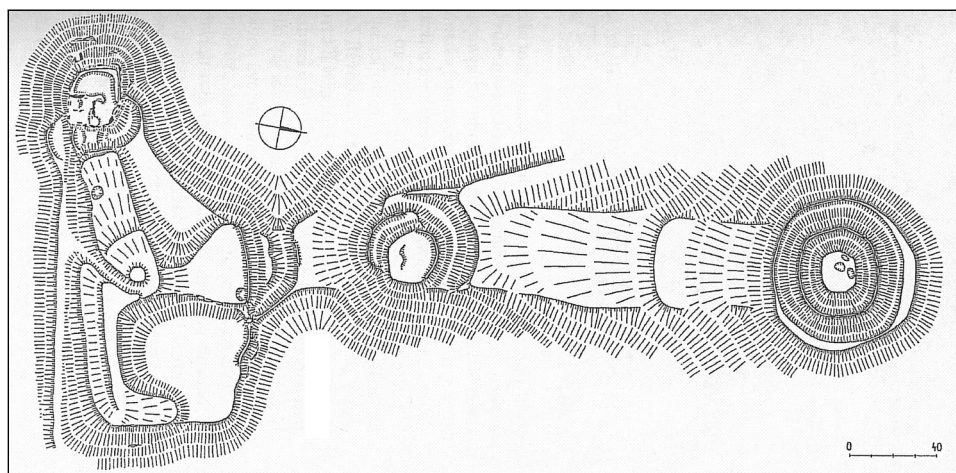
19. kép Strilky (Morvaország), az előretolt védmű DNy-ra fekszik a vármagtól, PLAČEK 2007. 597–598. alapján

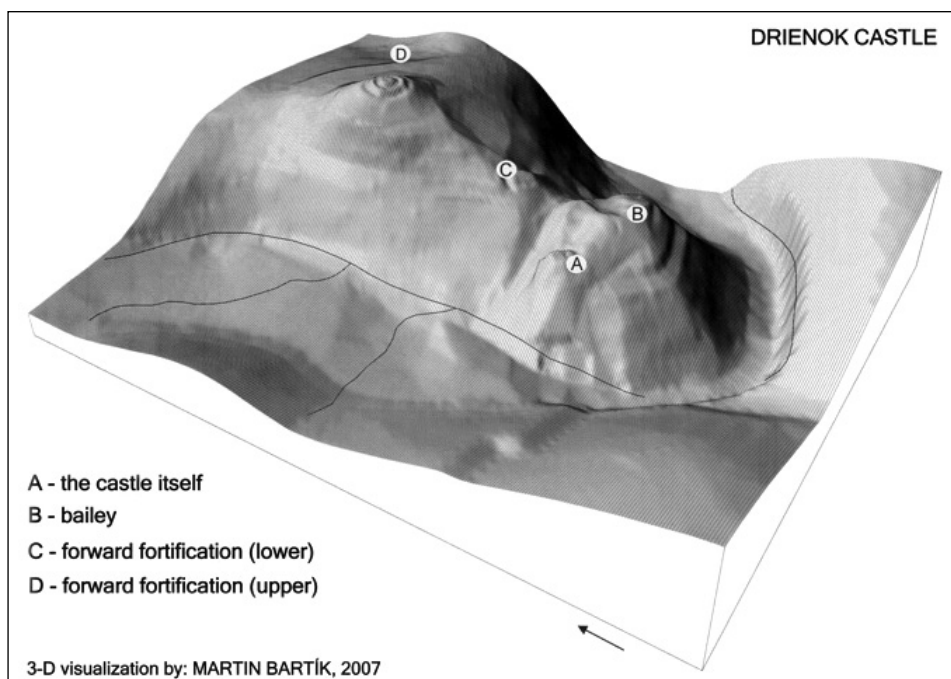
20. kép Mstěnice (Morvaország), a Google Earth domborzatmetszete. A nyilak az udvarház és a védművek helyét jelölik

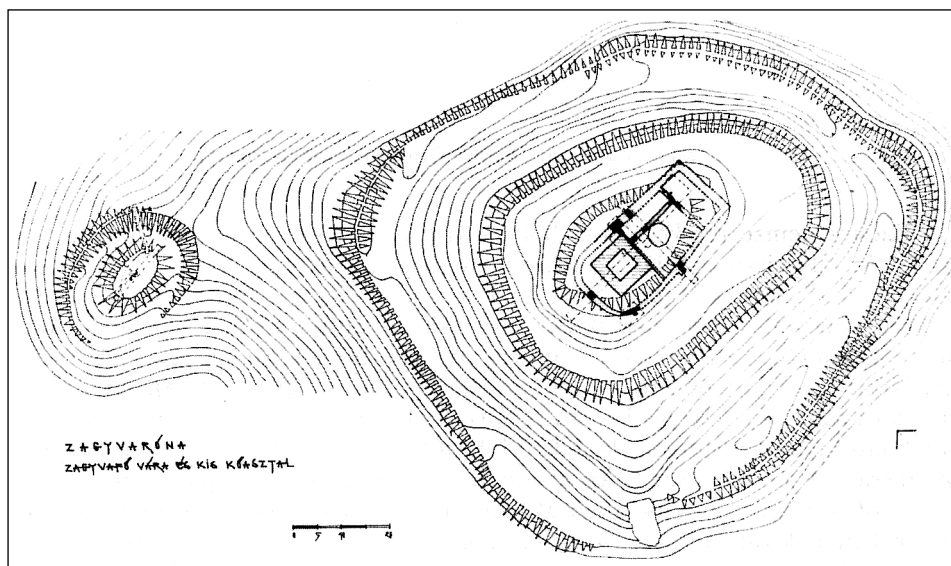
21. kép Mstěnice (Morvaország), az 1. sz. külső védmű felszínrajza, NEKUDA 1985. 66. nyomán

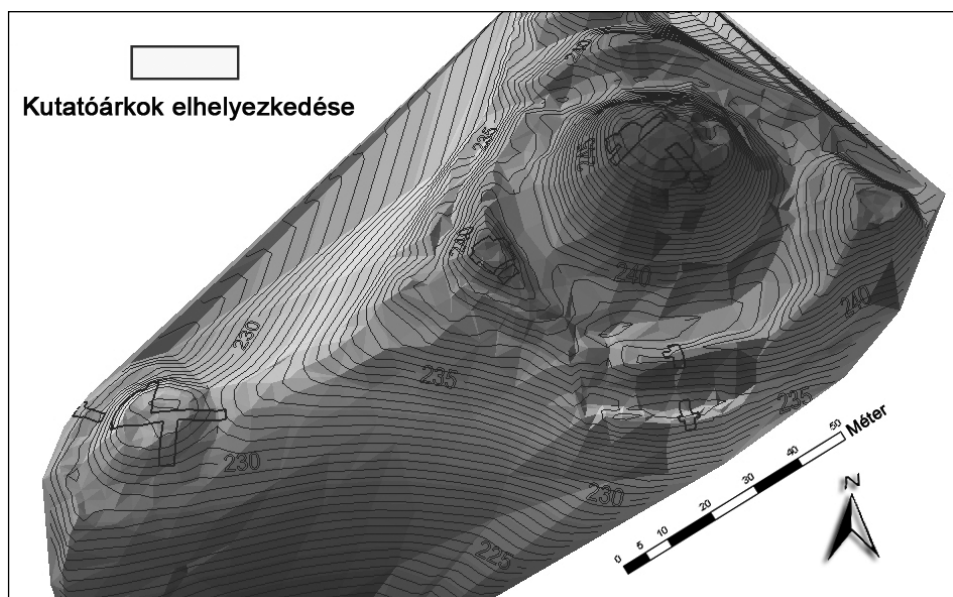
22. kép Újvásár-Derenk (Dél-Szlovákia), a vár, az elővár és a két külső védmű alaprajza
PLAČEK–BÓNA 2007. 41. alapján

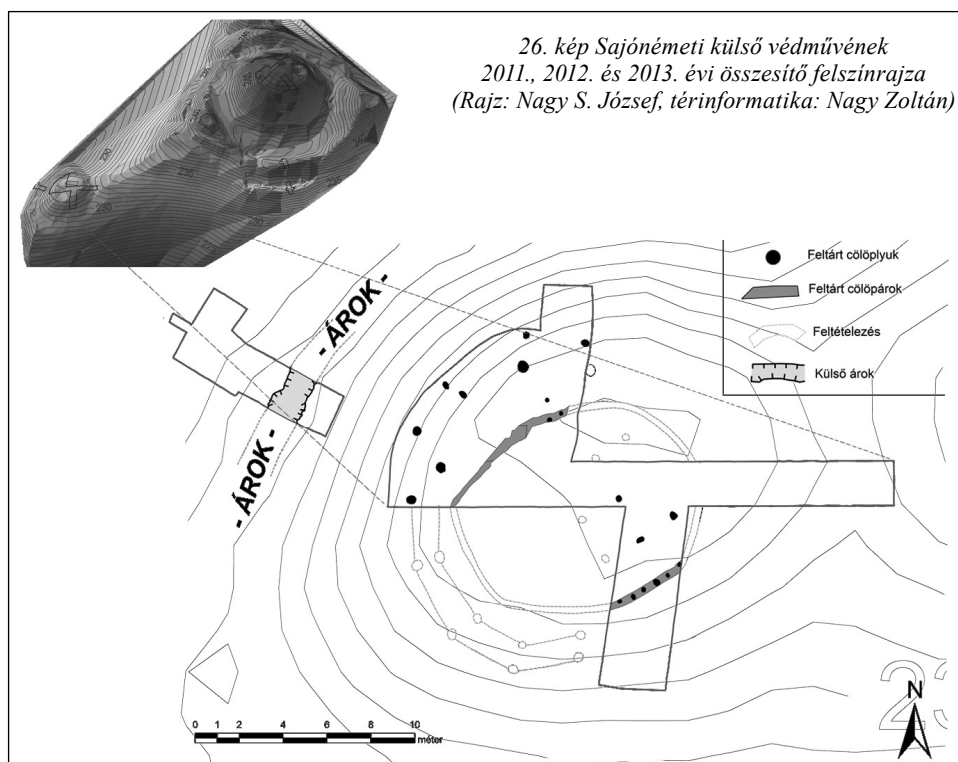
23. kép Újvásár-Derenk (Dél-Szlovákia), a vár és a külső védművek környékének 3D-modellje, BEDNÁR–FOTTOVÁ 2006. 37–38. alapján

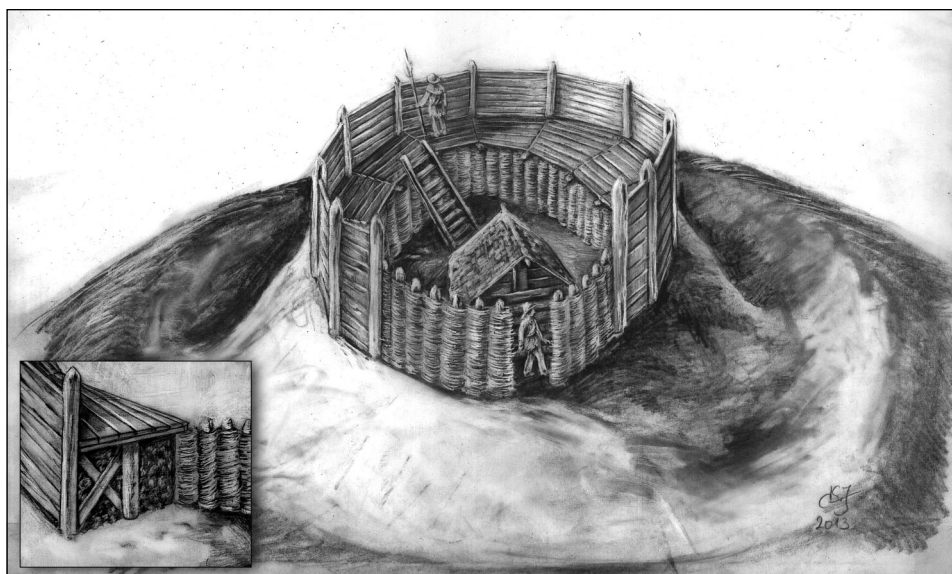
24. kép Zagryvafő, a vár és az előretolt védmű alaprajza, BODNÁR–CABELLO–SIMON 1993. 97. alapján

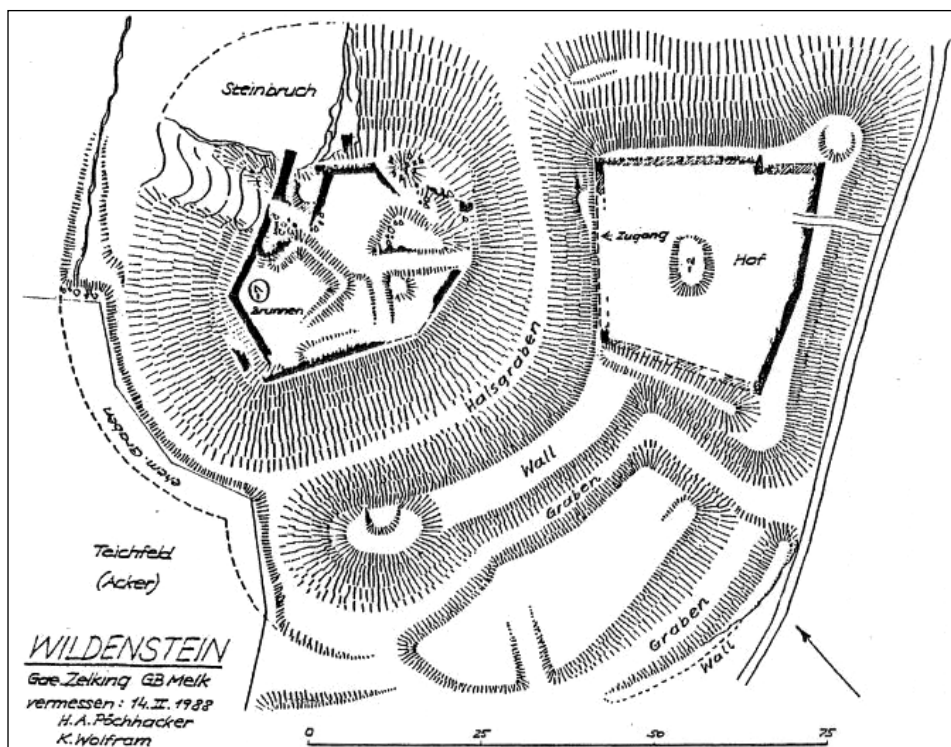
25. kép Sajónémeti-Vár-hegy geodéziai felmérése alapján készített domborzatmodellje, rajta a 2011–2013. évi feltárások kutatóárainak elhelyezkedésével (Felmérés és térinformatika: Szörényi G. A.)

26. kép Sajónémeti külső védőművének 2011., 2012. és 2013. évi összesítő felszínrajza (Rajz: Nagy S. József, térinformatika: Nagy Zoltán)

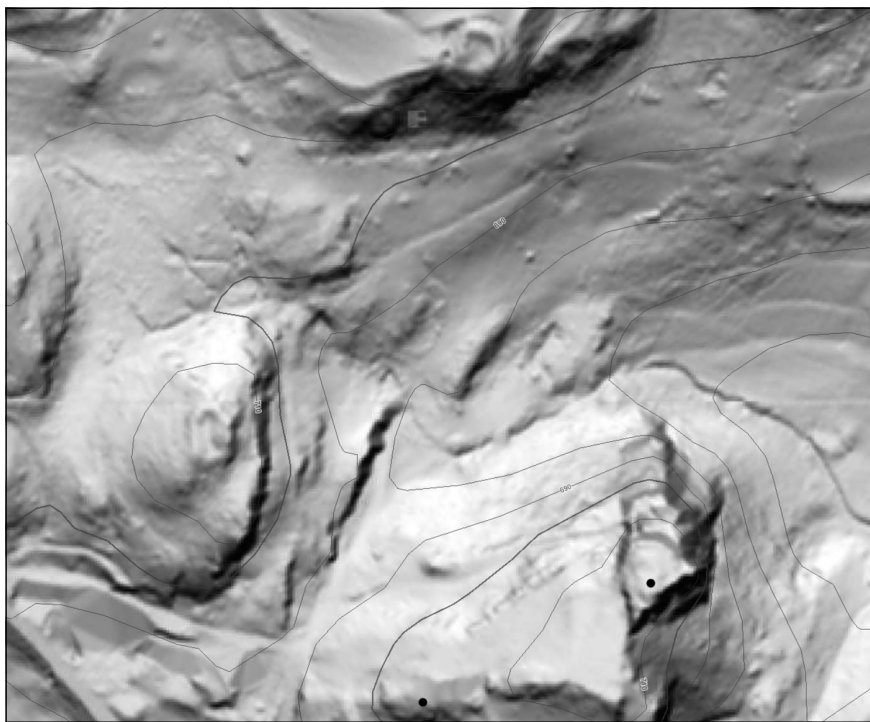
27. kép Sajónémeti külső védművének rajzi rekonstrukciója a 2011–2013. évi ásatási eredmények alapján, bal alsó sarokban a szerkezet kinagyított részletével (Rajz: Nagy S. József)

28. kép Wildenstein (Alsó-Ausztria) várának alaprajza
KALTENEGGER–KÜHTREIBER–REICHHALTER–SCHICHT–WEIGL 2007. 404. alapján.

29. kép Wildenstein (Alsó-Ausztria) LIDAR-felmérése. Forrás: <http://atlas.noe.gv.at/webgisatlas>

30. kép Liebenfels (Karintia) LIDAR-felmérése. Két ponttal jelölve a központi vármag két tornyának helye. A kép bal oldalán és tetején látható patkó alakú terepi formák a külső védművek (Forrás: <http://gis.ktn.gv.at/atlas/>)

**FÜZÉR VÁRA:
A FELSŐVÁR ÉSZAKNYUGATI ÉS DÉLI PALOTASZÁRNYÁNAK
ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓS KUTATÁSA**

A történelem iránt érdeklődők természetes vágya, hogy minél alaposabban megismerjék az őket leginkább érdeklő kor mindennapi életét. Az egykori mindennapi élet fontos részlete az a környezet, melynek keretei között zajlott. Tovább szűkítve a kört, különös érdeklődésre tarthat számot az adott kor épített környezete. Természetesen az épített környezetet is számos, egymástól sokszor merőben eltérő építmény alkotta: lakóépületek, szakrális építmények, gazdasági objektumok, védelmi létesítmények, a sor még hosszan folytatható lenne. A középkor alaposabb megismerésére vágyók számára egy vár már csak azért is kiemelkedően fontos eleme az egykori épített környezetnek, mert az több funkciót is betölthetett, lehetett egyszerre lakóépület, gazdasági objektum, védelmi létesítmény, sőt, tartalmazhatott szakrális célú építményeket is.

Szerencsére hazánkban is számos vár, várrom maradt fenn a középkor és a kora újkor századaiból, de – ürmöz az örömben – olyan egyetlen egy sincs közöttük, mely változatlan és sértetlen formában őrizné akár csak 17. századi állapotát is. Megismerésükhöz alapos, lehetőség szerint teljes körű, az elérhető források minden csoportját kihasználó kutatás szükséges, melynek eredményei végül kirajzolhatják a kutatott építmény vélt egykori képét. A hangsúly itt mindenképpen a *vélt* szón van, hiszen a megismerés sosem lehet teljes, annak mértéke a forrásbázisok pusztulási fokának függvénye, így legfeljebb csak többé-kevésbé közelíthet az egykori valósághoz.

A megismerésnek a kutatás és a kutatás eredményeinek aprólékos kiértékelése által elérhető foka határozza meg azt, hogy a vélt egykori valóságot milyen módon mutatjuk be az érdeklődő közönségnek. Az utóbbi esztendőkből a laikus közönség részéről erősen megnövekedett a vizuális megismerés igénye. Ennek kielégítése alapvetően két úton-módon lehetséges. Ezek közül az egyik lehetőség az, ha a vár egykori, különböző korokban volt (elképzelt) formáit virtuális úton mutatjuk be. A virtuális rekonstrukció természetesen alapvetően a biztosan megismert, vagy legalábbis erősen valószínűsíthető részletek felhasználásával készül, de – a teljesség igényének kielégítése végett – különösebb következmények nélkül megjeleníthet olyan részleteket is, melyek elérhető ismeretségi foka igen alacsony, vagy éppenséggel nulla.

A füzéri vár az ország talán leglátványosabb középkori vármaradványa – különösen az utóbbi évtizedekben – a közönség egyre növekvő érdeklődésének homlokterébe került. Ez nem csupán különösen szép fekvésének, környezetének köszönhető, hanem sok más körülménynek is. Évtizedek óta tartó régészeti kutatása – mely lassan a végéhez közeledik – egyre több, korábban ismeretlen részletet hozta napvilágra, újabb és újabb látványos elemekkel gazdagítva a várat. Ezzel párhuzamosan – ha kezdetben dőcögösen is – Oltai Péter építészmérnök tervei szerint megkezdődött a romok állagvédelme, helyenként értelmező kiegészítése, sőt, egyes épületrészek helyreállítása-kiépítése is. Ez ugyancsak elősegítette annak a fokozódó igénynek a kielégítését, hogy a vár egykori formája kézzelfoghatóan is megismerhető legyen. A vélt valóság másik megjelenítési lehetősége az, ha elképzeléseinket konkrét formába öntjük, tehát a rekonstrukció nem csupán elméleti, ha-

nem gyakorlati is, azaz ha a (bizonyos százalékban) elpusztult épületet teljes egészében visszaépítjük, berendezzük és használatba vesszük.

2011-ben készült el a füzéri vár első, több korszakot is vizsgáló elméleti rekonstrukciója.¹ A munka végeredményeként a vár Árpád-kori és 17. századi külső képének, valamint a késő gótikus várkápolna belső terének virtuális rekonstrukciója valósult meg, az addig megismert adatok alapján, turisztikai-ismeretterjesztő céllal. Ez a füzéri Várgondnokság épületében berendezett állandó kiállításon ma is megtekinthető.²

Természetesen a felhasznált források összessége sem akkor – és most sem – volt elegendő ahhoz, hogy az elméleti rekonstrukció minden ponton hiteles legyen. Egyrészt a 2011 óta napvilágra került új adatok (elsősorban a felsővár kútjából és ciszternájából előkerült leletek, valamint az alsóvár 2012. évi feltárása) már több ponton módosításért, pontosításért kiáltottak, másrészt továbbra is maradtak teljesen homályos pontok, melyek kitöltéséhez legfeljebb a virtuális rekonstrukció készítőinek fantáziája nyújthatott alapot.

A felsővár (pontosabban csak a felsővár északnyugati és déli palotaszárnyai)³ újabb kiépítési terveinek elkészítésére felkért építész iroda⁴ – érzékelve egy, a sok részletében fantázián alapuló, turistacsalogató virtuális rekonstrukcióra alapozott munkában rejlő veszélyeket – 2012-ben keresett meg bennünket azzal a kéréssel, hogy az újabban előkerült adatokat is figyelembe véve pontosítsuk a vár 17. századi állapotának, azon belül is a felső vár említett két palotaszárnyának elméleti rekonstrukcióját. Ezt ezúttal nem turisztikai célzattal kellett tehát elvégeznünk, hanem a tudományos kutatás megkövetelte részletességgel és dokumentálással – kitérve a belső terekre⁵ is – annak érdekében, hogy terveikkel a lehető leghitelesebb helyreállítást célozhassák meg.

Lássuk most egy kicsit részletesebben azt, hogy milyen források szolgáltak ezen utolsó elméleti rekonstrukció elkészítéséhez; melyek a bizonyosan ismert részek, és melyek vezetnek az anasztolison, logikus majd totális hipotézisen és analógiák során át az „elmélet” világába!

1. A régészeti feltárások eredményei

A vár régészeti kutatása 1977-ben kezdődött, Feld István és Juan Cabello vezetésével, majd hosszú szünet után 1992 óta folyamatosan tart, kezdetben Simon Zoltán, majd az utóbbi néhány évben már Gál Viktor irányításával. A kutatások során 2005-re tisztázódott a felsővár alaprajzi elrendezése, befejeződött fennmaradt helyiségeinek megtisztítása az omladéktól. Ezt követően feltárult a korábban szinte teljesen ismeretlen alsóvár is, valamint megtörtént a felsővár ciszternájának és kútjának kitisztítása, ahonnan szinte hiánytalanul előkerült a kút teljes felvonószervezete, illetve számos, az északnyugati palotaszárny udvari homlokzata előtt futó nyitott folyosóhoz köthető faelem. 2012-re tehát szinte minden olyan, régészeti módszerekkel megszerezhető információ rendelkezésre állt, melyek egy alaposabb, tudományos igényű elméleti rekonstrukcióhoz feltétlenül szükségesek voltak. Ide értjük a falakon és megismert járósínteken kívül a rekonstrukci-

1 Készítői: Kelemen Bálint, Mehrl Nándor. Konzulensek: Simon Zoltán, Oltai Péter, Székér György.

2 A munkáról egy rövid tanulmány is megjelent: KELEMEN BÁLINT: Rom-olvasás – A füzéri vár elméleti rekonstrukciója. *Várak, Kastélyok, Templomok*. VIII/2 (2012) 4–7.

3 *A csupán a vár nyugati részére kiterjedő kiépítés a pályázati források mértékéből adódott* (Szerk. megj.)

4 Hadas Építész Kft. – Vezető tervező: Rudolf Mihály DLA.

5 A helyiségek berendezésének részletes rekonstrukcióját Lukács Zsófia DLA belsőépítész végezte, jelen tanulmány szerzői a belső terekkel csak az épület egészével való összefüggéseik mentén foglalkoztak.

óhoz fontos tárgyi leleteket – elsősorban a kőfaragványokat – is. Mindezek nem csupán a rekonstrukció kereteit jelölték ki, hanem alkalmasak voltak metrikus összefüggések felismerésére is. A régészeti kutatások eredményei rendszeresen publikálásra kerültek,⁶ az adatok szabadon felhasználhatóak voltak, illetve Gál Viktor rendelkezésünkre bocsátotta a még nem publikált, munkaközi kutatási eredményeit is. Fontos ezen a ponton hangsúlyoznunk, hogy elméleti rekonstrukciónk a 2012. évvel záruló régészeti kutatásokon alapul, a feltárások ugyanis 2013-ban folytatódtak – elsősorban az alsóvár területén –, illetve a tervek szerint 2014-ben kerülnek teljes feltárássra a tervezett felsővári építkezésekkel érintett területek. E feltárások természetesen módosíthatják e tanulmányunkban ismertető hipotézisünket.

2. A műszaki felmérések

A kutatások előrehaladtával párhuzamosan többször is sor került a feltárt maradványok műszaki felméréseire. Az első geodézia felvétel még 1977-ben készült, majd 1992-ben a FIMŰV már homlokzati felméréseket is készített, melyeket 2003-ban és 2005-ben újabb geodézia felmérések követtek. Különleges műszaki dokumentációt jelentett a kápolna falainak részletes, fotogrammetriai felmérése.⁷ Ide tartozik az is, hogy eddig az időpontig az ásatásokon talált közel 1000 kőfaragvány felmérése 95%-ban ugyancsak rendelkezésre állt. Munkánkhoz alapvető fontosságú volt az 1992. évi felmérési dokumentáció, hiszen ez még a felsővár jelentősebb helyreállítása előtt készült. Ez a legrégebbi, teljes körű, minden falszakaszt bemutató olyan felmérés, amely alapján nem csak megfigyeléseket tehettünk a mára eltakart részletek kapcsán, de mérhettünk is.

3. Az archív anyag

Néhány, mára már nyomtalanul elpusztult, de néhány évtizeddel korábban még létező részlet megismerését segítette elő az ismert archív rajzi és fényképanyag.⁸ Ezek legkorábbi darabjai ugyan nem mennek vissza a 19. század második felénél korábbi időkre, mégis számos ponton nyújtottak segítséget.

4. Korábbi elméleti rekonstrukciós kísérletek

Természetesen korábban is születtek rekonstrukciós elképzelések a várról. Soós Elemér látványos rajza⁹ leginkább a képzelet világából merített. Az 1930-as években le-

6 A régészeti feltárások aktuális eredményeiről számos publikáció látott napvilágot. Ezek közül itt csak a legjelentősebbeket említjük meg: FELD ISTVÁN – JUAN CABELLO: A füzéri vár. Miskolc, 1980., SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár a 16-17. században. Miskolc, 2000. (a továbbiakban SIMON: A füzéri vár a 16-17. században), SIMON ZOLTÁN – SZEKÉR GYÖRGY: Újabb szempontok a füzéri várkápolna építési idejének meghatározásához. In: *Analecta Medievalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk.: Neumann Tibor. H.n. (Budapest–Piliscsaba), 2001. 203–228. (a továbbiakban SIMON – SZEKÉR: A füzéri várkápolna építési ideje), SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár az újabb kutatások tükrében. *Castrum*. 1. (2005/1.) 47–66., GÁL-MLAKÁR VIKTOR: Kutatások a füzéri várban, 2011. *Castrum* 15. (2012/1-2.) 74–78., GÁL-MLAKÁR VIKTOR: Jelentés a füzéri várhegy 2012. évi régészeti kutatásairól. *Castrum* 16. (2013/1-2.) 125–128.

7 Vajda József munkája.

8 Ezek legnagyobb része a Forster Gyula Örökséggazdálkodási Központ Tervtárában, illetve Fotótárában megtalálható. Többségük a 6. jegyzetben felsorolt régészeti publikációkban közzétételre került.

9 Soós Elemér kéziratgyűjteménye a magyar várakról. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 3105.

PINCESZINTI HELYSÉGEK

P32	MALOMPINCE
P37	KIS PINCE
P39	NYUGATI HOSSZÚ PINCE
P42/a	NAGY PINCE
P42/b	NAGY PINCE
P42/c	NAGY PINCE
P42/d	NAGY PINCE
P48	SZALONNÁS PINCE

LAKÓSZINTI HELYSÉGEK

L22	DEÁKHÁZ FÖLDSZINTJE
L23	DEÁKHÁZ EMELETE
L29	VIRÁGOSKERT
L30	VIRÁGOSKERT TORNÁCA
L31	ÉNY.P.SZÁRNY KELETI HELYSÉGE
L35	ÉNY.P.SZÁRNY KÖZÉPSŐ HELYSÉGE
L36	ÉSZAKI SZENESHÁZ
L38	NYUGATI HOSSZÚ HELYSÉG
L40	DÉLI SZENESHÁZ
L41	DÉLI SZÁRNY BOLTOS HÁZA
L43	TÁRHÁZ
L45	NAGYTEREM
L46	KÉPOLNA
L49	EBÉDLŐPALOTA
L50	RIMAY HÁZ

JELMAGYARÁZAT

FENNMARADT FALAZAT METSZETE

FELTÉTELEZETT FALAZAT METSZETE

FENNMARADT FALAZAT NÉZETE

FENNMARADT OMLADÉKOS FALAZAT NÉZETE

FELTÉTELEZETT FALAZAT NÉZETE

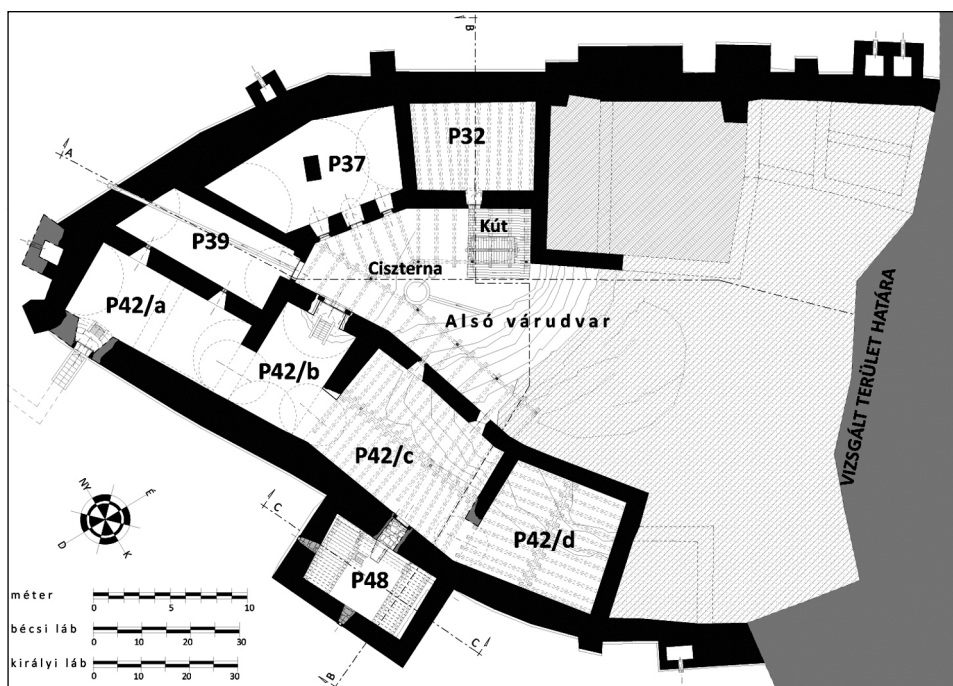
FENNMARADT KVÁDERFALAZAT NÉZETE

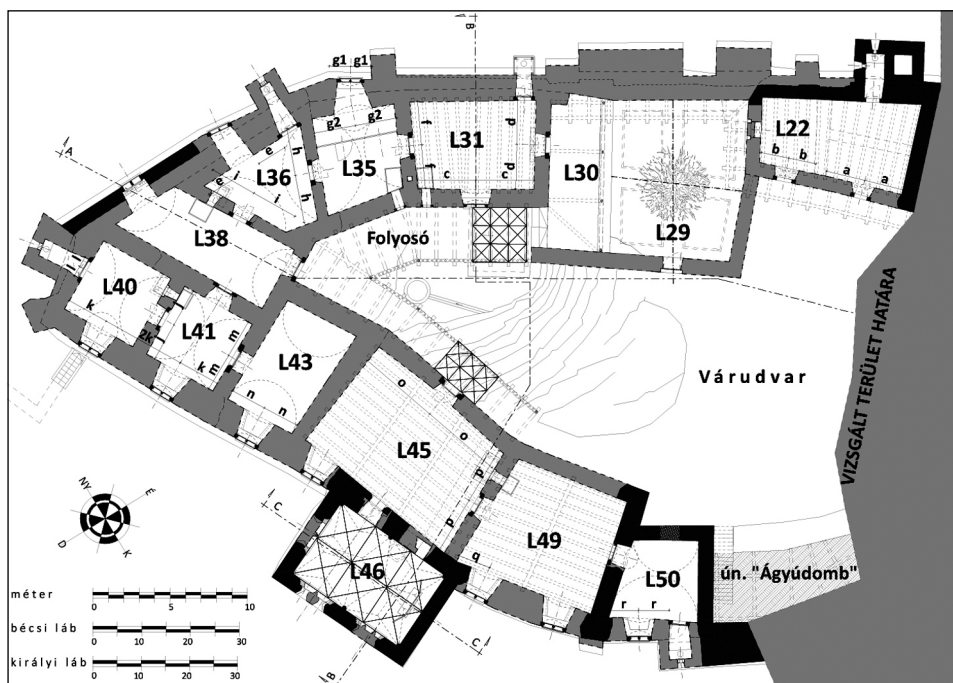
FENNMARADT FASZERKEZET NÉZETE

FELTÉTELEZETT FASZERKEZET, FÖDÉMSZERKEZET

1. kép Pinceszinti alaprajz

2. kép Lakószinti alaprajz

zajlott kisebb állagvédelemhez kapcsolódóan Lux Kálmán is készített – hibás – rekonstrukciós rajzokat a kaputoronyról és a kápolnáról.¹⁰ 1995-ben Oltai Péter már számos régészeti információ birtokában vázolta fel a vár 17. századi állapotának képét,¹¹ mellyel igen közel járt a leginkább elképzelhető valósághoz. Munkáját később többen alapul vették, a fent említett 2011-es elméleti rekonstrukcióhoz is kiindulási alapként szolgált.

5. Az írott források

A fenti négy kategória alapjai kivétel nélkül a (jobbára máig) fennmaradt építészeti részletek és más leletek voltak, melyek természetesen messze nem őrizték meg az egykori valóságot. Az évszázadok során teljesen elpusztult elemek megismeréséhez elengedhetetlen volt a várra vonatkozó korabeli írott források felkutatása, értelmezése és felhasználása a tudományos igényű elméleti rekonstrukcióhoz. Szerencsére a füzéri várról (jobbára életének utolsó évtizedeiről) bőséges és értékes írott források állnak rendelkezésre, s további ilyenek felkutatása ma is folyik. Ezek az írott források (különösen a várleltárak) sokszor éppen a nyomtalanul elpusztult részletekre vetítenek fényt, vagy pontosítják a máshonnan beszerezhető információkat. Az inventáriumok közül kiemelkedik az 1665. évi (illetve ennek nagyrészt átírt változata, az 1668. évi várleltár), amely a vár pusztulása előtti utolsó teljes körű leírás.¹²

***

Az alábbiakban néhány példával szeretnénk bemutatni a rekonstrukció kapcsán felmerült különböző kérdésekre adott válaszaink alapjait.

1. Az alaprajzi elrendezés

A felsővár északnyugati és déli palotaszárnyainak 17. század végi alaprajzi elrendezése a pincszinten az elvégzett régészeti kutatások során csaknem 100 %-os biztonsággal megállapítható volt (1. kép). Problémát okozott viszont az a tény, hogy a várban lényegében csak ennek a szintnek a falai maradtak fenn, míg a 17. századi írott források alapján tudható volt, hogy mind a déli, mind pedig az északnyugati szárny felső szintjén is voltak további helyiségek (2. kép). Ezek felmenő falairól nagy bizonyossággal állítható, hogy a pincszinti falakat követték, de két esetben számolnunk kellett még egy-egy olyan osztófallal is, melyek alatt a pincszinten nem húzódott fal, így ezekből napjainkra semmi sem maradt. E két felső szinti fal helyének meghatározására kicsit bővebben is ki kell térnünk.

Az északkeleti szárnyban a felső szinten a 17. századi leltárak következetesen négy helyiségről szólnak, a pincszinten azonban csupán három helyiség található. Közülük a legnagyobb alapterületű, egykor dongaboltozatos „Kis pince” (P37. számú helyiség) osztatlan terének közepe táján haránt irányú, téglalap alaprajzú tufapillér került elő, mely a

¹⁰ Lásd a 6. sz. lábjegyzetet!

¹¹ SIMON ZOLTÁN: Füzér – Vár. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 475. Budapest, é.n. (1995).

¹² Az eddig fellelt várleltárak és más, a rekonstrukcióhoz fontos információkat nyújtó írott források az 6. lábjegyzetben felsorolt publikációkban közlésre kerültek. Egy inventárium (1623-ból) szövege önállóan került publikálásra: SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár 1623. évi inventárium. *Műemlékvédelmi Szemle* 1998/1. 27–40.

felette egykor húzódó – utólagos – felső szinti osztófal alátámasztására szolgálhatott. A pillér tengelye meghatározza a felette volt fal vonalát is (1., illetve 2. kép).

A déli palotaszárny kápolnától nyugatra eső szakaszán a 17. századi inventáriumok rendszeresen három, egy-egy ablakos helyiséget sorolnak fel a felső szinten. Ezek közül a keleti volt az ún. Tárház (L43. számú helyiség), ennek pontos kiterjedése a pinceszint falaiból ismert. A tőle nyugatra eső osztatlan pincetér felezőpontjában mind az északi, mind pedig a déli falon egy Árpád-kori eredetű,¹³ de utóbb visszabontott osztófal csorbázata látható. Tudjuk, hogy a délnyugati palotarészt az alsó szinten levő pince boltozatával együtt a 16. században gyökeresen átépítették (ekkor tűnt el a pinceszinti osztófal), de az emeleten újra két helyiség került kialakításra. A köztük levő osztófal a régi helyére épülhetett fel, s mivel alatta nem volt támasz, alighanem könnyebb fajsúlyú tufából készült, s talán vékonyabb is lehetett, mint elődje. Mindenesetre az emeleti osztófal a Tárháztól (L43) nyugatra eső területet két egyenlő helyiségre bonthatta, melyek déli falának tengelyében nyílt egy-egy ablak.¹⁴

2. Falak anyaga

A falak építőanyaga többnyire helyi riolit és andezit, 16. századi, utólagos osztófalaknál, nyílások utólagos elfalazásánál tufa.

3. Pinceszinti és lakószinti járófelületek

A palotaszárnyak pincéinek (illetve alsó tereinek) 17. század végi járószintjei mindenütt pontosan megállapíthatóak voltak. Ezek korántsem álltak egymással összhangban, sőt egyes egységeken belül sem voltak vízszintesek. Ennek oka az volt, hogy a természetes szikla felszíne sokszor jelentős befolyással volt az egyes pincék járószintjére. A járófelület minden esetben a pusztai föld volt, sok esetben (elsősorban a déli palotaszárny keleti felében) jelentős felületeken kibújt a megmunkálatlan sziklafelszín.

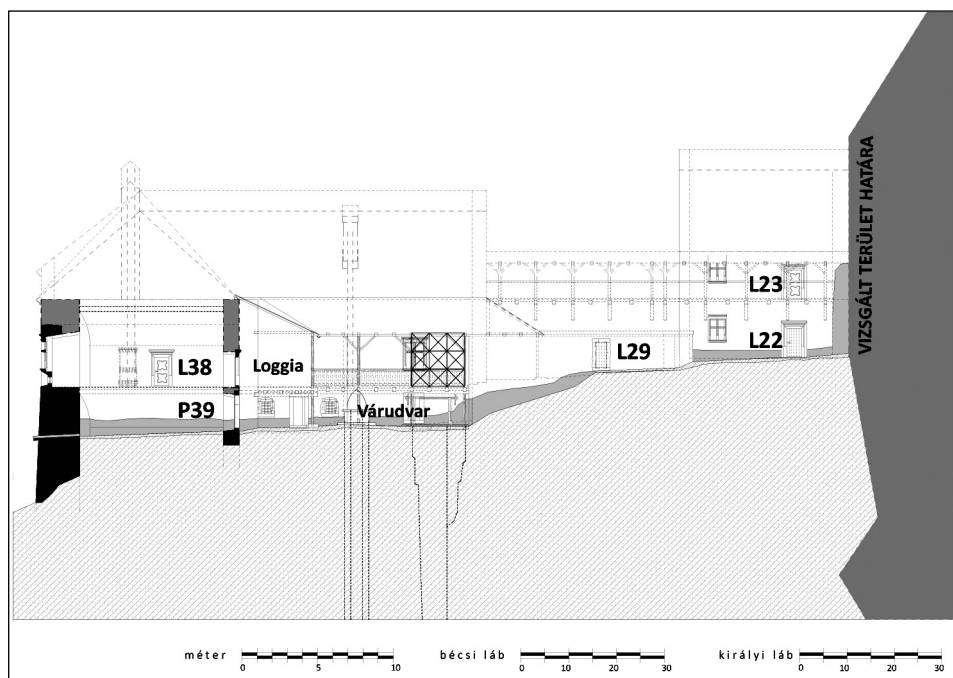
A lakóterek padlószintjei mindössze két helyiségben voltak egyértelműen meghatározhatóak: a déli palotaszárny legkeletibb terében, az úgynevezett „Rimay-boltban” (L50. számú helyiség), ahol megmaradt a terrazzoburkolat, és a kápolnában, ahol ugyan nem ismert az eredeti burkolat, de a belső falak kváderburkolatának alsó határa jól kijelölte az egykori járószintet. A két, egymással közvetlen kapcsolatban nem álló tér járószintje lényegében megegyezett egymással, ebből kiindulva valószínűsítettük, hogy a palotaszárny felső tereinek járószintje mindenütt azonos volt. Nem mond ennek ellent semmi azon egykori terek esetében sem, ahol az alattuk levő boltozott pinceterek belmagassága – azaz boltozatuk kiserkeszthető záradéka – pontosan megállapítható volt. A boltozat fölött létezett feltöltés valószínűsíthető vastagsága nem volt sem irreálisan vastag, sem irreálisan vékony. Az egykori járófelületek anyagára a Rimay-bolt (L50) esetében a fennmaradt terrazzo, más esetben az alattuk levő pincékből előkerült burkolótégla alapján következtethetünk. A kápolna esetében egyikre sincs adat, de igen valószínű, hogy ott színes téglaburkolat lehetett – a többi reprezentatív helyiséghez hasonlóan.

13 Az építéstörténet kérdéseire lásd Simon Zoltán 6. jegyzetben említett munkáit!

14 Részletesen: SIMON: A füzéri vár a 16-17. században, 52–54. fotókkal.

3. kép Az L 35. és L 36. számú helyiségek ablakainak második rekonstrukciós lehetősége

4. kép A–A metszet

4. Födémszerkezetek, mennyezetek

Az inventáriumok minden esetben felvilágosítással szolgálnak az egyes helyiségek födémszerkezetéről vagy mennyezetéről, bár ez alkalmanként csak az adott helyiség elnevezéséből derül ki („gerendás pince/palota”, „bolt”). A pinceszinten valamennyi egykor boltozott térben mérhető volt legalább az egyik boltváll, ennek alapján – dongaboltozattal számolva – a belmagasságot minden esetben pontosan kiszkerkeszthettük. A boltozatok tehát elhelyezhetők a fent említett, fennmaradt járósíkok alá, figyelembe véve a padló feltételezhető szerkezeti vastagságát is. A három, gerendás födémű pincetér esetében az egységesnek feltételezett emeleti terek járószintje a mérvadó. A belmagasság tekintetében itt lehet néhány cm-es bizonytalanság, mivel a gerendák és a deszkázat vastagsága nem ismert (4. és 5. kép).

Az emeleti terek födémei, boltozatai esetében nagyobb a bizonytalanság. A Rimay-bolt (L50) keleti boltválla fennmaradt, ott nincs probléma. A kápolna előtti nagyterem (L45) gerendás födémének szintje a kápolna falazatának felső részén a Lux-féle helyreállítás során kialakított rézsűs falazat tervezett megbontásával remélhetőleg megállapítható lesz. Ez hozzávetőlegesen a padlás szintjét is meghatározza, melynek alapján többé-kevésbé pontosan kijelölhető a boltozott emeleti terek belmagassága is. Néhány centiméteres bizonytalanság itt is előfordulhat. Feltételezésünket megerősíti, hogy a palotaszárnyak fölött húzódó padlás valószínűsíthető szintje lényegében megegyezik a vár délkeleti falát belülről megtámasztó feltöltés, az ún. Ágyúdomb magasságával, illetve a Deákház emeletének (L23. számú helyiség) magasságával – mely utóbbira a hozzá tartozó, szerencsésen fennmaradt emeleti árnyékszék magasságából következtethetünk. Mindez az említett rézsűs falazat kutatásával és a gerendafészkek feltáráásával nyerhet végső alátámasztást, vagy készíthet minket a felvetés újragondolására. Az mindenestre már most biztosan tudható, hogy e két magasság meghatározta szint alá elfér a Rimay-bolt (L50) kiszkerkeszthető boltozata.

A kápolna boltozatának lehetséges rendszerével Szekér György és Simon Zoltán a fentebb idézett külön tanulmányban foglalkozott. A rendelkezésre álló boltozati töredékek (számuk hiába rúg több százra) alapján egyelőre nem dönthető el teljes biztonsággal az általuk készített rekonstrukció helyessége.

5. Tető

A tető kapcsán egyedül azt állapíthatjuk meg, hogy fazsindely fedése volt, amelyet az inventáriumok is említenek, illetve több zsindely előkerült a feltárások során. A tetőszerkezet típusára, a tető formájára, az ereszmagasságra vonatkozóan hipotézisre és analógiákra vagyunk kénytelenek támaszkodni. A tető hajlásszöge vonatkozásában kétféle lehetőséget vizsgáltunk, a magasabb gótikus tetőt és az alacsonyabb barokk tetőkre jellemző hajlásszöget – hisz az utolsó, 1668. évi átépítés, amely során a loggia is újraépülhetett, a tetőt is érinthette. Az ereszmagasság kapcsán két alapvető változat képzelhető el: térdfallal és térdfal nélkül. Előbbi esetben csak bizonytalan közelítéssel élhetünk, utóbbi esetben az ereszmagasságát meghatározza a fentebb leírt módon következtetett padlás járósíkjá. A tető alaprajzi típusa, a tetőgerinc vonalvezetése kapcsán is számos változat képzelhető el, abszolút bizonytalan, hogy hol számolhatunk oromfallal, hol kontyolt tetővel, hol ment föl a helyiségek közötti harántfal a tetőtérbe is és jelent meg ún. „macskajárdaként”. Az sem dönthető el egyértelműen, hogy a padlásszint fölött – a kápolna kivéte-

lével – volt-e netalán további toronyszerű tömeg a palotaszárny fölött. Amennyiben volt, az a Tárház (L43) fölött lehetett. Az 1620-ban és az 1623-ban papírra vetett várléltárak említene egy „kápolna fölött való tornyot” (amely nem azonos a kápolna padlásával), az utolsó összeírások azonban már nem szólnak erről. A valószínűségek aszerint változnak, hogy mit tekintünk prioritásnak. A tetőidomra a fentiek alapján készítettünk egy vizsgálatot, amely építési periódusonként igyekszik feltárni a tető kiépülésének lehetséges módozatait (8. kép). Az új épületrészek megjelenését eredményező építési periódusok jó eligazodást adnak abban, hogy mikor jelent meg új tetőrész, de azt természetesen nem tudjuk, hogy az új tető a régihez igazodott-e, vagy a régi épület fölött is új tetőszerkezet épült részben vagy egészben, illetve arra sem adnak választ, hogy két épület építése között hányszor cserélték ki a tetőt, bontottak oromfalat. Feltételezhetjük csupán, hogy az esetleges „új” tetők a régit követték, hisz az alaprajzi és a falazott oromfalak geometriája feltehetően nem változott egy ácsszerkezeti javítás közben, így hipotézisünk azon alapult, hogy az új tető a régebbi tetőidomhoz igazodott – már amiatt is, mert a teljes újjáépítések lehetőségét egyéb forrás és adat hiányában lehetetlen vizsgálni.

6. A fa folyosó és kút elméleti rekonstrukciója

A palotaszárnyak előtt, az udvar felől fából készült folyosó húzódott, amelynek számos faeleme előkerült a kút feltárása során csakúgy, mint a Malompince (P32. számú helyiség) előtti kút felvonó szerkezete. Feltételezésünk szerint a fa folyosó és a kút felvonószerkezete szoros szerkezeti összefüggésben állt egymással. Mivel az erre vonatkozó elméleti rekonstrukciót egy külön tanulmányban¹⁵ mutatjuk be részletesen, ezért itt csak az abban foglaltakat ismertetjük röviden. A rajzokon ábrázolt folyosó-szerkesztésünk egyik alapja az a hipotézis, miszerint a folyosó széle a Virágoskert tornáca (L30. számú helyiség) falazott falának külső széléhez igazodott (1. és 2. kép). Ez esetben érdekes arányrendszeri összefüggéseket figyelhetünk meg.¹⁶ Egyrészt a loggia szélessége az északnyugati palota előtt megegyezik a virágoskert tornácának a szélességével, amely egyúttal a folyosó belmagasságát is adja (2. és 5. kép) – mindezt az előkerült emeleti oszlopok magassága alátámasztani látszik – másrészt, ha ezt a szélességet vesszük a fa folyosó oszlopai távolságának, úgy a fafolyosónak a Virágoskert tornácától számított második oszlopa már a kút aknája túlsó oldalára, „szilárd talajra” esik. Ugyanezzel az osztásközzel „tovább osztható” a folyosó oszlopai oly módon, hogy a folyosó átfordulásához épp egy oszlop essen, harmonikus belső homlokzatot biztosítva ezzel a palotának. Habár egyelőre mindez hipotézis, azonban fel kell arra figyelnünk, hogy ez esetben egy olyan kellően széles folyosó áll elő, amely alatt fedetten elférhetett a Malompince (P32) előtt a kút szerkezete. Valószínű azonban, hogy az északnyugati palota előtti folyosó szélessége a déli szárny előtt lecsök-

15 GÁL VIKTOR – KELEMEN BÁLINT – SIMON ZOLTÁN: A füzéri Felsővár kút felvonószerkezetének elméleti rekonstrukciója. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. Sajtó alatt.

16 Arányösszefüggések nem csupán a fafolyosó, de a két palota egyes helyiségei vonatkozásában is felfedezhetők. A feltételezett járószintek, valamint a palotahelyiségek alaprajza ismeretében megfigyelhetjük, hogy a korábbi, talán az 1400-as évek elején épített nagyterem (más néven Öregpalota – L45. számú helyiség) feltételezhető belmagassága a palota szélességének 2/3-a, míg a későbbi, 1500 körül épült északnyugati szárnyban található L31. számú helyiség magassága megegyezhetett a helyiség szélességével – miközben a két palotaszárny padlasmagassága közel azonos szintre adódik. Ugyanez a 2/3 arány figyelhető meg a kápolna (46. számú helyiség) esetén is, ahol is a kápolna hossza másfélszerese a szélességnek, a szélesség fele pedig kiadja az ablakok magasságát (lásd a 2., 4., és 5. képet). A kápolna arányrendszeri vizsgálatával Simon Zoltán és Székér György részletesen foglalkoztak, lásd SIMON – SZÉKÉR: A füzéri várkápolna építési ideje i.m.

kent, ugyanis a folyosó ily módon tud „elfutni” a déli szárnynál a ciszterna előtt, amelyet csatornás kútként említenek az inventáriumok. Továbbá, ha a déli szárny előtt is nagy szélességű folyosóval számolnánk, a várudvarból szinte nem maradna semmi, s ezt nem tartjuk valószínűnek. Véleményünk szerint a ciszterna két módon lehetett a várleltárakban jelzett „csatornás” kialakítású. Vagy egy felszíni csatorna futott bele, vagy a tetőről ide vezették a vizet. Amennyiben a folyosó a mellékelt ábra szerint elfut a ciszterna előtt (1. és 2. kép), úgy a vápából a víz kitűnően összegyűjthető és egy tetőcsatornával a ciszternába vezethető. Érdekes még megfigyelnünk azt is, hogy ezen folyosóméreteket esetén a két eltérő fesztávú palotaszárny folyosókkal kiegészített szélessége már közel azonos lesz. Ennek akkor lehet jelentősége, ha beigazolódik, hogy a fafolyosókkal együtt esetleg a teljes tetőszerkezetet kicserélték. Érdekes arányösszefüggést mutat még az a mérhető adat, miszerint az emelethez tartozó magasabb oszlopok¹⁷ alsó harmadolópontjában találjuk a loggia korlátjának könyöklő-félszékét.

Azon változatot, miszerint az északnyugati palota előtti folyosó szélessége a Virágoskert tornáca (L30) kőfalának belső síkjához igazodott volna, kevésbé tartjuk valószínűnek, de nem zárható ki. Ha összevetjük a fafolyosó nagy valószínűséggel kiszervekeshető ereszmagasságát (amely a folyosó emeleti oszlopainak a magasságából, illetve a folyosó feltételezett járósíkjából adódik) a palotaszárnyak feltételezhető tetőgeometriájával (a belső oldalon a padlásszint síkjában lehetett a talpszelemen) arra az eredményre jutunk, hogy a folyosómagasság $2/3$ -nál keskenyebb folyosó nem valószínűsíthető a két palotaszárny előtt, hisz ekkor a fafolyosó teteje meredekebb lenne, mint a palota tető, tehát a teljes tömeg tekintetében a tető lefelé törne, ami ellentmond az esővíz-csillapítás igényének.

Nehezen tartjuk elképzelhetőnek azt a lehetőséget, miszerint a folyosó eresze ne lett volna (közel) vízszintes, hisz annak járósíkjá a két palota előtt feltehetően megegyezett, továbbá közel azonos lehetett a két palotaszárny belmagassága és padlásszintje is, végül a folyosó szarufái feltehetően a padlástér járósíkjá magasságában, a paloták udvari fala fölött vízszintesen futó talpszelemenhez csatlakoztak, csakúgy mint a tetőszerkezet.¹⁸ Emiatt elméleti rekonstrukciónk a vízszintes eresz hipotéziséből indult ki.

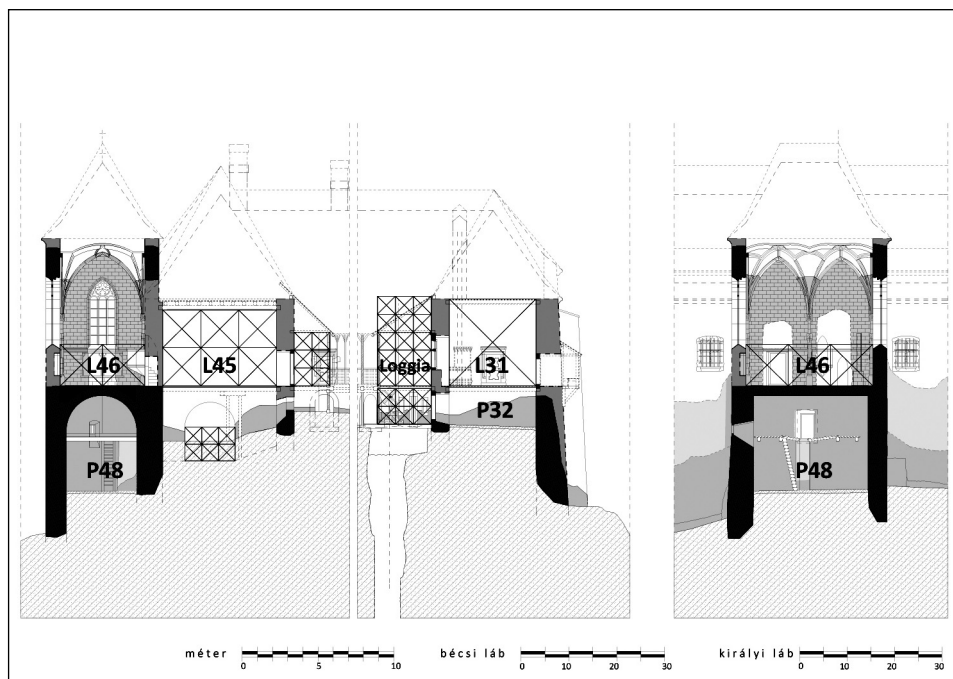
A folyosóépítmény nyomvonalára és szélességére vonatkozó elképzelésünk azonban jelenleg csupán hipotézis, a kérdésre végleges választ a várudvar ezen részének feltárása, az alsó tartóoszlopok letámaszkodási helyének azonosítása adhatja meg.

7. Falfelületek

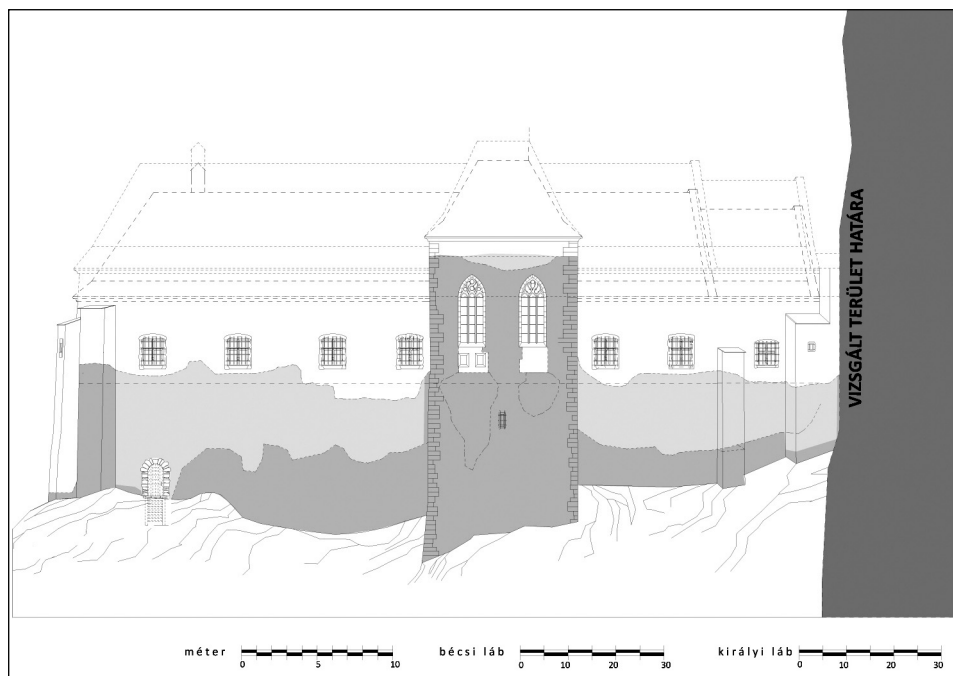
Valószínűsíthető, hogy a várban valamennyi külső és belső falfelületet vakolat és meszelés borított. Ezek helyenként ma is láthatóak, s vakolattöredékek az ásatások során is kerültek elő. A falfelületek szinte kizárólag fehérre voltak meszelve. Kifestés minimális nyomaira a kápolna egyes boltozati bordatöredékein, illetve a nagyteremben (L45. számú helyiség) talált vakolattöredékek kis hányadán (egyszerű, keskeny vörös, illetve fekete csík) bukkanhatunk. Az inventáriumok alapján nem zárható ki, hogy a déli palotaszárny nyugati helyiségének (L40. számú helyiség) (melyet a leltárak egy-egy alkalommal „Nyulak háza”, illetve „Felső zöld ház” néven említenek) falait valamiféle szí-

17 Két típusú folyosóoszlop került elő. A rövidebbek könyökfá nélküliek és mellvédgerenda-fészek nélküliek, ezek lehettek az alsó oszlopok. A hosszabbak könyökfá csapolással és mellvédgerenda-fészekkel rendelkeznek, ezek lehettek az emeleti oszlopok. Részletesen lásd a 15. számú lábjegyzetben említett cikket!

18 A kútból előkerült olyan faelem, amely nagy valószínűséggel a fent leírt talpszelemen lehetett.

5. kép B–B és C–C metszet

6. kép Délkeleti homlokzat

nes, esetleg állatfigurákat is tartalmazó díszítőfestés borította, de erre utaló régészeti lelet nem került elő.

8. Nyílások

Itt szintén egy problematikus kérdéskörrel állunk szemben. A pinceszinten az ajtók helye és keretezésük formája – a kápolna alatti „Szalonnás pince” (P48. számú helyiség) ajtajának kivételével, amely a Lux-féle helyreállításkor nyerte el mai formáját – biztosan azonosítható. A pinceszinti terek ablakai általában megvannak – más kérdés, hogy ezeket a leltárak sohasem említik meg. Az egyetlen kivétel az északnyugati szárny keleti, úgynevezett „Malompincéje” (P32), ahol azt sem tudjuk, hogy volt-e ablaka egyáltalán.

A felső szint helyiségei közül csak a Rimay-bolt (L50) és az abból nyíló árnyékszék ajtajának helye teljesen biztos. Bizonyosnak tekinthető a két palotaszárny csuklópontjában levő úgynevezett „Hosszú bolt” (L38. számú helyiség) északkeleti ajtajának, valamint az északnyugati szárny falazott aknájú árnyékszéke ajtajának helye is, akárcsak a nyugati árnyékszéké. Ezekről feltehető, hogy mindkettő helyén ablak nyílt eredetileg, ugyanis mindkettő egy-egy főfal tengelyében nyílik. Ahol a (minden esetben utólagos)¹⁹ árnyékszékek kialakításakor nem volt lehetőség korábbi nyílás felhasználására – így a „Rimay boltnál” (L50. számú helyiség) is – ott az új nyílást a helyiség sarkában vágták a falba. Nagyon erősen valószínűsíthető a kápolna bejáratának helye, miszerint az az udvari fal nyugati felében lévő kiemelésben nyílt – keleten az oltár és a szószek lehetett. Ezt a vélekedést tovább erősíti az, hogy ha a kápolna előtti nagyterem (L45. számú helyiség) külső ajtaját ugyanerre a tengelyre helyeztük el, úgy az a tér északi falának tengelyébe esik, csakúgy, mint ahogyan a biztosan azonosítható nyílások (ilyenek a vár északkeleti részét elfoglaló, nem alapincézett terekben kerültek elő, ezeken kívül ismert a „Rimay bolt” (L50. számú helyiség) ajtajának helye, s erősen valószínűsíthető a „Hosszú bolt” (L38. számú helyiség) északkeleti falában levő ajtó helye is) döntő többsége is a falak tengelyében nyílik. Ettől csak különleges esetekben tértek el, így meglévő korábbi adottságok, mint a „Hosszú bolt” folyosóról nyíló bejárata, vagy a tüzelőberendezés közeli volta miatt – erre példa a kaputorony udvarra vezető nyílása. A Hosszú bolt északi falában nyíló – már korábban helyreállított – emeleti ajtó keretelemei e helyen kerültek elő hiánytalanul az omladékból, s szinte teljesen bizonyos, hogy ott lett bemutatva, ahol eredetileg is állt. A Hosszú bolt déli falában volt – nyomtalanul elpusztult, csak a leltárakban emlegetett – ajtó helyét az alatta levő pinceablak tengelye határozhatja meg, s alátámasztani látszik a feltevés helyességét az is, hogy így az ajtó egyrészt a szoba északi falának tengelyébe esik, másrészt éppen szemben van az archív ábrázolásokon és rajzokon még szereplő, délre néző ablakkal is. Az e helyiségből keletre és nyugatra nyíló ajtók helyét a falak tengelye jelölheti ki, ennek alapja már csupán a másutt megfigyelhető említett tendencia, de figyelemre méltó az is, hogy így az ajtók ugyanabba a tengelybe esnek, mint a nyugati árnyékszék ajtaja!

Vékonyabb jégen áll az északnyugati palotaszárny három további helyiségében az ajtók lokalizálása. Annyi a leltárakból kitudnik, hogy ezek a szobák közvetlen kapcsolatban álltak egymással, az azonban nem világos, hogy dél, vagy kelet felől lehetett egyáltalán bejutni ide? Az első problémát az ajtóknak a falak tengelyeiben való elhelyezésével – mint legvalószínűbb esettel – hidaltuk át, a bejutás helye azonban sokáig nyitott ma-

19 Az építéstörténeti megállapítások alapjaira lásd Simon Zoltán 6. jegyzetben említett munkáit!

radt. Végül azért foglaltunk állást inkább a keleti oldal mellett, mert a szárny előtti kút feltárásából (mely teljes reneszánsz ablakkereteket eredményezett) ajtókeret nem került elő, a palotaszárny déli oldala előtt húzódó fafolyosó pedig befordult a keleti homlokzat elé is. Ennek csak akkor van értelme, ha ezen az oldalon ajtó nyílik a palotába.

Az ablakok helyével a déli palotaszárny esetében nem sok gondunk volt. Két ablak maradványai ma is megvannak,²⁰ két további helye ábrázolásokból és archív fényképekről ismert.²¹ A délnyugati helyiség ablakából ugyan (az omladékból előkerült üléspadja kivételével) semmi sem maradt, s ábrázolás sem ismert róla, de a leltárak rendszeresen megemlítik. Így nem volt más dolgunk, mint a szoba déli falának tengelyébe illeszteni egy ablakot, melyről nehezen lehetett volna feltételezni, hogy formája vagy mérete eltért egykor a többi déli ablakétól. A kápolna előtti nagyteremmel kelet felől szomszédos Ebédőpalota (L49. számú helyiség) esetében a leltárak rendszeresen két ablakot említnek meg, ezek közül az egyiknek ma is megvan a nyugati kávája és keretfészke. Itt a rekonstrukciónál a tükrözést alkalmaztuk az ablak valószínű helyének meghatározására. A Rimay-bolt (L50) rendszeresen megemlített ablakának a mára már teljesen elpusztult déli falban kellett nyílnia. Itt a sarokban levő árnyékszék kizárta, hogy az ablak a fal tengelyében álljon. A kápolnában az ablakok helye ismert.

Az északnyugati palotaszárny ablakainak helye viszont problémákat okozott – ez alól kivétel a nyugati hosszú helyiség (L38. számú helyiség) ablakának nyílása, amely (bár kökeret nélkül) a külső tufa köpenyfalban fennmaradt. Sokáig bizonytalan volt, hogy az udvar felé vagy kifelé nézhetek a már említett, tufapillérrel alátámasztott osztófallal osztott helyiségek (L35. és L36. számú helyiségek) ablakai. Ezen helyiségekről tudjuk, hogy a „Kis pince” (P37) felett voltak és az egykor egységes nagyobb tér kettéosztásával alakultak ki (3. kép).²² Az utolsó építési periódus vonatkozásában az északi szenesház (36. sz. helyiség) ablakáról nagy bizonyossággal feltételezhető, hogy – mivel az udvar felé már nem fért el az átforduló falsarkon – kifelé nézett, és az 1560-as években épült falazott árnyékszékétől nyugatra helyezkedett el.

Sokkal több kérdést vet fel a 35. sz. helyiség ablaka, ugyanis falszakaszainak a hossza, valamint a külső támpillér helyzete egyaránt lehetővé teszi az udvar felé (3. kép) és a kifelé néző (2. és 7. kép) ablak lehetőségét is. Két építési periódusban vizsgáltuk a helyiség ablakainak lehetséges helyét: az 1560-as évekbeli építkezéseket megelőző kor, amikor is a 35. és 36. számú helyiségek egy helyiséget alkottak, illetve az ezt követő korszak vonatkozásában, amikor a helyiség nagy valószínűséggel ketté lett osztva. Továbbá a vizsgálat során azzal a hipotézissel éltünk, hogy a korábbi nyílásokat később is felhasz-

20 A két ablak egy-egy oldalsó kávája „in situ” fennmaradt a kápolnához (L46. számú helyiség) csatlakozó külső fal falcsonkjában (L45. számú helyiség ablaka, illetve L49. számú helyiség nyugati ablaka).

21 Munkánk a nyílások helyének meghatározására korlátozódott, a nyíláskeretek kiserkesztésére – amelyet Kovács István vezetett el a meglévő nagyszámú köelem alapján – kutatásunk nem tért ki. Jelenleg annyi bizonyosnak látszik, hogy mind a késő gótikus, mind a reneszánsz tagozatú nyíláskeret-típusokból (ez az ajtókra és az ablakokra egyaránt vonatkozik) legalább egy-egy teljes, vagy biztonsággal kiserkeszthető példány előkerült. Ezek alapján a szerkesztési elvek felismerhetővé váltak, s azokat alkalmazni lehetett azokra a nyíláskeretekre is, melyekből kevesebb töredék került elő. Az egyes keretek vagy kerettöredékek konkrét nyílásokhoz való kötését lelőhelyük határozta meg. Természetesen vannak olyan nyílások is, melyekhez biztonsággal egyetlen típusú kökeret sem köthető. Külön problémát jelentenek a kápolna hatalmas ablakai. Ezekből csupán az osztósudarak töredékei ismertek, a mérművekből semmi sem került elő, itt csupán építéstörténeti párhuzamokra és analógiákra támaszkodhatunk. A nyíláskeretek és a faragottkő-anyag közzététele külön tanulmányban történik.

22 Részletesen: SIMON: A füzéri vár a 16-17. században i.m. 45.

nálták, illetve minél kevesebb új nyílást igyekeztek a falon át törni. (Teljes nyílás-befalazás és új nyílások kialakítása nehezen képzelhető el, de nem is zárható ki teljesen.)

Az egyik lehetséges változat (2. és 7. kép) szerint a 35. számú helyiség egyetlen ablaka kifelé nézhetett. Ez esetben az 1540-es években az északi szenesházzal egy helyiséget alkotó palotának legalább két ablaka volt a külső falon, de az sem zárható ki, hogy a kettő között, a későbbi árnyékszék előzményeként egy harmadik ablak is lehetett. (Az nem tűnik valószínűnek, hogy a középső nyílás eredetileg egy fa árnyékszék nyílása lett volna, hisz ez épp az 1540. évi helyiség tengelyébe esik.) A helyiség kettéosztásakor a külső oldali ablakok megmaradtak, a 36. helyiségben felépült (esetleg egy korábbi ablak helyén) az árnyékszék.

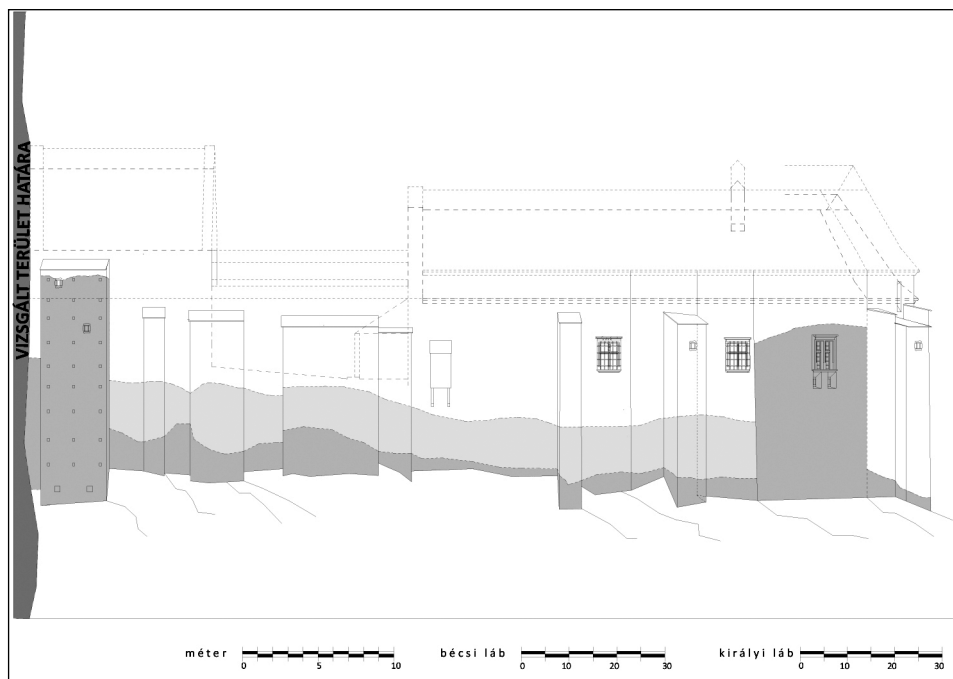
A másik lehetőség (3. kép), miszerint a kérdéses ablak az udvar felé nyílt. Ez a következő hipotézis mentén képzelhető el. Az 1540-es években az északi szenesháznak legalább két ablaka volt, az egyik az udvar felé néző déli fal közepén, a másik a külső, északi fal közepén helyezkedett el. Az 1560-as évekbeli átépítés során a pincszinti tufapillér fölött megépül a helyiséget kettéosztó harántfal, amely a meglévő ablakokhoz igazodik. Az udvari ablak megmarad ablakként, a külső ablak nyílását árnyékszékajtóvá alakítják, és az árnyékszéktől nyugatra a külső falban új ablaknyílást nyitnak. Végül megépül a leválasztott középső helyiség kályhája az ablakkal átellenes sarokban. (A kályha helye a fennmaradt leletek alapján lokalizálható, csakúgy, mint az északi szenesház (L36) kandallójának a helye.) A kút feltárása során napvilágra került komplett reneszánsz ablakok végül eldönteni látszanak a kérdést, miszerint az északnyugati palota középső helyiségének és a tőle keletre eső helyiségnek az ablaka is dél felé nyílt.

9. Tüzelőberendezések

A 17. századi inventáriumok rendszeresen megemlékeztek az egyes helyiségek fűtőhetőségéről, a bennük álló tüzelőberendezés típusáról (kívül, vagy belül fűtős kemence /cserépkályha/, vagy „tüzelő hely” /kandalló/). Ezek a tüzelőberendezések természetesen a palotaszárnyak felső szintjein álltak, azok pusztulásával azonban az alattuk húzódó pinceterekbe zuhantak, ahol a régészeti kutatás során általában rendre elő is kerültek, többnyire rekonstruálható állapotban (kivétel a nagyterem (L45. számú helyiség) vitatott formájú és a Rimay-bolt (L50. számú helyiség) teljesen hiányzó kandallója, valamint a Malompince (P32. számú helyiség) feletti helyiség egyértelműen nem azonosítható cserépkályhája). A tüzelőberendezések a helyiségek egyik sarkában helyezkedtek el, a csempek, illetve kandallóelemek előkerülésének helye mindig kijelölte azokat a sarkokat, ahol ilyenek álltak. Ezek alapján jól meghatározható az egykori kémények helye még akkor is, ha ezekből semmi sem maradt, s a leltárak is csak egyszerűen említik meg azokat röviden.

10. A berendezés

Itt csak az épített szerkezetekre térünk ki röviden: a kápolna szószékére és oltárára. Az inventáriumok szerint a kápolnának mind a szószéke, mind az oltára falazott/faragott építmény volt. Míg az oltár helye meglehetősen kézenfekvő, formájáról semmit sem lehet tudni. Bár van néhány olyan kőfaragvány-töredékünk, melyekről feltehető, hogy a szószékhez tartozott valaha, ennek pontos formájáról sincs érdemi információnk. A szószék helye talán a kápolna északi falában fennmaradt két nagy kiemlés közül a keletihez köthető, amennyiben a nyugati a kápolna ajtaját foglalta magába. A kápolna egyéb elemei (a

7. kép Északnyugati homlokzat

I. VIZSGÁLAT				II. VIZSGÁLAT			
	OROMFALAS TETŐK	KONYTOLT TETŐK		OROMFALAS TETŐK	KONYTOLT TETŐK		
13. század eleje							
15. század eleje							
1500 körül							
1530							
1560							
17. század						MEGJEGYZÉS: AZ OROMFALAK ÉS KONYTOLT TETŐK EGYMÁS KÖZTI VARIÁCIÓI IS ELKÉPZELHETŐK	

8. kép Periodizált tetőidom vizsgálat

boltozat kivételével), így az ülőfülkék és a szoborbalдахinok szerencsére kiegészíthető állapotban maradtak fenn.

Az elméleti rekonstrukció metodikája, a dokumentáció felépítése

A vizsgált két palotaszárny elméleti rekonstrukciója a fennmaradt, régészeti kutatások során feltárt eredeti elemek (falak és leletek, amelyek köre a padlótegltől a kályha-csempéig, a kökeretektől a vasalatokig terjed) vizsgálatán alapul, kiegészítve a mérhető anyagi maradványokat a várleltárak leírásaival és a 19. századi várábrázolások adta információkkal, összevetve a funkcionális kapcsolatok, a használhatóság, és a szerkezeti összefüggések örök érvényű törvényszerűségeivel. Az anyagi valójában már nem létező részek kapcsán analógiák, illetve logikus hipotézis által próbáltuk megismerni, megismertetni a hajdani vár két palotaszárnyát. Az ismeretlen elemek, szerkezeti egységek vonatkozásában analógiát először a vár más területéről kerestünk, ezt követően vettünk alapul általános szabályszerűségeket.

Az elméleti rekonstrukció alapját képezi egy, külön ehhez a kutatáshoz összeállított helyiségekönyv, amelyben jeleztük a jelenleg rendelkezésre álló írott és képi források, felmérési rajzok körét. A helyiségekönyv a munka során kiegészítésre került az adott térre vonatkozó hipotézisekkel, amely így végül az elméleti rekonstrukció rajzi anyagával, valamint a műleírás kiegészítő jellegű szöveges leírásával és képi mellékleteivel együtt alkotja a teljes dokumentációt.

A fentiek alapján a helyiségekönyv minden helyiség esetén két részből áll. Kiindulási alapadatokból (helyiség elnevezései, helyiségszám, elhelyezkedése, korabeli leírások, korabeli ábrázolások, az adott helyiséget feltüntető felmérési rajzok) és már az elméleti rekonstrukció körébe tartozó leírások sorából, amely a hajdani helyiség vonatkozásában a helyiség funkciójáról, mért/becsült területéről, járósík és küszöbök mérhető/becsült szintjéről, padlóburkolatról, falszerkezetről, falburkolatról, födémszerkezetről, mennyezetről, nyílásokról, fűtőtestekről, világításról, bútorzatról hordoz anyagi valójában is fennmaradt, vagy hipotézis alapján következtetett információt.

A helyiségekönyvben, a műleírásban és a rajzokon a szöveg formázásával (dőlt betűvel szedve a hipotézis), illetve a szóhasználatnál külön igyekeztünk szétválasztani az ismert elemeket a különböző módszerekkel megismerhető, de mára elpusztult épületrészekről, részletektől.

Célunk munkánk során az volt, hogy a füzéri vár palotaszárnyai vonatkozásában minél egyértelműbben szétválasszuk a fennmaradt, megismerhető részeket a hipotetikus elemektől, de egyúttal a megismerésben a lehető legmesszebb eljussunk.

MIHÁLYPÉTERHÁZAI ORMÁNYI JÓZSA, A VÁRÉPÍTŐ 16. SZÁZADI SÜMEGI PREFEKTUS

A Dunántúl, s azon belül a Bakony–Balaton vidékének törökkori történetírásában sok alkalommal szerepel a 16. század középső évtizedeiben a sümegi vár élén állt Ormányi Józsa deák.¹ Az irodalomban előforduló, személyére vonatkozó hivatkozások többnyire azokat az 1554 és 1562 között kelt és Nádasdy Tamás nádorhoz, illetve udvari seregének kapitányához, Csányi Ákoshoz Sümegről írott, magyar nyelvű leveleit idézik, amelyeket a 19–20. század folyamán nyomtatásban adtak közre és amelyek sokszínű beszámolót nyújtanak a kor viszonyairól és végvári életéről.² Az 1550–1560-as évek eseményeivel kapcsolatban leveleit sokan idézik, a kor máig is alapvető krónikásától, Takáts Sándortól kezdve.³

Nevét azonban nemcsak levelei őrizték meg az utókor számára, hanem az a kőtábla is, amely a sümegi vár északkeleti sarkán emelt, kétszintes bástya nyugati oldalán látható, ma már alig olvashatóan lekopott, tönkrement szöveggel. A táblára vésett, négy soros és latin nyelvű, pusztult volta miatt feloldhatatlan rövidítésekkel készült felirat annak állít emléket, hogy a bástyát 1554-ben Kövessy András veszprémi püspök és királyi tanácsos építtette, Ormányi Józsa prefektusságának idején.⁴

Ormányi a rá vonatkozó, eddig ismert adatokban 1543-ban szerepel először. Ferdinánd királynak abban a parancsában olvasható ekkor királyi emberként mások mellett a neve, amellyel elrendelte, hogy a Héderváryakat iktassák be a dunai Medverév felébe.⁵ Ugyancsak 1543-ból származik az a deákként történő említése, amely Bejczy Ambrusnak Nádasdy Tamáshoz írott levelében olvasható a dunántúli eseményekről, köztük Siklós várának török ostromáról és Somogy megye veszélyes helyzetéről.⁶ Az utóbbiak sajnálatos módon nem szólnak sem beosztásáról, sem esetleges munkahelyéről.

Hat évvel később, 1549-ben az óbudai prépostság zalai birtoktestének, a nagykomári uradalomnak officialisaként szerepel. Ura már akkor óbudai prépostként az említett Kövessy András volt. Sümegre eszerint püspöki kinevezése után ő hozhatta magával, miután az óbudai prépostság zalai falvait, Nagykomárt, Galambokot és Karost a ki-

1 PÁLFFY GÉZA: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története, 1526–1598. Győr, 1999. 115., 207. (a továbbiakban: PÁLFFY: A császárváros védelmében).

2 SZALAY ÁGOSTON: Négy száz magyar levél a XVI. századból. Magyar Leveles Tár. I. Pesten, MDCCCLXI. 159., 335., 364. (a továbbiakban: SZALAY: Négy száz magyar levél) és KOMÁROMY ANDRÁS: Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár 1907. 130–160. (a továbbiakban: KOMÁROMY: Magyar levelek).

3 Az ő munkáiban és másutt idézett, személyére vonatkozó irodalom a következő jegyzetekben szerepel.

4 A felirat szövege ma már a felismerhetetlenségig tönkrement. 1961 őszén, amikor a bástya külső felületeit műemléki konzerválás érdekében beállványozták, egyes szavai még olvashatóak voltak. Legfelső sora végén látszott az „ANDRE... DE KEWES” és a következő elején az „EPISC...” szótöredék, a negyedik végén pedig az „ORMANY 1554”. A püspök nevét a rá vonatkozó irodalom a legtöbbször Köves Andrásnak írja, holott a „de Kewes”, „de Kewess” azt jelzi, hogy a Köves nevű településről való volt, neve tehát magyar formában Kövessy, ahogyan az a fennmaradt magyar nyelvű forrásokban is olvasható.

5 ZÁVODSZKY LEVENTE: A Héderváry család oklevéltára. II. Budapest, 1922. 93., 148.

6 LUKINICH IMRE: A podmaniczi Podmaniczky család oklevéltára. II. Budapest, 1941. 278. (a továbbiakban: Podmaniczky oklt.). A levélben Ormányi „in iudiciis scriba” megnevezése szerepel.

rály a sümegi várhoz csatolta annak eltartására.⁷ Kövessy, aki 1548-tól birtokolta akkor még veszprémi kanonokként az óbudai préposti címet és vele Nagykomár uradalmát, az ugyanebben az évben a veszprémi püspöki székbe lépő Bornemisza Pál utódjaként lett óbudai prépost. Az utóbbi Buda 1541-ben történt török megszállásával akkor már csak egyházi cím volt, amelyhez viszont az említett zalai birtoktest járult. A prépost az előbb idézett, 1549-ből fennmaradt forrás szerint ebben az évben, 1548-ban Nagykomáron nemesi kúriát adományozott Ormányinak, valamint Fadi Bálint deáknak az ottani officium vezetésében hosszabb ideje tett szolgálataikért.⁸ Az utóbbi adat arra vall, hogy Ormányi már Bornemisza prépostsága idején, 1548 előtt is nagykomári officiális lehetett. Ebben a tisztségében azt a Kőműves Jánost követte, aki Bornemisza prépost utasítására 1543–1544-ben Nagykomárban az ottani földesúri kúriából castellumot építtetett az uradalom török elleni védelmére.⁹ Nagykomárba eszerint 1544 és 1548 között került.

Kövessy püspök egy későbbi adományleve arról tanúskodik, hogy Ormányi, mielőtt az ő szolgálatába lépett volna, sok éven át Szily Albert kapornaki apát, később pedig Szeptetnek Gáspár veszprémi prépost és püspöki vikárius szolgálatában állt.¹⁰ Az utóbbiakról szóló iratok tartották fenn nemesi előnevét, a mihálypéterházait. Ilyen nevű település a Dunántúlon nem ismert. A 16. század közepén azonban megtalálható volt Sáros megyében, ahol 1551-ben az Ormány de Myhalpeterhaza nemesi család három tagja szerepel Makovica vára uradalmának szomszédosai között.¹¹ Józsa deáknak ilyen távoli vidékről a Dunántúlra való kerülésének oka egyelőre ismeretlen, ennek ideje viszont még az 1540-es évek előtt lehetett. Az akár világi, akár egyházi nagybirtokosok szolgálatában álló familiárisok már a késő középkorban elkerültek az ország távoli vidékeire is, a török hódítás következtében pedig ez a jelenség már hétköznapivá vált. A 16. század középső évtizedében például a várpalotai, később kanizsai várkapitány Thury György Drégely vidékéről, Ipolyság környékéről származott,¹² a Veszprém megyei Ghiczy György és Uzsaly Péter viszont Érsekújvárbán, a vasi Sibrik György először a nógrádi Somoskő várában szolgált, s végül Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király nagyváradi kapitánya volt.¹³

Ormányi Józsanak a sümegi várban betöltött prefektusi tisztségét 1557-ben említik, amikor az azévi rovásadó Veszprém megyébe kiküldött behajtója volt.¹⁴ Az erről szóló iratban szerepel neve egyetlen ismert alkalommal Ormányi Józsefként. Tisztségének címe szerint később, 1561–1562-ben is Sümeg várának prefektusa volt,¹⁵ és így nevezi

7 MNL Magyar Kamara Archivuma (a továbbiakban: MKA), A Nádasdy család levéltára, B 1524 pall. 8. f. 7. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal adattára, Jankovich Miklós kutatása.

8 MNL P 57 A Bezerédj-család kámi levéltára, Fasc. II. no. 16. (a továbbiakban: Bezerédj-cs. kámi-lt.).

9 VAGNER JÓZSEF: Bornemisza Pál budai prépost és királyi tanácsos kiadásainak jegyzéke 1543 és 1544-ik évről. *Történelmi Tár*, 1901. 574–576.

10 Bezerédj-cs. kámi-lt. Fasc. II. no. 24., az adománylevél kelte 1560. december 2. „In Arce nostra Symegh”.

11 Podmaniczky oklt. IV. 423–424. Téves tehát az a nézet, amely szerint vagy a Zala megyei apáti Ormán, vagy a Baranya megyei Ormáni család tagja lett volna: Podmaniczky oklt. III. 278.

12 TAKÁTS SÁNDOR: Emlékezzünk eleinkről. Budapest, é. n. 120. (a továbbiakban: TAKÁTS: Emlékezzünk eleinkről).

13 A Thury Györgyre vonatkozó adatok TAKÁTS: Emlékezzünk eleinkről i.m. 120. és TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1922. 49–119. oldalain, a Ghiczy Györgyre és Uzsaly Péterre vonatkozóknak ugyancsak TAKÁTS: Emlékezzünk eleinkről i.m. 120.

14 Uo. V. 45., a Magyar Kamara Újfalussy Ferenc palotai udvarbírónak, hogy legyen Ormányi segítségére: „egregio domino Josepho ormany praefecto arcis Symegh”.

15 Nádasdy Tamás nádor 1561. június 21-én, a Czirákyakkal viselt perében kiadott, valamint Egerszeg városának 1562. pünkösdi vigiliáján kelt iratában „in persona Egregij Josa Ormanij Prefecti Castri Symegh”, illetve „Egregio domino Josa Ormany de Myhalpeterhaza prefecto castri Symegh” formában olvasható neve és tisztsége: Bezerédj-cs. kámi-lt. Fasc. II. no. 25. és Fasc. I. no. 6.

Miksa király abban az 1565-ben kelt oklevelében is, amely őt a veszprémi püspök javainak egykori prefektusaként említi.¹⁶ Mindennek hangsúlyozása azért érdemes, mert a személyét említő művekben többnyire sümegi várnagyként vagy kapitányként, egy esetben udvarbíróként szerepel.¹⁷ Fennmaradt levelei, a vele kapcsolatos, vagy róla szóló írott források, valamint a 16. század középső évtizedeinek adatai alapján Sümeg várában volt állandó őrség, annak azonban nem volt külön kapitánya, hanem a továbbélő középkori hagyomány alapján a mindenkori várnagy, vagy amint azt Ormányi Józsa esete mutatja, a várból igazgatott püspöki nagybirtokot vezető prefektus volt a parancsnoka. A prefektusi cím ugyanis olyan, a nagybirtok egészét irányító személyt jelez, aki – főként az egyházi birtok esetében még a 17. században is – egy személyben látta el az udvartartás, a birtok és az udvari, jelen esetben a püspöki sereg irányítását.¹⁸

A vár, amely 13. századi építése óta a veszprémi püspökség birtokában volt, kezdettől annak Zala megyei uradalmi központjaként szerepelt.¹⁹ Építéséről, azt követő erősítéséről a 16. század második negyedéig nem szólnak a források. Jelentősége akkor került előtérbe, amikor a Mohács utáni évtizedek két király közötti belháborújában katonai szerepe megnőtt. Az akkor veszprémi püspökké kinevezett – egyébként csak az alsóbb papi rendek birtokában levő – Kecheti Mártontól a király az 1530-as évektől sürgette Veszprém és Sümeg várainak erősítését. Környéküket, Veszprém és Zala megyét, annak különösképpen keleti részét ugyanis már az 1530-as évek elejétől pusztította a polgárháború és dúlták a törökök.²⁰

1537-ben, amikor az előző évben János király pártjára átállt enyingi Török Bálint megindította dunántúli hadjáratát, Ferdinánd király seregvezérei, Bakics Péter és Mihály is sürgették a két püspöki vár védelmét.²¹ Két évvel később az országgyűlés kérte az uralkodótól Veszprém és Sümeg várainak megerősítését.²² Török Bálint serege a következő évben felégette a sümegi vártartomány falvait, sőt magát Sümeget is,²³ annak ellenére, hogy a püspökség ekkor még fenntartotta azt, a számára a középkor vége óta előírt bandériumot, amely 1524 és 1537 között az akkori sümegi várnagy, devecseri Choron András vezetésével sikerrel védte meg Veszprém várát és annak birtokait Török Bálint ellen.²⁴ Ez a püspöki magánhadsereg a század közepén is létezett, 1550 körül 350 lovasból és 200 gyalogosból állt,²⁵ de nem csak Sümeg várának védelmére szolgált.

Kecheti Márton a vár számára két ágyút is öntetett, valószínűleg Bécsben, amelyeket a vár inventáriumai 1568 és 1628 között többször is említenek.²⁶ Ő és utódja, az 1548-

16 Bezerédj-cs. kámi-lt. Fasc. II. no. 37.

17 Várnagyként említi Szántó Imre: Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Budapest, 1960. 67., kapitányként TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar hadbírótság. In: A magyar múlt tartójáról. Budapest, 1926. 143. és udvarbíróként: Podmaniczky oklt. V. 45.

18 Magyar udvari rendtartás. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Koltai András. Budapest, 2001. 27.

19 Középkori szerepét jellemzi a püspökség birtokairól 1524-ben felvett inventárium. KREDICS LÁSZLÓ – SOLYMOSI LÁSZLÓ: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. (Új Történelmi Tár 4.) Budapest, 1993.

20 A zalavári és kapornaki konvent hiteleshelyi levéltárának oklevélregesztái, 1527–1541. Szerk. Bilkei Irén. *Zalai Gyűjtemény*, 47. Zalaegerszeg, 1999. No. 74. és 88.

21 BESSENYEI JÓZSEF: Enyingi Török Bálint. Budapest, 1994. No. 202. (a továbbiakban: BESSENYEI: Enyingi Török Bálint).

22 Magyar országgyűlési emlékek. Szerk. Fraknói Vilmos. II. Budapest, 1875. 119., 130.

23 BESSENYEI: Enyingi Török Bálint, No. 228.

24 Uo. No. 200.

25 VARGA J. JÁNOS: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Budapest, 1981. 20., 37. jegyzet.

26 MNL MKA E 156 Urbaria et Conscriptiones, No. 76/17. és 97/5.

ban veszprémi püspökké kinevezett Bornemisza Pál tartotta az őrséget Sümegen, sőt Bornemisza újabb ágyúval bővítette a vár felszerelését.²⁷ Még Kecheti Márton idejében történt, hogy 1546-ban a magyar rendek által megszavazott hadiadóból harminckét magyar lovaskatonát rendeltek Sümegre, a püspökség által tartott őrség mellé.²⁸ A következő esztendőben Ferdinánd király arra utasította Niklas Graf zu Salm győri székhelyű országos királyi főparancsnokot, hogy a sümegi várba rendelt katonaságról ő gondoskodjék.²⁹ 1548-ban tervezet készült a Duna és a Balaton közötti területen kiépítendő végvárvonallról. Eszerint ekkor és még 1550-ben is Sümegre 50 lovas és 16 gyalogos katona került királyi őrségként a Nádasdy Tamás dunántúli főkapitány és Salm gróf által vezetett seregből.³⁰

A vár és a püspökség javainak védelmét az általános helyzeten túlmenően az tette különösen szükségessé, hogy 1547–1548-ban a török ismételten végigdúlta a Balatontól északra elterülő tájat, falvak sorát égette fel és néptelenítette el.³¹ 1552 nyarán rövid ostrommal elfoglalta Veszprém várát, a püspökség székhelyét. Hiába kérte Bornemisza Pál püspök korábban a királytól Veszprém megerősítését,³² miután Nádasdy Tamásnak még 1549-ben azt írta, hogy nem óhajt csupán sümegi püspök lenni,³³ kénytelen volt sümegi várába visszavonulni.

1548-ban említik először a vár alatt újonnan emelt palánkot, amely mögött akkor tizennégy menekült nemesi család élt.³⁴ Ez a palánk később is létezett, feltételezhetően a vár közvetlen tövében, a később és a 17. század közepén kőfallal övezett városrész helyén. 1561 októberében ugyanis éppen Ormányi Józsa kérte levelében fajszi Ányos Boldizsárt, Batthyány Ferenc udvari hadainak kapitányát, hogy küldjön gyalogosokat a palánk védelmére. Egy hónappal később viszont azért hívta Sümegre, nézze meg a palánkot és jelölje ki a tervezett istállók helyét, egyúttal ismételten kérte, hozzon magával gyalogosokat, mert ha a török be merte hódoltatni a vár alatti mezővárost, a palánk sem tartóztatja fel.³⁵ Levelei arra vallanak, hogy az 1546-tól említett lovas és gyalogos őrséget nem a várban, hanem a vár alatti, palánkkal kerített településrészen helyezték el, és csak veszély esetén rendelték fel a várba. Ezt az őrséget 1550 után már teljesen a saját jövedelméből tartotta a püspökség.³⁶ Ugyanakkor a várhegy nyugati oldalán elterülő, középkori eredetű mezőváros 1552-től a töröknek is adózott, ahogyan azt Ormányi Nádasdy Tamás ná-

27 Bornemisza püspök ágyújára uo., No.76/17., 97/5., 99/60., a vár őrségére az ő Nádasdy Tamáshoz írott levele: BUNYITAY–RAPAICS–KARÁCSONYI–KOLLÁNYI–LUKCSICS: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. Budapest, 1912. 479–480. (a továbbiakban: Egyháztört. emlékek).

28 PÁLFFY: A császárváros védelmében, 67–68.

29 Egyháztört. emlékek, IV. 528–529.

30 PÁLFFY: A császárváros védelmében, 103., 105.

31 MNL MKA E 158 Conscriptiones portarum, Cottus Zaladiensis, Liber XLIX. Tomus LII. p. 321–367. (a továbbiakban: Conscriptiones portarum).

32 ÖStA FHKA Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, 1552. június. MNL Filmtár, W 1701. Az adatot Détsky Mihálynak köszönöm.

33 „Nolo esse episcopus Simeghiensis tantum.”: Egyháztört. emlékek, V. 236.

34 PÁLFFY: A császárváros védelmében, 359v.

35 MNL MKA E 200 Acta diversarum familiarum, 3. cs. 7. téka, f. 35., 39. Fajszi Ányos Boldizsárnak 1551-ben Sümegen kelt levelét említi TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból.II. Budapest, 1915. 181. Ebben Gyulaffy László és Magyar Bálint töröktől elszenvedett vereségéről írt. Ormányi Józsa erről a vereségről tíz évvel későbbi levelében számolt be, amiből esetleg arra lehet következtetni, hogy Takáts Sándor tíz évvel tévedett, vagy nyomdahiabaként került könyvébe az 1551-es évszám, s Ányos Boldizsár a valóságban 1561-ben, az Ormányi Józsa által jelzett és a palánkba elhelyezendő őrség ügyében járt Sümegen. Gyulaffy és Magyar Bálint vereségét egyébként Takáts Sándor kettőjükéről írott életrajzában nem említi. TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1922. 179–203. és 204–230. (a továbbiakban: TAKÁTS: Régi magyar kapitányok).

36 PÁLFFY: A császárváros védelmében, 83., 86.

dorhoz ugyancsak 1561 májusában írott levelében panaszkolta.³⁷ 1552 júniusában püspöke Sümegen kelt levelében arról tudósította a királyt, hogy a török tűzzel-vassal pusztítja Sümeg környékét, ezért száz lovas és száz gyalogost kért a vár és uradalma védelmére.³⁸

Veszprém 1552. évi elestét követően Bornemisza Pál püspök kezdte meg Sümeg várának azt a nagyszabású átépítését, amelyet az ő távozása után utódja, Kövessy András hajtott végre és fejeztetett be. Bornemiszát 1553. június elsején Ferdinánd király erdélyi püspökké nevezte ki, ezt megelőzően májusban azonban már Sümegen járt Joannes Maria Speciecasa, Komárom császári építőmestere, aki Sümeggel együtt Sforza Pallavicini magyarországi főhadparancsnok, Győr és Komárom főkapitányának utasítására Tapolca castellumát is megsejmelte.³⁹ Speciecasa sümegi szereplése valószínűleg Bornemisza kezdeményezésének volt köszönhető, és feltételezhető, hogy ő lehetett a tervezője a vár északi keleti sarkán emelkedő, már említett és Ormányi Józsa nevét is megőrkítő bástyának.

Ormányi, amint arról feljebb már szó esett, Kövessy András embereként, annak 1554. június 4-én a király által aláírt püspöki kinevezésével⁴⁰ egyidejűleg került Sümegre. Egy évtizedig tartó ottani szereplése idején a vár élén csak őt említik, az adatok között sem udvarbíróról, sem várnagyról nem maradt említés. Az 1553-ban Bornemisza Pál püspök embereként szereplő Nagykőrösi Lőrinc deák, sümegi castellanus⁴¹ tisztségét is – úgy látszik – ő töltötte be. Ő volt a sümegi váruradalom provisorja és egyben a püspökség egykor Somogy, Veszprém és Zala megyére kiterjedt valamennyi megmaradt, török és idegen kézre nem került birtokának vezető prefektusa. Levelei alapján az is megállapítható, hogy a vár őrségével is ő rendelkezett. Feltételezhetően ő volt a szervezője az említett és Joannes Maria Speciecasa császári és királyi építőmester sümegi szerepléséhez köthető nagy építkezésnek is, amelyhez az 1556. évi országgyűlés a püspökség somogyi és zalaí javaiból származó ingyenmunkát és jövedelmet rendelte, megjegyezve, hogy a vár egyébként is jobban megerősített.⁴²

1559-ben azt írta Csányi Ákosnak, ha Nádasdy nádornak lovas vagy gyalogos katonára van szüksége, értesítse őt, hogy ebben is szolgálhasson neki.⁴³ Fegyveres gyalogosaival 1562 tavaszán ott volt az előző évben a török által elfoglalt Hegyesd várának ostromában, ahogyan az Nádasdy Tamás nádorhoz írott, valamint Gyulaffy László ugyanerről írt levelében olvasható.⁴⁴

Ez a hármas tisztségviselés akkor már ritka megoldás volt, ami Sümeg magánföldesúri vár voltával magyarázható. A várak vezető tisztségeinek szétválasztását csak Ormányi halála után, 1565-ben javasolta a magyar Kamara a bécsi Haditanácsnak, hogy

37 KOMÁROMY: Magyar levelek, 156. A mezőváros 1552-től volt a töröknek is alávetve: MNL Conscriptioes portarum Liber LII. p. 760. „subiectus turcis” megjegyzéssel.

38 SZÁNTÓ IMRE: Veszprém elfoglalása. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 9. (1970) 51.

39 DÉTSZY MIHÁLY: Adatok Joannes Maria Speciecasa hadiépítész életpályájáról. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Pámer Nóra. Művészettörténet – Műemlékvédelem VI. Budapest, 1994. 229.

40 LUKSICS JÓZSEF–FRANKÓI VILMOS: A veszprémi püspökség római oklevéltára IV. Budapest, 1907. XCVI.

41 ERDÉLYI GYULA: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 53. (a továbbiakban: ERDÉLYI: Veszprém város története), valamint Takáts Sándor: Abstemius Bornemissza Pál. In: Hangok a múltból. Budapest, 1930. 12.

42 ÁDÁM IVÁN: Adatok Sümegh történetéhez. *A Sümegh-Városi Reáltanoda XX. Értésítvénye*, 1876–77. 13.; BÁTÓRFI ALAJOS: Adatok Zala megye történetéhez. II. Nagykanizsa, 1876. 157 és III. Nagykanizsa, 1877. 354.

43 SZALAY: Négyszáz magyar levél, 355.

44 Ormányi levele 1562. április 5-én, valamint Gyulaffy március 28-án: KOMÁROMY: Magyar levelek, 160., 553. Az utóbbit idézi TAKÁTS: Régi magyar kapitányok, 276.

a katonai feladatok jobb ellátására a vár őrzését a kapitányokra, az azokhoz tartozó uradalmak irányítását és a jövedelmek kezelését a provizorokra bízák.⁴⁵

A személyével kapcsolatos írásokban kezdettől deáként szerepel.⁴⁶ Csányi Ákoshoz 1561. június 22-én írott levelében említi, hogy Ráckeviden lakik egy olyan régi ismerőse, akivel egy iskolába járt.⁴⁷ Az azonban sajnos nem tudható, hogy hol volt az az iskola és főleg az nem, hogy mikor tanult ott, csupán az bizonyos, hogy a 16. század közepén már az ország széles körű, írástudó rétegéhez tartozott. 1556-ban hosszabb betegségéről számolt be Csányinak és később is többször írt arról, hogy beteg,⁴⁸ aminek alapján gyanítható, már nem lehetett fiatal ember, amikor 1554-ben Sümegre került. Valószínű azonban, hogy már itt nősült, itt ismerhette meg a Sümeghez közeli Ukk falu birtokos családját és vette feleségül idősebb Uky András leányát, Annát.

Dunántúli, már addig is minden bizonnyal tág ismeretségi köre házasságával tovább bővült. Feleségével 1558-ban Ukkon és a Balatonhoz közeli Edericsen kapott birtokot,⁴⁹ valamint későbbi adatok alapján a Vas megyei Káldon. Azt a mai, Sümegtől északnyugatra fekvő és Óhid határába olvadt, de a 16. században még élő Enyere faluban levő részbirtokot, ahol 1561-ben majorsága volt, valószínűleg már sümegi prefektussága jövedelméből szerezte, ugyanúgy, mint a jóval később említett, Sümegtől nyugatra levő Döbröcén volt két jobbágyportáját.⁵⁰ Prefektusi jövedelmére püspökének az az adománylevele vet fényt, amely 1560. december 4-én kelt Sümeg várában és amelyben Szily Albert kapornaki apátnál, majd Szepetneki Gáspár mester veszprémi vicariusnál és végül az ő sümegi várában eltöltött sok éves szolgálataiért évi száz forintot és a felsorolt természetbeni juttatásokat adományoz neki nyolc ló tartására.⁵¹ Az utóbbi nemesi lovas kíséretet jelez, akik Ormányi címének és beosztásának rangját reprezentálták. Jövedelmének nagyságrendje tette lehetővé birtokvásárlásait, köztük azt a zalaegerszegi telek megszerzését is, amelyet 1562-ben az ottani városbíró és a felsorolt polgári esküdtek előtt feleségével együtt vásárolt meg.⁵²

Az Uky családon keresztül került rokonságba az akkori Dunántúl vezető középbirtokos nemességével, közülük a Czirákyakkal, a mezőlaki Zámbokkal, a csabi Basókkal és a széplaki Botkákkal, valamint a gordovai Márk családdal.⁵³ Felesége rokonaival, Cziráky Cirjakkal és Mátyással 1561-ben perben állt, ők ugyanis az előző évben Pozsonyban százhetvenhat forint kölcsön fejében egy évre zálogba adták neki írásban a Sopron megyei Dénesfát, de panasza szerint sem a pénzt nem adták meg azóta, sem annak birtokába nem engedték be.⁵⁴

Prefektusi tisztsége nyolcadik évében, 1561. július 31-én, amikor ismételten hosszabb betegségben feküdt, a sümegi várban tizenhárom oldalas latin nyelvű, sajátkezű végrendeletet írt. Ebben örökösévé kiskorú gyermekeit, Orsolya leányát és István fiát nevezte meg,

45 KOMORÓCZY GYÖRGY: Nádasy Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása. Budapest, 1932. 38.

46 1557: uo. 241.; 1558: KOMÁROMY: Magyar levelek, 421.; 1562: uo. 553., valamint TAKÁTS: Régi magyar kapitányok, 276.

47 KOMÁROMY: Magyar levelek, 140.

48 1556: SZALAY: Négyszáz magyar levél, 206.; 1561: KOMÁROMY: Magyar levelek, 143.

49 MNL Bezerédj-cs. ménfői lt. III. Betűjelzetes iratok, Elenchus.

50 Enyerei majorságát 1561. július 25-én írt levelében említi: KOMÁROMY: Magyar levelek, 141., döbröcei birtokára MNL Conscriptioes portarum, Liber XLIV. Tom. LIII. p. 366., 368.

51 Bezerédj-cs. kámi lt. Fasc. II. no. 24.

52 Uo. Fasc. I. no. 6.

53 Rokoni körére lásd uo., valamint a Bezerédj-cs. kámi lt. Fasc. II. no. 26.

54 A Czirákyakkal folyó perére vonatkozó levele: KOMÁROMY: Magyar levelek, 139., valamint MNL Bezerédj cs. kámi lt. Fasc. II. no. 25., 27.

azok gyámjaiul pedig testvéreit, mihálypéterházai Ormányi Tamást, Györgyöt és Jánost rendelte. Gyermekre 5132 forint készpénzt, 1500 forint értékű, felsorolt arany és ezüst-neműt, 500 forintnyi ruhaneműt hagyott. Rajtuk kívül meghatározott értékű holmit hagyott sógornőjére, Uky Orsolyára, az ifjabb Márk János anyjára, aki neve alapján leánya keresztanyja lehetett, Gelley Mátyás szervitorára és öreg szolgájára, Horváth Györgyre.⁵⁵

Augusztus 3-án kelt levelében jelzett betegségéből akkorra még sikeresen felgyógyult. Halála egy évvel később, 1562. november tizedike körül következett be.⁵⁶ A hagyatékában maradt ingóságait Kövessy püspök rendelkezése alapján azt követően, november 16-án írták össze Sümeg várában.⁵⁷ Felesége ekkor valószínűleg már szintén nem volt életben, mert gyermekeit végrendelete ellenére az abban megnevezett sógornőjének fia, az ifjabb Márk János vitte el, és birtokaira is ő tette rá a kezét. Néhai „egregius Ormanij Josef, Simegh” várának volt prefektusa gyermekeit ugyan 1563. március 4-én Oláh Miklós esztergomi érsek helytartóként pártfogásába vette és jogaikban megerősítette,⁵⁸ a gyámságot azonban a végrendeletben kijelölt Ormányi Tamásnak és Jánosnak 1564–1565-ben a király előtt kellett pereskednie Márk Jánossal.⁵⁹ Miksa király parancsára 1564. augusztus 18-án jelentette a vaskvári káptalan, hogy Ormányi Józsa testvérei, Tamás, György és János panasza szerint az elhunyt gyermekeit Izsákalvi Márk János jogtalanul vette magához, ingó és ingatlan javaikkal együtt.⁶⁰ A felsorolt ingatlanok Ukkon, Edericsen, Enyerén, Káldon és Devecserben levő birtokrészek, ezen kívül 4194 forint és 50 dénár készpénz, a felsorolt fegyverek, ékszerek, serlegek, poharak, evőeszközök, lószerszámok, szőnyegek, bor és aprójószág. A per kimenetele nem ismert. A gyám Ormányi János jóval később, 1569-ben kelt, sajátkezü vallomásaiban rögzítette, hogy az időközben Görbey Jánoshoz feleségül ment Ormányi Orsolya, akkor már özvegy és testvére, István részére a birtokokat kiváltotta,⁶¹ az ingóságok sorsa azonban ismeretlen.

Ormányi Orsolya, Görbey János özvegye a század vége felé még életben volt. 1589-ben ciráki nemesi kúriáját, 1590-ben ugyanott levő malmát említik.⁶² 1593-ban már Morgay Mihály felsége volt,⁶³ ennél későbbi adat azonban nem ismert róla. Öccsét, Ormányi Istvánt nem említik, ő valószínűleg ifjan elhunyt, családja férfiágon kihalt vele. A birtokok a 17. század közepén Ormányi Orsolya unokájával, Görbey Katalinnal Bezerédj György, 1650–1660 között soproni alispán, egyébként Zala és Vas megyei birtokok kezére jutottak, irataik így jutottak a Bezerédj család levéltárába.

Ormányi Józsa fennmaradt levelei sokrétű tudósítást nyújtanak a 16. század középső évtizedeinek dunántúli történetére. A sümegi várról ugyan nem sok tudható meg belőlük, pedig Joannes Maria Speciecasa császári architectus említett 1553. évi sümegi szemléje után, vagy annak nyomán valószínűleg még abban az évben megindult az ottani építkezés.

Legkorábbi, eddig nyomtatásban megjelent levele 1555-ből származik. A sümegi vár északkeleti sarkán ekkor már állt a nevével is jelzett bástya; a vár reneszánsz jellegű erő-

55 Bezerédj-cs. kámi lt. Fasc. II. no. 26. Külsején: „Litere testamentales Jose Ormanij A Anno 1562.”, aláírása: „Ego Josa Ormanij de Mijhalpeterhaza nunc prefectus Castri Sijmegh”.

56 A Takáts Sándor által idézett azon levele, amely 1566. március 19-én kelt, téves dátumú: TAKÁTS SÁNDOR: A régi Magyarország jökedve. Budapest, é.n. (1929) 204.

57 MNL MKA E 211 Lymbus, III. sor. Fasc. 5-6. B. 2262. Pall. 4. f. 136.

58 Bezerédj-cs. kámi lt. Fasc. II. no. 30.

59 Uo., no. 37.

60 MNL MKA E 148 Neoregistrata Acta, Fasc. 26. no. 21.

61 Bezerédj-cs. kámi lt. Fasc. IV. no. 8.

62 Uo. Fasc. III. no. 29., 30.

63 Uo. no. 35.

dítésének első szakasza megtörtént. Az ettől kezdve 1562-ig ismert levelei, a környékbeli várak vezetőihez, kapitányaihoz vagy birtokosaihoz hasonlóan, főként a török katonai mozgásáról tudósították Nádasdy nádort és környezetét, elsősorban Csányi Ákost.⁶⁴ A törökkel kapcsolatosan beszámolt azokról a kémekről, akik a magyarok vagy akár a törökök részére szolgáltak híradással és akik legtöbbször a hódolt falvak bírói közül kerültek ki. Így közölte már 1555-ben, hogy elesett Somogyban Kaposvár és Korotna vára, Nagybajomot is felégette a török, valamint hogy a veszprémi püspökség papkeszi tisztartója, az áruló Mogor Kristóf a fehérvári bégnek viszi a híreket.⁶⁵

Ezek a tudósítások akkor sűrűsödtek, amikor 1561 tavaszán a veszprémi Hamza bég váratlanul elfoglalta a Tapolcához közeli Hegyesd várát. A töröknek a Balaton-felvidéken, a magyar végvárak mögötti váratlan megjelenése nagy riadalmat okozott messze környéken. Amint várható volt, és ahogyan azt Ormányi leveleiben, sőt az ezzel járó veszélyre figyelmeztetve a zalai megyegyűléseken többször is jelezte, a Hegyesdbe kinevezett török parancsnok, Pajazit vajda megkezdte annak további erősítését. Az addig még a közvetlen hódoltsági területen kívül eső falvak, köztük a sümegi várhoz tartozók parasztságát is kihajtották a vár alatti palánk építésére. Eközben török lovas sereg dúlta és égette a falvakat. Arról is tudósított, hogy Tapolcán kastélyt akar építtetni a török, Vázsony és Tihany vára elfoglalását tervezi. Leveleiben a közeli veszedelemre való tekintettel ismételtén kérte, hogy a nádor seregének segítségével és a magyar végvárak őrségével közösen indítsák meg Hegyesd visszafoglalását. Erre azonban másfél évig kellett várnia. Az utóbbi érdekében 1562 tavaszán Kapornakon személyesen találkozott Nádasdy Tamással. Közben a Hegyesdről kiinduló törökök többször elvonultak Tátika vára alatt, ostrom alá vették a Zala-völgyi Szentgyörgyvárt és Szentgrótot, és adófizetővé tették még a sümegi váruradalom falvait is. Kis számú katonaságával Ormányi nem védhette meg azokat, bár a szomszédos végvárak egyesült seregével a Szentgrót alól visszatérő törököket Zalaszentmór mellett szétverte. Még a Bakonyban fekvő Csesznek várának török ostromáról is tudósított. 1561 kora őszén azt jelentette, hogy a Sümegtől északra fekvő Hosszútót falu földesura, Hosszútóty Imre saját védelme érdekében castellumot akar emeltetni az ottani templom köré, s ha az nem védené meg, kész behódolni a töröknek.

A közeli várakat figyelve panaszosan írta, hogy a Gersei Pethő urak Rezi várában tartanak ugyan húsz darabontot, Tátikában azonban semmi őrség nem volt, csak a birtokos család tagjai éltek benne. A helyzet veszélyes volta miatt személyes kapcsolatban és levelezésben volt a közeli Devecser végvárának birtokosával, Choron Jánossal, a Csobáncot birtokló Gyulaffy Lászlóval, aki egyben Tihany királyi kapitánya volt, Vázsony uraival, a Horváth családdal és az ugyancsak veszélyes helyzetbe került szigligeti várral. A környékbeli birtokos nemesek ugyanakkor őt keresték fel napi ügyeikkel és tőle igyekeztek segítséget szerezni. Közben részben a püspöki uradalmak meghódoltatása, részben pedig ottani jobbágynak török rabságba vitele miatt kényszerűen levelezésben állt Hamza fehérvári béggel is. Így sikerült elérnie, hogy nála levő török rabok fejében uradalmainak jobbágyságot válthassa ki tőle.

A török mozgulatairól szóló híradásai mellett személyes ügyeiről és az általa vezetett püspöki uradalmakról és azok környékének eseményeiről is beszámolt. Ilyen módon tudható, hogy nemcsak a zalai megyegyűléseken vett részt, ott nyilván ura, a püspök képviselőjében, hanem Kövessy András kíséretében Pozsonyban is járt, feltételezhető-

64 A levelekben szereplő események KOMÁROMY: Magyar levelek oldalain olvashatók.

65 Uo.

en országgyűlésen, ahol megszerezte Nádasdy Tamás nádor személyes támogatását is. A nádornak ura megbízásából időnként bort küldött, 1562 februárjában egy hordóval a Balaton-felvidéki Tagyon püspöki birtokáról, eggyel pedig a sümegi vár alatti uradalmi lugasban termettből. A sümegi váruradalom jobbágyainak bortermését a szomszédos birtokosok számára is áruba bocsátotta. Támogatta azt az odaváló és gazdag kereskedő parasztot, aki a hódoltsági területen marhahajtással foglalkozott, s eközben számára Budáról hozta a török szándékairól szóló híreket.

1562 telének végén, amikor a felső hadvezetés elhatározta Hegyesd visszavételét, Kapornakon találkozott a nádorral, aki ott adta ki számára utasításait. A nála járt Gyulaffy László útján szerzett tudomást arról, hogy Nádasdy Tamás nagyméretű ágyút szándékozott Sümegegre küldeni, ő ugyanakkor száz gyalogost kért a töröktől legjobban fenyegetett és Gyulaffy birtokában levő Csobánc várának védelmére.

1562. március végén Csobánc alatt gyülekeztek a Hegyesd visszavételére kirendelt Sopron, Vas és Zala megyei nemesi és a végvári hadak. Köztük volt „Sümegeből is Jósá deák gyalogival”, ahogyan azt Gyulaffy László megírta Devecserbe, Choron Jánosnak.⁶⁶ Maga Ormányi Józsa onnét számolt be a nádornak arról, hogy a vár alatt ő építtette a tábornak két kapuval és azokon őrséggel, de az ott levő végvári kapitányok nem tartanak rendet, máris tíz kapun járnak ki-be. A nádor magánserege ugyancsak ott volt Hegyesd alatt. Végül Eck Salm győri generális és seregének megérkezése után megindult a rendszeres ostrom, amely 1562. április 12-én a vár sikeres bevételével végződött.⁶⁷

Hegyesd visszafoglalása és lerombolása után az ostromló sereg feloszlott, Ormányi és gyalogosai visszatértek Sümeg várába. Ott 1562 nyarán, villámcsapás következtében felrobbant a vár öregtoronyában tárolt puska. A robbanás következtében a belső vár elpusztult és a teljes vár leégett. Az újjáépítés megindításához Kövessy püspök az uralkodóhoz fordult anyagi segítségért. Miksa király már a nyár folyamán kettőszáz forintot utalványozott számára a Gyulaffy László tihanyi kapitány által használt káptalani birtokokért fizetett árendából.⁶⁸ A robbanást és a vár leégését, valamint az első királyi segítséget, s azzal együtt az újjáépítés kezdetét Ormányi Józsa még megírta, befejezését azonban nem. Neve csak a vár északkeleti sarkára épített bástya feliratos tábláján hirdeti, hogy 1553 és 1562 között része volt az építkezésben. A vár újjáépítése jóval az ő elhunytá után fejeződött be, utolsó emléke egy, a vár feltárása során előkerült 1567-es évszámú, reneszánsz stílusú ablakszemöldökhöz,⁶⁹ amely valószínűleg a vár belső kapuja felett emelkedő torony felső szintjéről hullott a kapu előtti farkasverembe.

Az 1553–1554-ben zajlott és a később, 1562-ben megindult építkezésről az eddig ismert források nem szólnak, s ezért Ormányi Józsa abban viselt szerepe sem ismert. A sümegi vár élén és a püspöki uradalmak vezetésében betöltött szerepe nyomán azonban nyilvánvaló, hogy az építkezések anyaggal és munkaerővel történt ellátását ő szervezte, ő látta el az azt bonyolító kőműveseket, kőfaragókat és egyéb építőiparosokat élelemmel, szállással és ezáltal ő volt a vár reneszánsz átépítésének gazdasági vezetője.

⁶⁶ KOMÁROMY: Magyar levelek, 553.

⁶⁷ Hegyesd elvesztésére és visszafoglalására: ISTVÁNFFY MIKLÓS magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. Budapest, 2003. 293–295.

⁶⁸ ERDÉLYI: Veszprém város története, 63. és ERDÉLYI LÁSZLÓ: A tihanyi apátság története. I. Budapest, 1908. 156., 711., valamint KAPOSSY JÁNOS: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. I. XVI. század. *Művészettörténeti Értesítő*, 1956. 51.

⁶⁹ KOPPÁNY TIBOR–KOZÁK KÁROLY: A sümegi vár feltárása és helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 1963–66 (1969) 91–144.

BESZÁMOLÓ

13. NEMZETKÖZI CASTRUM BENE KONFERENCIA

Krems, 2013. június 12–16.

Az osztrák Bundesdenkmalamt, az Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte és az Institut für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit 2013. június 12–16. között szervezte meg az ausztriai Kremsben a 13. nemzetközi Castrum Bene konferenciát. Az idei konferencia témája „Vár és dokumentálás” volt.

A konferencia tanulmányútja az Alsó-Ausztria tartomány magyar szemmel kiemelkedő projektjeként kezelt és fenntartott Schallaburg középkori eredetű várát, Aggsbach karthauzi kolostorát, Dürnstein városát és várát, valamint magát Krems és a vele egybenőtt Stein városát érintette.

Az előadások részben a várak dokumentálásának múltjával foglalkoztak a történeti ábrázolásoktól kezdve a tudományos indíttatású dokumentálás 19. századi kezdetein át a közelmúltig, részben a dokumentálás aktuális eredményeivel és esettanulmányaival.

A bevezető előadást Martin Krenn és Nikolaus Hofer jegyezte „Dokumentáció és bemutatás” címmel. Mindketten a műemlékvédelmi hatóság munkatársai lévén elsősorban a védelem és megőrzés szempontjaira koncentráló elemzésükben rendkívül jó áttekintő ábrát készítettek a várakkal kapcsolatos tevékenységekről. Az állagbiztosítás, konzerválás, épületkutatás, régészeti, történeti kutatás két ellentétes pólusú fogalomcsoport által meghatározott erőterben helyezkednek el, a két pólust a rom, illetve az épület köre alkotja. Ebben az erőterben a várakhoz való viszonyulásunk, a rajtuk végzett beavatkozások különböző álláspontot foglalhatnak el, a különböző fogalmakhoz, értékekhez való viszonyunk alapján. A rom fogalomkörébe sorolt fogalmak: régiségérték, elbeszélés, romkarakter, „tisztességben pusztulni hagyás”, történeti állapot, kutatás, publikálás. Az épület körébe sorolt fogalmak: élményérték, mozgáskorlátozottak jogai, turisztikai használat, rekonstrukció, társadalmi igény. Az előadásban Martin Krenn ezután az (alsó-)ausztriai várakban a közelmúltban végzett beavatkozásokról mutatott be áttekintést, egyes példát a műemlékvédelmi szakmaiság szerint szubjektíven értékelve.

A régióra vonatkozó következő előadásban Thomas Kühtreiber régész (Institut für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Krems) az intézet várakkal kapcsolatos adatbázisait mutatta be. Az egyik ilyen az alsó-ausztriai váradatbázis készítése több mint tíz éve kezdődött, jelenleg 2680 objektumot tartalmaz, ezek egynegyedéről ismert írott forrás. Egészen friss a „Raum-Ordnungen” adatbázis (<http://raumordnungen.imareal.sbg.ac.at/>), melynek témája: Helyiségfunkciók és berendezések a 14–16. századi nemesi lakóhelyeken. A forrásokat, adatokat négy egyenrangú kategória szerint csoportosítják, ezek: személyek, tárgyak, terek, tevékenységek. A téma tanulsága volt, hogy a dokumentálás nélkülözhetetlen alapjaihoz tartozik a dokumentum típusának (nézettípus, lépték, egyéb ábrázolási adottságok) ismerete és a megismerés, azonosítás, értelmezés módját, mértékét jelző eszközök eredményes használata, illetve ezek lehetősége. Mint kiderült, az újabb típusú dokumentálási módszerek esetében még komoly kívánnivalók érzékelhetők ezen a téren.

A háromdimenziós fotogrammetria terén elsősorban Szlovákiából (Nyitra, Lietava) láthattunk meggyőző eredményeket (Anton Arpáš, Peter Bednár), míg a lézerszkennelésben a horvátországi Petrapilosa kutatási projektje (Josip Višnjić) mutatott példát igen színvonalas alkalmazásra. Mindkét módszerrel kapcsolatban több további előadás már inkább döntően kidolgozatlan, az ábrázolási típusokat és az értelmezés lehetőségét nélkülöző dokumentációt mutatott be.

Figyelemre méltó felmérési dokumentációt láthattunk az erdélyi Barcarozsnyóról (Adrian Rusu, Cristian Munteanu); a rekonstruktív elemző modellezés terén a 16–17. századi magyarországi erődökről (Domokos György) és Česky Krumlov középkori váráról (Zlata Gersdorfová) láthattunk kiváló példákat.

Egy hosszabb, s minden fontos korszakot hangsúlyosan példázó kutatástörténet dokumentálás szempontjából való áttekintésére mutatott példát Kisnána esettanulmányával Nagy Szabolcs. Feld István az ozorai várkastély kutatása során a dokumentálás követelményeire adott megoldásokat, az ezzel kapcsolatos döntések, választások hátterét mutatta be. Petr Chotěbor az általa alkalmazott hagyományos axonometrikus rajzok készítésének hátterét ismertette. Összességében elmondható, hogy ez az ábrázolástípus igen konzekvens és jól áttekinthető, megjegyzendő ugyanakkor, hogy kevésbé él a meglevő állapot ábrázolásának, jelölésének lehetőségével. Az ábrázolási technikában a teljesen rekonstruált állapot felülnézeti bemutatása dominál, s az értelemszerűen építészetileg legkevesebb támponton alapuló tetőformák grafikailag is talán túl erősen hangsúlyozva jelennek meg. Lupescu Radu 19. századi dokumentációk elemzésén alapulva mutatta be alapos részletességgel a vajdahunyadi vár címeres falának rekonstrukcióját, melyhez szép számítógépes rajzi rekonstrukció is készült.

Megjegyzendő több előadással kapcsolatban, hogy a nemzetközi közönség számára többnyire kezelhetetlen információt jelentő, a témához kapcsolódó hely- és családnevekkel fokozott takarékosággal célszerű bánni, mert túlzottan megterhelik a közönség befogadóképességét, figyelmének kapacitását.

A mindennapi gyakorlati műemlékvédelmi szempontokba nagyon érdekes bepillantást nyújtott két ausztriai előadó: a Bundesdenkmalamt felső-ausztriai részlegénél (Ausztriában a mai napig sem forgácsolták szét a műemlékvédelem struktúráját) a téma felelőseként frissen kinevezett, a bambergi műemlékes iskolában végzett Robert Wacha az amatőrök által kezdeményezett és végzett várhelyreállítások dokumentálási kérdéseiről, míg Astrid Steinegger a stájerországi hasonló esetek tanulságaival foglalkozott. (Tanulságos volt a Robert Wacha által idézett, a laikus váregyesületek számára három, sarkalatos minimumpontként ismétlendő szabály: „1. semmi cement, 2. semmi falfazsolas, 3. semmi földmunka”, melyek Magyarországon is megszívlelendők lennének.)

A konferencia témájából Martin Krenn bemutatójához hasonlóan némileg kilógó, ám aktuális és tanulságos áttekintést jelentett Jan Salm előadása a kortárs lengyel várrekonstrukciók magyar szemmel is sokszor meglepő fejleményeiről. A bemutatott példák közül külön megemlíthető a poznani királyi vár visszaépítése, a Bobolice-i várrom teljes felépítése az azt megvásárló magántulajdonos, egy országgyűlési képviselő által. Lengyelországban Salm szerint terjednek a hitelesség szempontjait, a kutatási eredményeket mellőző újjáépítések.

A tanulmányút leghangsúlyosabb állomása Schallaburg vára volt, mely Alsó-Ausztria szövetségi állam kezelésében van, s a kultúra területén kiállításairól vált ismertté. A várat és az itt folyó munka új eredményeit az intézmény vezetője és a legutóbbi kutatásokat vezető szakember mutatta be. A vár fenntartásában magyarországi tapasztalatok után

szembeötlően korszerű és érett szemlélet érvényesül: a döntéseket, beavatkozásokat időbeli távlatukkal, következményeikkel, a később a döntések nyomán felmerülő költségekkel együtt értékelik és mérlegelik. Jelenleg a vár reneszánsz kori külső létesítményeinek (kert, lőtér, labdaház) rehabilitációján és a vár bemutatásának ezek bevonásával kialakítandó új koncepcióján dolgoznak. (Az épületkutatási dokumentációk egy része elérhető az academia.edu oldalon Bauforschungsbericht Gartenanlage Kryptoportikus und Ballhaus auf der Schallaburg Niederösterreich címen.) A 11. századi palotaépület szomszédságában 2008-ban találták meg meglepetésre, majd tárták fel egy körtemplom alapozását, melyet vág a 12. századi, ma is álló kápolna fala. A feltárást egy újonnan fölé épített épületen belül szemlélhetik meg a látogatók.

A konferencia összegző előadását Thomas Kühtreiber tartotta. Többek között a bemutatás folyamatainak kritikai elemzését vázolta fel a kulturális örökséggel kapcsolatos kutatásokban és az örökségvédelemben. A kutatási kérdésfeltevésben szűrőt képez a kutató(k) tapasztalata, érdeklődése, preconcepciói. A dokumentálási módszerekben a képességek és az ún. „vakfoltok”, utóbbihoz sorolta például azt, amikor egy síkok és élek alkotta struktúrát pontfelhő formájában mutatunk be, az információnak csupán a lényegét mellőzve a bemutatásunkból. (A konferencián erre több példát is láthattunk.) Az értelmezésben hangsúlyozta a modellezés mint dialektikus folyamat szerepét és az anyagi valóság érvényesülésének jelentőségét a (pre)konceptiók szükségszerű ellensúlyozásában.

Az eredmények terjesztésében felhívta a figyelmet a valósághű és a grafikai jellegű rekonstrukciós ábrázolások különbségeire, ahol az előbbi nem ad lehetőséget arra, hogy az egyes elemek relatív fontosságát, jelentőségét jelezzük, s arra, hogy egy alaprajz vagy egy virtuális térbeli bejárás között nem elsősorban a kidolgozottság munkaigénye jelenti a különbséget, hanem a felfogáshoz szükséges gondolkodás folyamatának összetettsége és fejlettsége.

A dokumentálás mai helyzetével kapcsolatban felvetette, hogy hiányok észlelhetők a kutatás-helyreállítás-állapotfelmérés dokumentálásának összehangoltságában, az eredmények értelmezhető formában való megjelenítésében, az elmesélt történetek „így készült” beszámolókkal való kiegészítésében, a kultúrtörténet-íráshoz való szerves kapcsolódásban. Konklúziójában végül három kérdést vetett fel: Jobban, gyorsabban, olcsóbban érjük-e el céljainkat, mint korábban? Veszítünk-e valamit a digitális dokumentálás és bemutatás felé haladva? Miként tudjuk kapcsolatba hozni egymással a dokumentálást, a fizikai megőrzést és a bemutatást?

Rácz Miklós

(A 14. Nemzetközi Castrum Bene Konferenciára 2015. május 26. és 30. között kerül sor Szlovákiában, a Szepességben, Poprád közelében. Témája: A vár és vidéke.)

KÖNYVISMERTETÉS

VÁRAK NYOMÁBAN

Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére

Szerkesztette:

Terei György–Kovács Gyöngyi–Domokos György–Miklós Zsuzsa–Mordovin Maxim

Kiadja a Castrum Bene Egyesület és a Civertan Grafikai Stúdió

Budapest, 2011. 330 oldal

A Tisztelt Olvasó itt egy korántsem szokványos recenzió második részét olvashatja, melyben egy születésnap iünnepi kötet érintettje füz megjegyzéseket az abban megjelent tanulmányokhoz. A dolgozatok témájuk időrendje alapján kerülnek tárgyalásra – az első részben Baráz Csaba, Wolf Mária és – különösen hosszan – Horváth Richárd munkája került ismertetésre-elemzésre.¹ (Szerk.)

Bár a kötetben nem csupán esettanulmányok olvashatóak az Árpád-kor várépítészetéről, mégis indokoltnak tünik Horváth Richárd előző alkalommal tárgyalt dolgozata után egy olyan erősség itt közzétett kutatási beszámolójával folytatni szubjektív recenziómat, amely közvetlenül kapcsolódik az utóbbi kapcsán tárgyalt egyik fontos kérdéshez. Ez tömören úgy fogalmazható meg, hogy várnak vagy udvarháznak tekintsük-e a terepen nagy számban, ugyanakkor az oklevelekben csak ritkán feltünő, kőfalazatokkal sem mindig rendelkező kisméretű erősségeket?

Egy rövid, még a kutatás befejezése előtt született közleménye² után Dénes József az itt olvasható első bővebb, *Gór, egy feltárt favár (castrum ligneum)* című munkájában jogosan emeli ki ásatásának jelentőségét – valóban, az általa 1988 és 1993 között feltárt épületmaradványok képviselik ma is a Kárpát-medence egyik legalaposabban kutatott, egykor teljes egészében faszervezettel emelt kisméretű erődítményét. Munkájának fontos része az alaprajz, amely már nem csak a központi építmény nyolc vaskos (40×40 cm-es) cölöplyukát tünteti fel³ – sajnos arról, hogy a félkörös sarokbővítményekkel ellátott külső erődítés alapárkában milyen faszervezet nyomait találták meg, nem értesülünk – hanem a déli, bejáratra, hídra utaló maradványok mellett több gödröt és egy kemencét is. Más kérdés, hogy jelkulcs hiányában ez utóbbi pontosan nem azonosítható, s talán szerencsésebb lett volna (az első közleményhez hasonlóan) a szintvonalak feltüntetése is. Még nagyobb hiányosság, hogy a szövegben említett egyes kutatóárkok és szelvények nem (vagy csak

1 *Castrum*, 16. (2013/1–2) 97–108.

2 DÉNES JÓZSEF: Árpád-kori vár Gór-Kápolna dombon. In: *Castrum Bene* 1989. Gyöngyös, 1990. 203–207. (a továbbiakban: DÉNES: Gór-Kápolna domb) – Megemlítendő még egy későbbi összefoglalója az építmény Székér György által készített, igencsak merész elméleti rekonstrukciójával: DÉNES JÓZSEF: Csepreg és a Répce-vidék az Árpád-korban. In: *Tanulmányok Csepreg történetéből*. Szerk. Dénes József. Csepreg, 1996. 105–107. (a továbbiakban: DÉNES: Csepreg és a Répce-vidék).

3 Az erősség teljes alaprajzát a kutató szívességéből magam már 1994-ben közzétehettem: FELD ISTVÁN: Der Beginn der Adelsburg im mittellalterlichen Königreich Ungarn. *Chateau Gaillard*, XVI. (1994) 188–205.

fáradtságos munkával) azonosíthatók, továbbá egyetlen metszetrajz sem került közzétételre, így a feltárás leírása igen nehezen követhető.

A recenzens számára fontos újdonság ugyanakkor az az adat, miszerint az építménytől alig több mint 100 m-re délre ma is álló templom középkori eredetű – ez a falusi udvarházakra jellemző topográfiai helyzet⁴ ugyanis alapvetően befolyásolja az előzőekben felvetett kérdés megítélését!⁵ Maga az árokkal övezett, rendkívül kisméretű építmény – külső átmérője mindenhol 20 m alatt marad! – rekonstrukciója alapvetően meggyőző. Az említett cölöp/gerendahelyek valóban egy 7 m átmérőjű, szabályos nyolcszög alaprajzú „főtoronyra”, – a szerző szerint egykor 3–4 emeletes „lakótoronyra” – utalnak. Az, hogy a négy, belül nyitott sarokvédőmű valóban „a nyolcszög öt oldalának megfelelő alaprajzú” volt-e, a fentiek alapján ugyan nem egyértelmű, de nem is zárható ki. Jogos Dénes József azon álláspontja is, miszerint a középső területnek az árok kitermelt földjéből álló 1–1,5 m vastag feltöltése miatt itt még nem beszélhetünk mottóról⁶, ahogy egyet lehet érteni a párhuzamok kapcsán megfigyelhető visszafogottságával is. Sajnálatos azonban, hogy a korhatározás vonatkozásában alapvető jelentőségű leletek közzététele továbbra is csak részleges – a cikkhez mellékelte két tábla egyike már korábbi munkájában is megjelent.⁷ A középső épület faanyagának radiokarbon korhatározása (1105–1131 közötti kivágási dátum) is csupán egyetlen mondatban került megemlítésre, de nem tudunk meg közelebbit a várat mint *castrum*ot egyedül említő, itt már 1238-ra keltezett⁸ oklevél őrzési helyéről, hitelességéről sem. Az építmény a szerző által javasolt 12. század eleji keltezése így számomra továbbra sem eléggé meggyőző – bár természetesen ezt a lehetőséget nem is tudom kizárni. Az azonban biztos, hogy az azóta (az ásatás lehetőségét ugyanakkor megteremtő) árvízi szükségtározó áldozataul esett erősség átfogó, régészeti-történeti feldolgozását még továbbra is várja a szakközönség Vas megye várainak jeles kutatójától – vagy netán attól az ifjú régésztől, kit az ásató bizalmára érdemesnek tart!

Dénes József az általa bemutatott góri erősséget egy „preklasszikus” várként értelmezi, s ez a terminus technicus feltételezi a „klasszikus” vár fogalmát. Ez utóbbit ugyan eddig még nem sikerült pontosan körülírnia a kutatásnak, de talán nem tévedek nagyot, ha feltétlenül ide sorolom azt a fontos épületet, melynek egy jelentős részletéről B. Benkhard Lilla és Mentényi Klára *Középkori várkápolna Kőszegen* című – hogy egy újabb vitatott fogalmat használjak – „épületrégészeti” esettanulmánya szól. Itt a terminológiáról még tovább lehetne elmélkedni, a kőszegi városi vár ugyanis abba, a cseh és az osztrák várkutatás által különösen gyakran tárgyalt vártípusba sorolható, melyet a nemrég elhunyt

4 Ismert további példáira, Gyepükaján-Nagykeszire és Bánokszentgyörgy-Szentmihályra (az első esetben 110, a másodikban 80 m a távolság) lásd legutóbb: MIKLÓS ZSUZSA – TEREI GYÖRGY: A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát”. Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi és Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 218–219. Meg kell jegyezmem, hogy Dénes József most tárgyalt tanulmánya 45. oldalán közölt fejtegetései nem zárják ki egy falutelep meglétét sem a két objektum között!

5 Sajnos, a tanulmány 3. képe nem tünteti fel a templomot, de az megtalálható DÉNES: Górkápolna domb, 206. oldalán.

6 1996-ban még nem így gondolta, lásd DÉNES: Csepreg és a Répce-vidék, 105.

7 Érdemes itt utalni 1996. évi összefoglalása gondolatmenetére! Ott ugyanis egyrészt elismerte, hogy az előkerült leletanyag a 13. századból származik, másrészt ugyanakkor úgy véli, hogy „a megelőző kb. másfél század alatt rendszeresen tisztították a várudvart és a várat övező szárazárkot, a kis várban nem ástak el szemetet”: DÉNES: Csepreg és a Répce-vidék, 107.

8 DÉNES: Górkápolna domb, 204. oldalán még nem adott meg biztos dátumot!

nagy cseh várkutató, Tomás Durdík (németből fordítva) „közép-európai kastélytípusnak” nevezett, illetve melyet Magyar Károly újabban „castell-típusnak” magyarított.⁹

Erre az elmélkedésre azonban most azért sem vállalkozom, mivel a példamutatóan alapos, apró részletekbe menő, minden lehetséges írott, régészeti és művészettörténeti forrást, s a gazdag korábbi irodalmat felhasználó (s korántsem csak a középkorra korlátozódó), de emiatt nem épp könnyű olvasmányoknak számító dolgozat alapvetően csak a vár északi palotaszárnya udvari tengelyében álló toronyépülettel foglalkozik. Szerzői, előbb behatóan elemezve a vár 1958–1963 közötti helyreállításának (részben itt közzé is tett, de mindig pontosan felsorolt) vonatkozó dokumentumait, s különösen Holl Imre alapvető monográfiájának¹⁰ megállapításait, majd saját, egy újabb helyreállítás kapcsán lehetővé vált megfigyeléseiket, figyelemre méltó új értelmezési javaslattal élnek. Eszerint itt egy gazdagon díszített kettős – azaz egy földszinti és egy emeleti térre tagolódó – kápolnáról lenne szó, mely valószínűleg nem a vár legkorábbi építési periódusaiból, hanem csak az 1289. évi ostromot követő, Kőszegi Ivánhoz köthető újjáépítéséből származhat. Természetesen – mint ezt az általuk felsorolt nagyszámú párhuzam is jelzi – kápolnák elhelyezése várak (kapu)tornyaiiban építészeti közhelynek számított, az azonban korántsem egyértelmű, hogy miképp tölthette be a tárgyalat épület „*emellett a klaszikus kaputorony funkciót is*”, egyáltalában miért nevezzük „*belső kaputoronynak*”, ha csak az északi palota földszinjére lehetett rajta – az alsó kápolnán!? – keresztül bejutni? Ugyanakkor persze sok más nyitott kérdést is meg lehet fogalmazni a kőszegi várral kapcsolatban, többek között azt, hogy a viszonylag nagy belső várterületnek valóban csak ez az északi része lehetett beépítve az Árpád-korban? Az mindenesetre nagyon valószínű, hogy ez utóbbi épületszárny is több építési/átépítési periódust mutathat fel, s ezzel kapcsolatban a szerzőkhöz hasonlóan magam is elismerem, hogy korábban indokolatlanul voltam szkeptikus az egykor bizonyára jelentős belső faszerkezetekhez (burkolat, osztófal) csatlakozó déli kapcsolt ablakcsoport festett díszítése 1300 körüli korhatározásával kapcsolatban.

Sajnos azonban azt is meg kell említenem, hogy a szerzőpáros valószínűleg megalapozatlanul volt optimista a vár ezen részei további kutatási lehetőségei vonatkozásában – az erősség 2013-ban befejezett „turisztikai célú megújításáról” újabban közzétett gondolataik¹¹ mindenesetre erre látszanak utalni. Remélhető azonban, hogy úgy további saját falkutatásai, illetve Rácz Miklós¹² és Hornok Péter újabb ásatási megfigyelései, mint a korábbi munkák eredményeképp összegyűlt jelentős dokumentációs anyag előbb vagy utóbb egy újabb monografikus feldolgozásban lát majd napvilágot.

Ugyancsak részben az Árpád-korral, azon belül a középkori Magyar Királyság egy speciális jogállású területével foglalkozik Sófalvi András *A székhelység középkori várai* című, de alcímmel is ellátott (*Kísérlet egy székhelyföldi vártipológia kidolgozására*) tanulmánya. A jeles erdélyi régész az azóta már eredményesen megvédett doktori disszertációja egy összefoglaló fejezete első változatát tette itt közzé, s mivel a recenzens egyúttal

9 Lásd minderre TOMÁS DURDIK: *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*. Praha, 1994., PATRICK SCHICHT: *Österreichs Kastellburgen des 13. und 14. Jahrhunderts*. Wien, 2003., MAGYAR KÁROLY: *Királyi székhelyek – királyi paloták. Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*, VII. 2012. 51–52.

10 HOLL IMRE: *Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye*. Budapest, 1992.

11 B. BENKHARD LILLA–MENTÉNYI KLÁRA: *Monumenta deperdita – Kőszeg, vár (2007–2013). Műemlékvédelem* LVII (2013) 4. 224–243.

12 Lásd erre: RÁ CZ MIKLÓS: A kőszegi Jurisics-várban végzett 2009. évi próbafeltárás. *Castrum*, 11. (2010/1.) 76–77.

ez utóbbi monumentális munka¹³ – Udvarhelyszék erősítéseinek a teljes középkorra és a kora újkorra kiterjedő monográfiája – opponense is volt, talán érthető, hogy az alábbiakban nem csak az ünnepi kötetben írottakra reagál.

A dolgozat a székelyek várépítését/várbirtoklását igazoló (vagy épp azt cáfolni látszó) írásos források számbavétele után – utalva arra, hogy a joghatóságuk alatt álló, illetve a vármegyékhez tartozó területeknek nem volt mindig szilárd határa, s így a „székelyföldi” várak pontos számának meghatározása is gondot okoz – közel harminc objektum adatait foglalja össze egy (kissé ugyan nehezen kezelhető) táblázatban. Ezek közül csak két esetben maradt fenn (s akkor is kései) írott adat, s a szerző hangsúlyozza, hogy az eddigi régészeti kutatások korlátozott és/vagy szakszerűtlen volta miatt többségük pontos alaprajzi elrendezése és számos részletük még alig ismert. 16 várból tud régészeti leletekről, melyek több mint harmada szerinte talán már – bár e kérdés részletesebb elemzését itt nem találjuk meg – a 12. századtól lenne eredeztethető.

Tipológiai szempontból két fő csoportot különít el egymástól. Az ún. egyszerű „gyűrűfalas” erősségek általában távol épültek a településektől, s a belső épületek hiánya, a vékony kultúrréteg, a kevés lelet nem utal állandó lakottságukra. Ezeket a tatárjárás után emelt közösségi vártípusként értékeli – klasszikus példaként említve az itt első alkalommal már modern alaprajzi felméréssel bemutatott parajdi Rapsóné várát – s utal nagyszámú (bár az újabb kutatás által behatóan még nem elemzett) szászfeldi párhuzamukra. Néhányat ugyanakkor már inkább nemesi várnak tekint, másokat túl kicsiny (vagy épp túl nagy, mint Tusnád-Vártető) mérete miatt zár ki ebből a körből. A második – úgy tűnik, inkább korábbi – csoportot az általában jóval kisebb, ún. toronyvárak alkotnák, melyeket (vagy legalább egy részüket) Sófálvi András „*a székely főemberek és/vagy tehetősebb lófők*” magánváraiként értelmez. Ezekhez ugyancsak talált analógiákat a Szászfeldön, ahol azonban a gerébek erősségei gyakran a településeken belül emelkedtek, azaz „udvarház-szerű” formát mutattak.¹⁴ Végül egy harmadik csoportba sorolja az előző kettő „*kombinációját*”, melyekre úgy a nagyobb alapterület, mint a „gyűrűfal”, mint pedig a torony lenne jellemző – a példa itt az ugyancsak újonnan felmért Firtos – itt egy funkcióváltást (közösségi várból magánvár) tételez fel. A szerző összefoglalásában ugyanakkor kifejezetten hangsúlyozza tipológiájának kísérleti jellegét, s azt, hogy a további régészeti és helytörténeti vizsgálatok még számos ponton módosíthatják a vizsgált építmények értékelését, kronológiai és funkcionális besorolását.

Utóbbi megállapításának jogosságát azután hamarosan saját maga is igazolhatta – 2012-ben benyújtott doktori disszertációjában ugyanis már kissé eltérő csoportosítással, illetve tipológiai beosztással találkozunk. A toronyvárak csoportjából itt már egyértelműen kiemelte az általa ásatással is vizsgált Kustalyt¹⁵ és a rikai tornyokat. Az előbbiről végül úgy vélekedett, hogy az eredendően vármegyei területen álló magánvár volt a 12–13. században, melyet az udvarhelyszéki székelység csak később kebelezett be. Nincs itt most lehetőségem kitérni korhatározása alapjaira, így a kétségtől feltűnően archaikus kerámia-leletanyagra vagy a radiokarbon vizsgálatok eredményeire – a várból származó,

13 SÓFÁLVI ANDRÁS: A székelység határvédelme és önvédelme a középkortól a fejedelemség koráig. Várak és védelmi objektumok Udvarhelyszék településtörténetében. I. kötet, 408., II. kötet, 777 kép. Budapest, 2012.

14 Az utóbbiakról újabban: ADRIAN ANDREI RUSU: Eigenburgen und sächsische Greifen in Siebenbürgen. In: Motte–Turmhügelburg–Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus. Wien, 2007. 315–326.

15 A viszonylag nagyméretű, 12×15 m-es központi toronnyal emelt erősségre: SÓFÁLVI ANDRÁS: Kustaly vára. *Castrum*, 9. (2009/1) 5–30.

összesen csupán két vizsgált minta közül az egyik már az ezredforduló elé volt keltezhető, míg a másik a 11/12 század fordulója körüli évtizedekre utalt – azt azonban el kell ismernem, hogy *kizárni* semmiképp sem lehet egy ilyen korai időszakot sem, s itt vissza-utalnék a góri erősség esetében érintett hasonló problémára.

A torony nélküli „gyűrűfalas” erősségeket továbbra is a székelyek által, saját közösségük területén a tatárjárás után emelt, s a 14. században már felhagyott menedékváraknak tekinti, s létrejöttüket alapvetően széki szervezéssel vagy falucsoportok együttműködésével magyarázza. Végül a kisebb toronyvárak társadalmi háttérét is a korábbi véleményével egyezően határozta meg – arról azonban nem tudta meggyőzni opponensét, hogy csak (legalább) egy (fa)torony megléte esetében beszélhetünk magánföldesúri várról!¹⁶ Aki ugyanakkor – s most saját írott véleményemből idézek – azt is hangsúlyozta, hogy a székelység előkelőinek a várak építésében betöltött szerepe az utóbb említett mindkét kategória esetében jelentős lehetett.¹⁷ Lényegében ez az álláspontja a disszertáció másik bírálójának, Benkő Eleknek is.¹⁸ A keletről szomszédos terület, a Csíki-medence településtörténetének régész-kutatója, Botár István (bár ő nem végzett feltárásokat a várakban) nemrég bírálatra bocsátott disszertációjában viszont újabban már kifejezetten tagadja – „életszerűtlennek” tartja – ezen erősségek „közösségi menedékvár funkcióit”.¹⁹

E téren tehát még további vizsgálatokra van szükség, de Sófálvi András kutatói kvalitásait mi sem jellemzi jobban, mint hogy bírálói egybehangzó javaslatait megfogadva legújában már az itt feltételezhető királyi magánuradalommal is kapcsolatba hozható-nak véli Kustalyt és a két rikai tornyot.²⁰ Biztos vagyok benne, hogy további munkássága még alapvető új eredményeket fog hozni az egykori Magyar Királyság délkeleti területeinek várépítészetéről.

Ha az ünnepi kötet tanulmányainak sorát kronológiai sorrendben kívánom folytatni, némi gondban vagyok, hisz az ezekben tárgyalt számos vár több periódussal is rendelkezett. Ezek közé tartozik Vadna egykori erőssége, melynek komplex kutatásáról Szörényi Gábor András *Egy huszita vár romjai a Sajó völgyében* címmel tett közzé egy kiválóan felépített és megszerkesztett – sőt, szépirodalmi keretbe illesztett – essétanulmányt. A két időszakban is használt – a 13. században nemesi várként emelt, majd a 15. század közepén a husziták által újrahasznosított – erődítés feldolgozása kutatómódszertani szempontból példamutató. A térképek, archív fotók, az írott források és az eddigi irodalom áttekintése után a szerző az irányításával készített új geodéziai felmérést elemzi, majd három különböző geofizikai kutatási módszer (talajellenállás- és talajmágneseesség-mérés, talajradar) alkalmazását és azok eredményeit tárgyalja. A terepbejárás és a fém-detektoros kutatás ismertetése után a módszerét illetően kritikával aligha illelhető (természetesen csak részleges) feltárás eredményeit olvashatjuk – s itt indokolatlanul kérném számon a szerzőtől a

16 Lásd e kérdés hasonló megközelítéséhez újabban: BORDI ZSIGMOND LORÁND: 13–14. századi magánvárak Kovászna vármegyében. In: Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történetéből. Szerk. Visy Zsolt és Sófálvi András. Énlaka-Székelyudvarhely, 2012. 115–148.

17 „Úgy tűnik, hogy a 13. század második felétől a Magyar Királyság területén szinte minden erre képes társadalmi réteg és csoport emelt hasonló céllal erősségeket, s ezeket ma még aligha tudjuk elválasztani egymástól!”

18 BENKŐ ELEK: A középkori Székelyföld. I. Budapest, 2012. 208–215.

19 BOTÁR ISTVÁN: A Csíki-medence középkori településtörténete. I. kötet. Doktori disszertáció. Budapest, 2013. 316.

20 SÓFÁLVI ANDRÁS: Egy disszertáció margójára: a rika-erdei várak és az udarhelyi királyi magánuradalom. In: Certamen I. Előadások a Tudomány Napján az EME első szakosztályában. Szerk. Egyed Emese – Pakó László – Weisz Attila. Erdélyi Múzeumi Egyesület. Kolozsvár, 2013. 165–174., 525–530.

feltételezett egysoros palánkra utaló cölöplyukak (s így a részletrajzok) közzétételét. Erre az adott keretek között természetesen nem volt lehetőség, ahogy a 15. századi kerámialeletek bemutatására sem – igaz, így a látványos kerámia-statisztika sem ellenőrizhető, bár ennek ellenére is meggyőző. A dolgozat dokumentációs anyaga így is imponáló, s akkor még nem szóltam az egykori terepi forma briliáns rekonstrukciós kísérletéről, vagy a radiokarbon vizsgálatok eredményeinek – jelen esetben számomra is elfogadható – bemutatásáról. Sajnos az újkori terepszinsüllyesztés miatt érdemi információkat már nem lehetett gyűjteni sem az első – az 1260–1270 körül itt birtokos Miskolc nembeli Panyit ispánhoz kötött – sem az 1458-ban elpusztult második „fávárról”.

Szörényi Gábor András dolgozata is egy doktori disszertáció része – lesz, melyet azonban nem én fogok bírálni, lévén, hogy ebben az esetben a miskolci múzeum régészének már a témavezetője vagyok. Hogy ez könnyebb, vagy nehezebb helyzet-e, nehéz objektíven megítélni, annak azonban, aki – bár nem készült erre – élete két évtizedét az egyetemi oktatásban töltötte, úgy vélem, egyformán szép feladat.

Ugyancsak témavezetőként olvashattam Nagy Szabolcs Balázs *A Kompoltiak udvarháza a kishánai várban* című munkáját – mely azonban még a doktori fokozatot megelőző lépcső, az egyetemi mesterszakos (MA) szakdolgozat fontos eredményei egy részének bemutatása. A kötet legfiatalabb szerzője Pámer Nóra az 1960-as években itt folytatott ásatásai (és főként kőfaragványai) feldolgozására vállalkozott, de 2010-ben arra is lehetősége adódott, hogy a vár újabb helyreállítása kapcsán végzett kisebb feltárásokban, hitelesítő kutatásokban is részt vehessen. Ez utóbbiak kiterjedését jól szemlélteti a közölt kutatási alaprajz – ahogy azt is, hogy az ásatás tavaszi-nyári, illetve őszi szakaszát jegyző szakembereknek némiképp eltért az álláspontja az érdemi megfigyeléseket lehetővé tevő árkok/szondák méretéről.

A dolgozat címében szereplő udvarház a falu közepén álló földesúri központ időben a második épülete lehetett – az elsőről, a később többször is bővített plébániatemplomról e folyóiratban tette közzé korábbi, eredetileg BA-szakdolgozatként született tanulmányát Nagy Szabolcs Balázs²¹ – már amennyiben valóban bebizonyosodik, hogy a dombplató északi szélén csak az 1400-as évektől építkeztek a magukat a lakóhelyükként szolgáló Nánáról nevező Kompoltiak. Ezzel, a meglepő módon a domb oldalában felépített, megmaradt pinceszintjén belső osztás nélküli, téglalap alaprajzú épülettel sokáig nem tudott mit kezdeni a kutatás, bár Pámer Nóra már majdnem ráértett a legvalószínűbb értelmezésre. A meghatározás azonban kétség kívül Buzás Gergely érdeme, aki elsősorban a nyugati fal belső oldalán feltárt építmény légfűtő-kemenceként való értékelésére – továbbá egy hasonló (korú) visegrádi építmény általa végzett feltárására – támaszkodva kereszte itt a 14. század közepén Kompolti I. István lakóhelyét.

A tanulmány szerzője a források és a kutatástörténet összefoglalása után mintaszerű alapossggal ismerteti a meglévő pinceszint és a feltételezhetően fából készült egykori „emelt földszint” kutatási eredményeit, illetve értelmezési/keltezési lehetőségeit, kitérve az utóbbiakat gyengítő adatokra is.²² Különösen fontosnak tartom a hitelesítő feltárás so-

21 NAGY SZABOLCS BALÁZS: A Kompoltiak temploma Kishánán. *Castrum*, 12. (2010/1) 15–21.

22 Ugyancsak nem kerültek elő tüzelésnyomok a szigligeti vár északi, egykor fáburkolatú teréből/tere alatt kinyúló, hasonlóképp fűtőkemenceként (is) értelmezhető építményéből, vö.: GERE LÁSZLÓ: A szigligeti vár ásatása 1992–2000. Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 67–74. – A hazai szakirodalomban gyakran (véleményem szerint tévesen) hypocaustum megnevezéssel is illetett légfűtési rendszerhez máig alapvető: KLAUS BINGENHEIMER: Die Luftheizung des Mittelalters. Hamburg, 1998.

rán megfigyelt, vakolt/meszelt felületű agyagrögöket, ugyanis ilyenek egyre több várásatás során kerülnek elő,²³ s fontos bizonyítékai lehetnek az egykor jelentős számban létezett favázas szerkezeteknek. Igen szemléletes a csupán néhány kép alkotta dokumentációs melléklet – eltekintve a rekonstrukciós keresztmetszeten megjelenő, ismeretlen funkciójú „búbos kemencétől”. Bár időközben természetesen elkészült Nagy Szabolcs Balázs egyetemi szakdolgozata, eddig még nem került közzétételre a vár építéstörténetének részletes elemzése. Ezt annál is inkább várja a kutatás, mivel a jelen tanulmány néhány megállapítása – így a nyílások száma, a felső tér rekonstrukciós lehetősége – nem egyezik meg azazal, amit Buzás Gergely tollából a helyreállítás kapcsán készített rekonstrukciós grafikákat bemutató füzetben²⁴ olvashatunk. Az utóbbiban található új, a korábbi elképzeléseket szinte minden ponton meghaladó építéstörténeti elképzelés e fontos emlékünknél esetében mindenképp részletes bizonyítékokat – vagy épp kritikai megítélést érdemel.

Az esettanulmányok sorát követve már a középkor végére és a kora újkor elejére vezet el bennünket Gál-Mlakár Viktor hosszú címmel ellátott dolgozata, mely a *Szögliget-Szádváron végzett állagvédelmi munkák tapasztalatai* szubjektív, sőt néha önkritikus közzététele. Bár ebben összefoglalja a jelentős kiterjedésű hegyi vár történetének és kutatástörténetének legfontosabb fordulópontjait, közli a legújabb alaprajzi felmérést és sorra veszt számos fontos részletmegfigyelést is, célja alapvetően az volt, hogy bemutassa, miképp lehetséges egy jelentős romfalakkal ránk maradt hegyi vár maradványainak védelme és ezzel összefüggő feltárása egy civil várvédő egyesület számára rendelkezésre álló körülmények között.

A Szádvárért Baráti Kör 2005-ben induló tevékenysége 2008-ban jutott el addig, hogy megkezdődhetett az állagvédelem – először a középső várrészt kelet felől lezáró, a források szerint Lisztes-bástyának nevezett védőmű falai esetében. Ennek kapcsán ugyancsak készíttetést érez a recenzens a terminológia boncolgatására, erre azonban aligha érdemes vállalkozni azt megelőzően, amíg a jelentős méretű, háromnegyed-körív alaprajzú építmény teljes feltárására sor nem kerül. Addig véleményem szerint mindenképp jogos a modern *rondella* megnevezés, akkor talán majd át kell keresztelni ágyútoronyra.²⁵ Az azonban biztos, hogy az erősség kora újkori használói számára szinte minden önálló erődtítés (így egy torony is!) *bástyának* számított, tehát a korabeli és a mai nevezéktan nem egyezett meg egymással.

A tárgyalt erődtítés, majd a következő években a külső vár déli és északi fala koronáinak feltárása és konzerválása, beleértve a megmaradt/előkerült lőrések kezelését, mindenképp korrektnek tartható – erre más várak (így Hollókő, Salgó) esetében is hozhatók fel hasonló példák. Bár a külső/belső szintek teljes feltárására kezdetben érthetően nem vállalkoztak, kiemelendő az a megfigyelés, miszerint a falszerkezetek egységessége mindegyik esetben egyetlen építési periódusra utalt.

Kissé problematikusabb a belső- és a középső vár között húzódó, a szerző által Porkoláb-falnak nevezett jelentős (22 m hosszú, néhol 9 m magas) építmény 2010. évi kezelése. Miközben nem lehet kétségbe vonni, hogy milyen jelentős az annak keleti hom-

23 Így többek között a nyéki királyi kastélyban a 14., Solymáron a 16. század első, Salgón a második feléből – sőt, a Kislánával közös birtoklású Oroszlánkőn is. A példák tételes felsorolása helyett itt csak az utóbbira utalok: NOVÁKI GYULA–BARÁZ CSABA–DÉNES JÓZSEF–FELD ISTVÁN–SÁRKÖZY SEBESTYÉN: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest–Eger, 2009. 20.

24 BUZÁS GERGELY: A kislánai vár története. Archaeológia könyvek, 2. Visegrád, 2013.

25 FELD ISTVÁN: Ágyúvédőművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. *Studia Agriensia*, 27. (2008) 7–28.

lokkatáról közzétett, léptékhelyesre transzformált (divatos kifejezéssel „georeferált”) és színes rajzdokumentációval kiegészített fotó – a fotogrammetriai jellegű felmérés hasonló felhasználására kevés példát lehet említeni a hazai szakirodalomban – ez azonban nem pótolja azt a tényt, hogy nem került sor kifejezett falkutatásra az állagvédelmet szolgáló kőművesmunka előtt. Ennek indoka más romok esetében is az élet- és balesetveszély – így többek között a kiépítés előtt álló füzéri várban is csupán a kápolna alsó szintje esetében folyt eddig korlátozott falazatvizsgálat – azonban úgy vélem, hogy ahová (akár kecskelábakon) a kőműves eljuthat, oda, ha akar, a kutató is. Azonban a csupán „szemlélő kutatás” eredményeképp is meggyőző számomra, hogy a tárgyalt falszakasz (falegyeneivel, állványgerenda-fészkeivel, kulcslyuklörésével együtt) egyidős, miközben a nagyobb, a tanulmányban „konzolnyílás” megnevezéssel illetett, a falsíkon mindkét irányban túlnyúló gerendákra utaló fészkek kora (fallal egyidős/utólagos volta) és funkciója még további kutatást érdemelt volna – illetve érdemel a továbbiakban.

A magát már kifejezett várkutatóvá kiképzett, Komlóska-Pusztavárat és Füzért is ásató régész tanulmánya a szádvári tapasztalatokat tudatosan állítja példaként a hasonló kezdeményezések érintettjei elé, s ennek kapcsán két gondolatot érdemes megfogalmazni. Egyrészt, hogy ezzel az 1950-es évek műemlékvédelmének néhány jeles egyénisége tevékenységéhez kapcsolódik – többek között Éri István régész Nagyvázsonyban maga irányította kezdetben a fennmaradt/feltárt falak védelmét is. Másrészt, hogy aligha tagadható, számos várromunk többé-kevésbé álló falai aligha bírják ki azt, amíg az állam erre hivatott képviselői (így ma épp az MNV Zrt. illetékesei) pénzt és szakembereket bocsátanak rendelkezésre. Esélyt számukra csak az ad, ha a Szádvárért Baráti Körhöz hasonló szervezetek lépnek fel védelmük érdekében – hasonló elszántsággal, kitartással, szervezettséggel, összefogással, s nem a szakemberekkel szemben, hanem velük összefogva. Gál-Mlakár Viktor talán példa nélküli lelkesedése szerencsés körülmények között nem csupán Szádvár állagvédelmét és feltárását eredményezheti, de az erősség új monográfiáját is – ennek esélyét jól jelzik a jelen folyóirat utóbbi számaiban (így a jelen füzetében is) rendszeresen közzétett jelentései is. Az eddigi munka megítéléséről, a jövő terveiről és lehetőségeiről pedig a helyszínen cserélhetnek eszmét 2014. május 2-án a Castrum Bene Egyesület jubileumi, 20. vándorgyűlésének résztvevői.

Feld István

KUTATÁSI JELENTÉSEK

NAGY SZABOLCS BALÁZS

BESZÁMOLÓ BÁND–ESSEGVÁR 2013. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSÁRÓL

Az Egyesület számos tagjának bizonyára kedves emlékeket idéző dunántúli község, Bánd mintegy 11 km-re nyugatra fekszik Veszprémtől.¹ A település mellett húzódó, csupán 20–30 méterrel kiemelkedő alacsony mészkőszirt északnyugati végében láthatók Essegvár romjai. A vár területét dél, délkelet felől mesterséges árok határolja.² Essegvár középkorát illetően meglehetősen felemásak ismereteink. Az írott forrásokból kirajzolódó esemény- és birtoklástörténetet több alapos tanulmány vizsgálta,³ ugyanakkor a vár egykori elrendezése, használata – átfogó régészeti kutatások híján – szinte teljesen ismeretlen.

Előzmények

A bándi Essegvár területén korábban zajlott feltárások a várhegy peremén húzódó várfal déli és keleti szakaszait, valamint a keleti és a délkeleti torony területét érintették. Valamennyi ásatást Rainer Pál, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum régésze vezette. 1997-ben a déli várfalra merőleges kutatóárokban a fal külső oldalán azonosította annak sziklafelszínén nyugvó alapozását, a fal belső oldalán pedig egy, a várfallal párhuzamos, attól 4 méterre futó fal részletét figyelte meg. Ez utóbbit egy, a várfalhoz támaszkodó épület maradványaként értelmezte. A két fal között (a feltételezett épület belsejében) a köves-törmelékes feltöltés alatt a hegy sárgás, mállekony, természetes sziklafelszíne jelentkezett. A 2005-ben, 2006-ban és 2007-ben végzett kisebb ásatások az említett várfalszakaszok és tornyok helyreállítási, állagmegóvási munkáit készítítették elő, s alapvetően az eredeti falak, falszélességek megállapítására összpontosítottak.⁴

A 2013. évi kutatások célja és keretei⁵

A korábbi feltárások tehát a vár területének csupán igen kis részét érintették, s az erősség egykori falainak, épületeinek, elemeinek elhelyezkedése szinte teljesen homályban maradt. Így a 2013. évi kutatások fő célja az átfogó ismeretszerzés, tájékozódás volt, hogy ezáltal a vár középkori elrendezéséről, a maradványokat borító pusztulási, feltöltési ré-

1 Bánd község adott otthont 2010-ben a Castrum Bene Egyesület tavaszi vándorgyűlésének.

2 RAINER PÁL: Segvártól Essegvárig. A bándi vár és birtokosainak történetéből. *Castrum* 8. (2008) 7. (a továbbiakban RAINER: Segvártól Essegvárig.), KOPPÁNY TIBOR – BOKSAY GYÖRGY: Devecser, Ugod, Essegvár, Döbrönte. *A Veszprém megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának Kiadványa* 23. (Szerk. Zákonyi Ferenc). Balatonfüred, 1961, 53.

3 Lásd pl. RAINER: Segvártól Essegvárig, HORVÁTH RICHÁRD: Várak és politika a középkori Veszprém megyében. PhD. disszertáció. Kézirat. Debrecen 2002.

4 RAINER: Segvártól Essegvárig 39–43.

5 Ásatásvezető Feld István, munkatársai: Nagy Szabolcs Balázs MA és Hegyi Dóra BA.

tegekről valamiféle képet formálhassunk, s a későbbi ásatások tervezését is elősegítsük. Ennek érdekében két hosszú, 1,5 m széles kutatóárokkal metszettük át a vár déli részét:

2013/1. árok: a déli várfalra merőleges, (Rainer Pál 1997. évi árkához kapcsolódó), nagyjából észak-déli irányú árok;

2013/2. árok: a keleti várfalra merőleges, (a keleti torony északkeleti sarkától induló), nagyjából kelet-nyugati irányú árok.

A két hosszú kutatóárok egyes feltárt szakaszai között eltérő szélességű tanúfalakat hagytunk. A 2013/1. árokkal nem értük el a várhegy északi peremét, ill. a vár északi végét. E két hosszú árkon kívül egy, a várhegy északkeleti oldalában, a meredek rézsűben álló, habarcsba rakott kőfalmaradvány tisztázására megnyitottuk a 2013/A szelvényt.

A kutatási eredmények összefoglalása

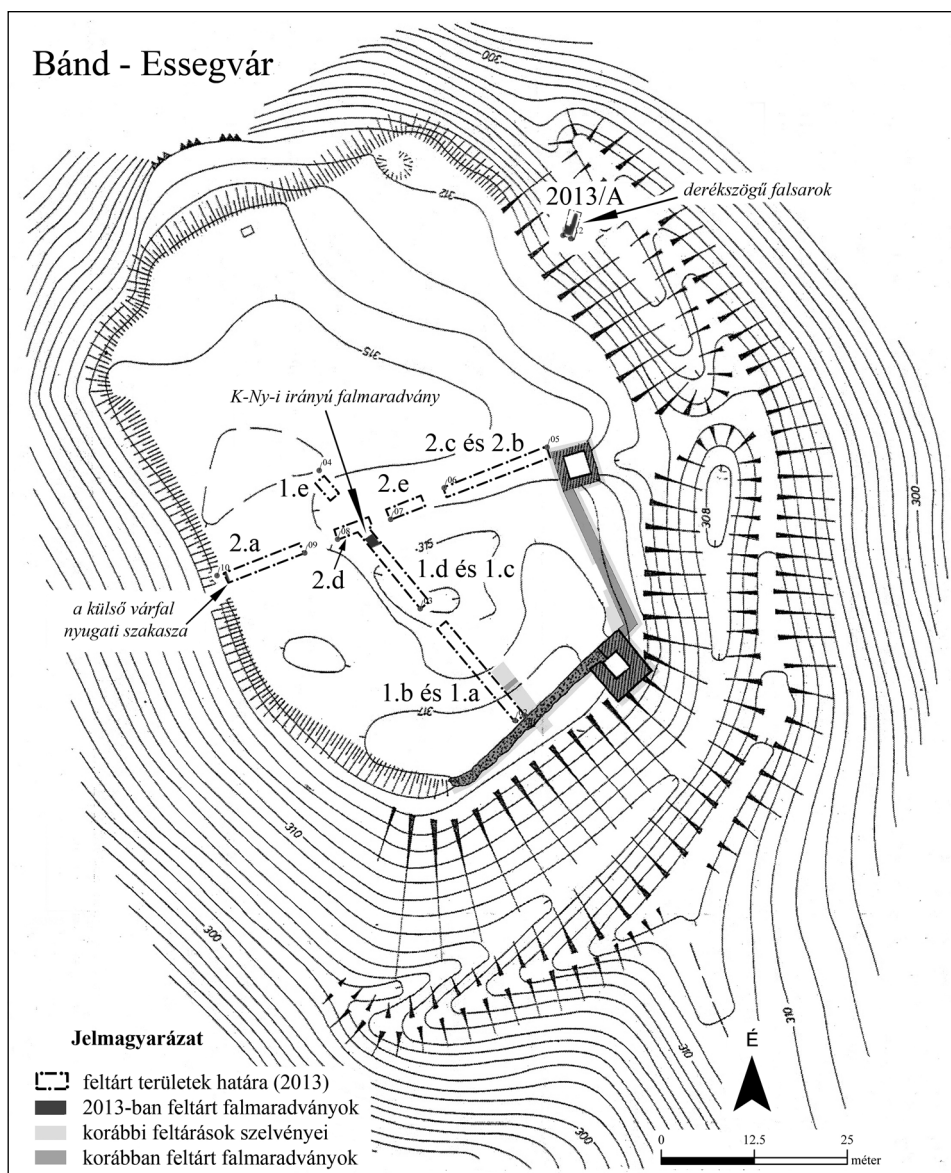
A 2013/1. árkot a Rainer Pál által nyitott 1997. évi árok meghosszabbításaként jelöltük ki úgy, hogy annak visszatöltését is kibontottuk. Célunk ezzel az volt, hogy a korábbi eredményekkel, metszetrajzzal közvetlenül összeköthessük saját megfigyeléseinket. A fent említett, a várfaltól 4 méterre futó falrészletet nem találtuk meg. 1997-ben ugyanis a rossz megtartású falmaradványnak az árokba eső részét (mely a törmelékes omladékrétegtől alig különült el) jórészt elbontották, s a falcsontot csak utólag ismerték fel a metszetfalban.⁶ A köves-törmelékes vastag réteg alatt a hegy sárgás, néhol fehéressárga, mállott, természetes sziklafelszínét azonosította a 2013. évi ásatás is. A déli várfaltól kb. 6,5 méterre északra e sziklafelszín megszakadt, és egy íves, nagyjából kör alaprajzú beásás rajzolódott ki, mely talán egy ciszterna vagy kút, esetleg verem maradványa lehet. Betöltése (az előkerült leletanyag alapján) mindenképpen az Árpád-kor után következett be, felső része pedig kifejezetten kései eredetű, talán az 1930-as évek tereprendezéséhez, kálvária-építéséhez köthető.

A 2013/1. árokban a mállott sziklafelszín felett megfigyeltünk egy közel vízszintes felületű szürkés humuszos réteget. Ez lehet a természetes humusz, melynek szintjéről felépítették a várat, ill. mely azután a vár udvarszintjeként, járószintjeként szolgált. Körülbelül ennek szintjén jelentkezett a 2013/1.b árokszakaszban egy sárga homokos, helyenként vörösre égett felület – valószínűleg valamilyen tüzelőhely, kemence maradványa. (A jelenséget csak egy későbbi, nagyobb felületű rábontás tisztázhatná, ugyanis az túlnyúlt árunk keleti metszetfalán.)

A 2013/1.d árokszakaszban egy nagyjából kelet-nyugati irányú habarcsos kőfal maradványa került elő. A fal déli oldalán az építési szint is megfigyelhető volt egy kb. 1 cm vastag, fehér habarcsos réteg formájában. A fal alapozása a sziklafelszínen nyugszik. Az alapozás fölött a felmenő fal mindössze kb. 40 cm magasan maradt meg. A megmaradt falsíkok által jól meghatározható a falvastagság: kb. 1,35 m. E falrészlet értelmezését segíthetik a 2013/2. árok egyes szakaszaiban megfigyelt további jelenségek.

A 2013/2.a árok nyugati végén, egészen a várhegy peremén napvilágra került a külső várfal nyugati szakaszának részlete. A belső falsíkon az eredeti sárgás vakolat foltjai is helyenként megőrződtek. Az alapozási kiugrás és habarcskifolyás világosan elválasztja a habarcsba rakott kőalapozást a fal felmenő részétől. A várfal megépítésének keltezését segítheti egy gyorskorongolt fazék peremtöredéke, mely abból a sötétbarna agyagos ré-

6 Ásatási napló 1997. július 17. Laczkó Dezső Múzeum (Veszprém) Régészeti Adattára ltsz.: 18.907-98.

1. kép Bánd – Essegvár ásatási alaprajza.

Nováki Gyula felmérésére vetítve Rainer Pál kutatóárkai (Feld István Márton munkája), valamint a 2013. évi feltárások geodéziai felmérése. (Az alaprajzon megfigyelhető pontatlanságok a felmérési módszerek adottságaival magyarázhatók.)

tegből került elő, ahonnan – feltehetően – az alapozást leásták. A tagolt peremforma alapján a töredék a 14-15. századnál valószínűleg nem korábbi.

A 2013/2. árok egyes szakaszaiban (leszámítva a legkeletebbi, 2013/2.b árokszakaszt) a különböző pusztulási és kultúrrétegeknek szinte azonos rendjét és jellegzetességeit le-

hetett megfigyelni. A sárgás, mállott sziklafelszín mindenhol hasonlóképpen jelentkezett, és határozott, egységesen északi irányú lejtést mutatott. Mivel ez az északi irányú rézszű párhuzamos a 2013/1.d árokszakaszból azonosított köfal futásával, s majdnem közvetlenül annak északi oldalától indul, feltételezhető, hogy a két jelenség összetartozott. A rézszű egy, a fal északi oldalán húzódó árok déli oldalfalát jelölheti. A kelet-nyugati irányban hosszan futó fal és árok együtt minden bizonnyal a vár területét oszthatta ketté egy északi és egy déli részre. Az árok északi oldalfalát jelezheti a 2013/1.e árokszakaszból feltárt barnás, apró szénfoltokkal tarkított réteg határozott, déli irányú lejtése.

Barnás, szénfoltokkal tarkított, igen vékony réteg jelentkezett a 2013/2. árok egyes szakaszaiban is, általában közvetlenül a sziklafelszín felett. E vékony réteg felett egy jellegzetes, vastag, kötörmelékcs-habarcos omladékréteg húzódott a kutatóárok összes szakaszában (ismét leszámítva a legkeletebbi, 2013/2.b árokszakaszt). Az omladékréteg kisebb kidőlt, de egyben maradt faltömböket is tartalmazott. Ez a réteg minden bizonnyal az imént leírt, a vár területét kettészelő fal omladéka. A falnak ugyan csak rövid részlete került elő a 2013/1.d árokszakaszból, de éppen ez a kelet-nyugati irányban hosszan húzódó, árokba bedőlt omladék jelezheti egykori hosszát.

Az omladékréteg felett az egyes árokszakaszokban vastag humuszos réteg húzódott. Ez a réteg középkori leletanyagban rendkívül gazdag volt (elsősorban sok állatcsont és kerámiatöredék az Árpád-kortól a 15-16. századig); újkori, modern leleteket azonban nem (vagy csak elvétve) tartalmazott. A kutatások jelen szintjén egyelőre nem világos, hogyan, mikor keletkezett ez a vastag, egynemű, leletgazdag humuszos réteg az omladék felett.

A 2013/2. ároknak a keleti torony nyugati falsíkjához futó, legkeletebbi szakasza a 2013/2.b. Itt a fent vázolt, általánosan jellemző rétegsort későbbi betöltések szakítják meg, melyek talán egy új- vagy modern kori, széles, a keleti fal mellett húzódó beásást töltenek ki. Figyelemre méltó, hogy e betöltési rétegek a középkori leleteken kívül újkori vagy modern leletanyagot szintén nem (ill. csak elvétve) tartalmaztak. A keleti várfal 2007. évi helyreállítása során a jelenlegi (2013. évi) járószinttől számítva 60–90 cm-ig mélyítették közvetlenül a fal mellett, mely ásatásunkon egy 35–45 cm széles beásás formájában jelentkezett. Ez a beásás egyértelműen vágja az árokszakaszból egyéb rétegeit, és betöltéséből – azokéval szemben – viszonylag sok modern szemét került elő.

A 2013/2.e árokszakaszból egy sajátos, meredek (szinte függőleges) oldalfalú beásás(?) került elő. Betöltésének alsó, hamus-faszenes rétegéből tág időhatárokat felölölő, rendkívül gazdag és változatos leletanyag származott. Kerámia látszólag az Árpád-kortól a 15. (esetleg a 16.) századig, agancstöredékek és állatcsontok (köztük sok apró, valószínűleg madárcsont), üvegedény töredékei, vasak, egy díszes csontfaragvány (ülő kutya alakjával díszített csontnyél) stb. A beásás(?) szerepét, értelmezését ez esetben is csak egy későbbi, nagyobb felületű rábontás tisztázhatná, mivel a jelenségnek csupán déli, délnyugati széle esett a szelvényünkbe.

A két hosszú, 2013/1. és 2013/2. kutatóárkon kívül egy további szelvényt (2013/A szelvény) nyitottunk a várhegy északkeleti rézsjűjében egy, a felszínen látható falrészlet megkutatására. Bár a feltárások előtt csupán egy kidőlt, eredeti helyéről elmozdult faltömbnek tűnt, megfigyeléseink egyértelművé tették, hogy *in situ* helyzetű, derékszögben beforduló falsarok maradványáról van szó. A falmagban, majdnem pontosan a derékszögű sarok tengelyében egy függőleges kötőgerenda(?) kb. 28×30 cm átmetszetű fészke jelentkezett. A falrészlet helyzete (a várhegy peremén kívül, a rézsjűben) és derékszögű befordulása felveti a lehetőségét, hogy egy bástya jellegű építménnyel van dolgunk, mely a várfal itteni (egyelőre ismeretlen) szakaszához kívülről csatlakozott.

Az előkerült leletanyag áttekintése

Az ásatások igen nagy mennyiségű leletanyagot eredményeztek, elsősorban az említett, omladék feletti humuszos rétegekből. A leletanyag túlnyomó többségét természetesen a kerámiatöredékek és a gazdag állatsontanyag teszi ki. A kerámiaanyag igen változatos, a gyorskorongolt késő középkori töredékek mellett viszonylag sok Árpád-kori darabot is tartalmaz. A fazekasáruk díszítésében feltűnő egyrésről a korai díszítésmódok (elsősorban a fogaskerékminta) hosszú továbbélése és nagyarányú jelenléte a 14–15. században, másrésről a mázazás szinte teljes hiánya. Az edénytöredékeken kívül tál alakú kályhaszemek és gótikus mintát követő oromcsempék töredékei is napvilágra kerültek. A különlegesebb leletek közé sorolhatók a csontfaragványok, az üvegedény-töredékek (köztük ún. cseppes pohár töredékei), a (számszerij)nyílhegyek, a virágszirom- vagy levélmintás préselt verek, egy gótikus ládikakulcs(?) ívelt oldalú rombikus fogóval és egy sodronying-töredék.

Összegzés

Bár a 2013. feltárások egyetlen új, önálló épületet sem hoztak felszínre a várhegyen, mégis több ponton gazdagították ismereteinket az alaprajzi elrendezés és a rétegviszonyok vonatkozásában. Valószínű, hogy a vár területét egykor két részre osztotta egy hosszú, kelet-nyugati irányú (kb. 1,3 m vastag) kőfal, s a fal északi oldalán egy árok. Úgy tűnik, hogy az eddig vizsgált déli várterület nem az erősség legkorábbi része. A várhegy peremén előkerült a külső várfal nyugati szakaszának részlete. Megfigyeléseink a fal késő középkori eredetét valószínűsítik. A hegy peremén túl, az északkeleti részüben feltárt derékszögű falsarok talán egy, a várfalhoz kívülről kapcsolódó bástyaszerű építményre utal. A gazdag leletanyag feldolgozása az építési periódusok pontosítását, a vár használatának és az itt élők életmódjának megismerését segítheti.

NOÉMI BELJAK PAŽINOVÁ¹ – JÁN BELJAK² – MICHAL ŠIMKOVIC

DOBRONYA VÁRÁNAK 2013. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSA³

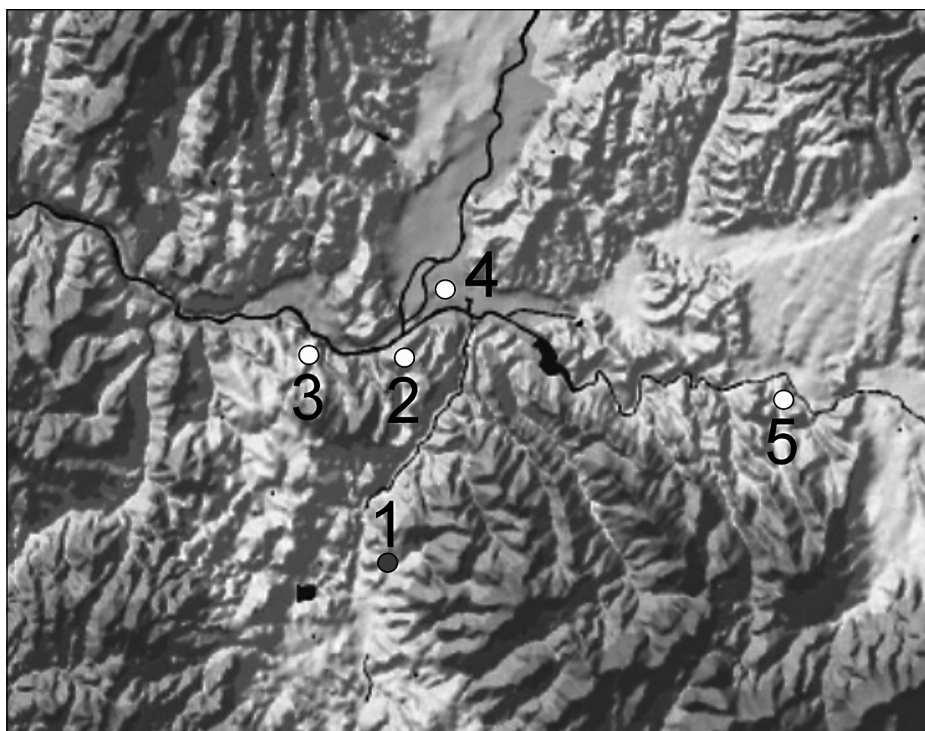
Dobronya község (Dobrá Niva, Döbring, Zólyomi járás) Közép-Szlovákiában, a Tótpelsőci-medencében található (1. kép). Kedvező domborzattal és klímával rendelkező területen fekszik, enyhe lejtőkkel, termékeny földekkel, forrásokkal és vízfolyásokkal övezve, melyek közül a legfontosabb a Neresnica, mely a régió központi részét tagolja ketté. A terület korábban a régészeti szempontból kevésbé kutatott régiók közé tartozott Közép-Szlovákiában. Ma már ugyanakkor új adatokkal rendelkezünk a vidék legkorábbi és újkori megtelepüléséről egyaránt.⁴

1 Régészeti Tanszék, Konstantin Filozófus Egyetem Nyitra.

2 Régészeti Intézet, Szlovák Tudományos Akadémia Nyitra, Zólyomi bázis.

3 A tanulmány az UGA 1/23/2012 „Fortifikácie na sútoku Hrona a Slatiny” (*Erődítmények a Garam és a Szalatna összefolyásánál*) és VEGA 1/0477/11 „Paleoekológická rekonštrukcia severnej časti Panónskej nížiny” (*A Pannon-síkság északi részének paleoökológiai rekonstrukciója*) projektek támogatásával készült.

4 BELJAK–PAŽINOVÁ, in press.

1. kép Dobronya vár elhelyezkedése és középkori/újkori várak a közelében. 1 Dobronya, 2 Pusztai vár (Zólyom), 3 Petyusa vára, 4 Zólyom, városi vár, 5 Végles

A községtől légvonalban kb. 3 km-re északra, az Ipolyságról Zólyomba vezető főút jobb oldalán, egy kúp alakú magaslaton található Dobronya középkori várának romja (2. kép). Jelenleg Dobróváralja (szlovákul Podzámčok) területéhez tartozik, amely a vár majorságából fejlődött ki, s ma már kb. 500 lakossal rendelkezik. Dobronya várát 1963-ban nyilvánították nemzeti műemlékké (száma a Központi Műemléki Adattárban 1110/1).

2013-ban a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, valamint a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Bölcsészettudományi Kara Régészeti Tanszéke együttműködésében került sor a vár kutatására.⁵ A feltárt falak építéstörténeti vizsgálatát Michal Šimkovic építéstörténész felügyelte. Ez volt a kutatás első évadja, amely – terveink szerint – hosszabb távon folytatódni fog. Munkánk célja az épületszerkezet feltérképezése, a várpalota és a várkapu fejlődésének felvázolása, továbbá a várudvar, valamint a vár körüli teraszok megtelepülési és védelmi célú felhasználásának és az itt folyt gazdasági tevékenység megismerése. A kutatás közvetlen gyakorlati eredménye lesz a vár műemléki védelme, valamint a nyilvánosság számára történő bemutatása információs táblák segítségével.

A vár a késő középkorban és a kora újkorban élte virágkorát, nagyobb volumenű építkezések – az írott források tanulsága alapján – a reneszánsz idején zajlottak. A várat a 17. század végén, esetlegesen a 18. század elején hagyták fel, s azóta fokozatosan pusztul.

5 BELJAK ET AL. 2013.

2. kép Dobronya vár, légifotó. Készítette: J. Beljak, 2013

1. A vár leírása

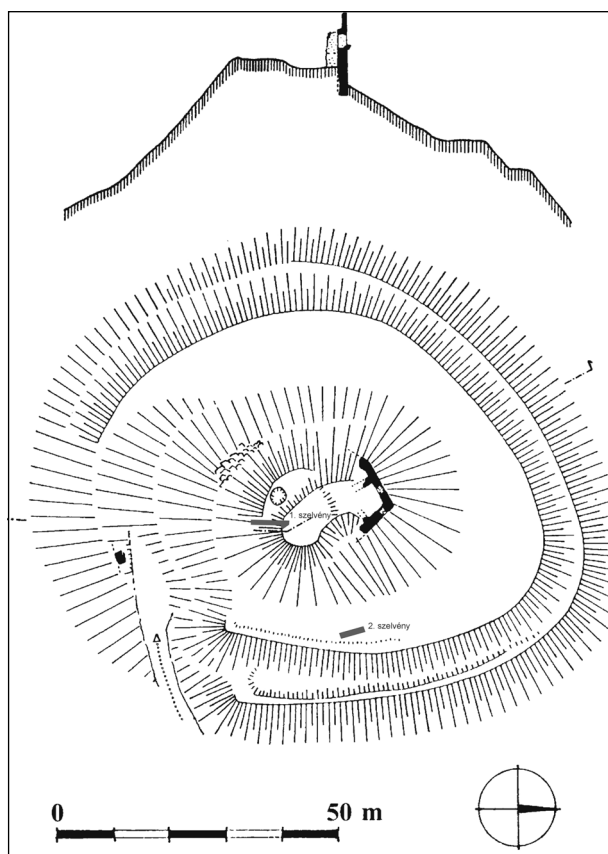
A várat feltehetően a 13. század végén építették egy kúp alakú dombon, jó rálátással a Neresznica völgyére, azzal a céllal, hogy védje az ott vezető, a történeti Magyarországot Lengyelországgal (tágabb értelemben a Balkán-félszigetet Észak-Európával) összekötő Via Magna kereskedelmi útvonalat.

A megmaradt, illetve megfigyelhető épületszerkezet és a terepi viszonyok alapján a vár megközelítőleg ovális alaprajzú, 80x90 m alapterületű, s két alapvető egységre bontható. A várdomb felső részén helyezkedett el a vár magja, melynek alapterülete kb. 25x20 m. Az egykori várpalotának jelenleg csak az északi fala áll. Ennek külső oldalán, a második szinten még megfigyelhetők az ablaknyílások maradványai, kívül pedig egy egykori erkélyt tartó két konzol is. A várnak e központi részét koncentrikusan vette körbe az elővár. A terepi viszonyok, valamint a falnak egy töredéke – mely feltehetőleg a kapu maradványa – jelzik az egykori erősítés körbefutó vonalát. A délnyugati oldalon kirajzolódik az egykori felvezető út vonala is, amely feltehetőleg a várkapunál éri el a várat.

2. Kutatástörténet

A vár maradványainak legkorábbi dokumentációját Kubinyi Ferenc publikálta 1859-ben. A felsővárban törmelékkel feltöltődött, növényekkel benőtt helyiségeket említ, melyek elhelyezkedéséből már nem tudta megállapítani, hogy a várpalota hat- esetleg nyolcszög alaprajzú lehetett-e. Kubinyi elkészítette a vár alaprajzát is, melyen az épületet hatszög alaprajzzal ábrázolta.⁶

6 KUBINYI 1859. 31.

3. kép Dobronya vár alaprajza
(készítette: Michal Šimkovic, 1995)
a 2013. évi régészeti szelvények elhelyezésével

A vár első teljes felmérése Štefan Janšák nevéhez köthető, aki hitelesen ábrázolta a teljes területét, a külső erődítéssel együtt. Ugyanakkor a várpalota maradványai elég sematikus kerütek feltüntetésére.⁷ A vár maradványait a jeles cseh kutató, Dobroslava Menclová is dokumentálta. Az ő hagyatékában a felsővár nyugati részén lévő földszinti helyiségek ábrázolása maradt ránk.⁸

A '90-es évek elején Michal Šimkovic terepbejárást végzett a várban és környékén, valamint felmérte annak teljes területét (3. kép). 1996-ban műemléki helyreállítás zajlott a várban, melynek során az egyetlen álló falat konzerválták. Ezen munkálatok keretében régészeti megfigyelésre is sor került, s elvértve kerámia és fém leletek (sarkantyú) is begyűjtésre kerültek a helyszínen, melyek elsősorban a 17–18. századból származnak.⁹

3. Írott források a vár történetéről

Az első írott adat IV. Béla 1254. évi oklevelében található, amelyben megerősíti Dobronya és Bábaszék (Frauenstuhl, szlovákul Babiná) városi jogait. Magát az erősséget 1308-ban említik először az oklevelek, amikor Károly Róbert visszafoglalja Demeter zólyomi ispántól Dobronya várát, más további erődítésekkel együtt. 1337-ben Dobraniua néven említik, a vár ura ekkor Lánci András. Királyok itt tartózkodásáról tanúskodnak az „in Dobronya” kiadott oklevelek, 1377-ből Nagy Lajostól, valamint 1404-ből Zsigmondtól.¹⁰ A Zsigmond halálát követő hatalmi vetélkedések a 15. század közepén a városi jogok korlátozásához vezettek. Erről V. László 1454. évi rendeletéből szerzünk tudomást,

7 JANŠÁK 1930., 60–61., tab. XVII.

8 A Prágai Nemzeti Múzeum archívuma, Mencil-ék Fontja.

9 MALČEK 1997. 133.

10 ENGEL–C. TÓTH 2005. 82., NAGY 1887. 439.

amelyben a dobronyai várúr számára megtiltják a Dobronya, Bábaszék és Szászpelső életébe való beavatkozást.¹¹

Mátyás király uralkodása alatt a vár tulajdonosa többször is változott. Az uralkodó elsőként az osztrák nemes és hadvezér, Andreas Baumkircher birtoklását erősítette meg, akinek még 1455-ben V. László adta a várat zálogként. Ezt követően, 1464-ben Mátyás a várat kincstárnokának, Benedeknek adományozta.¹² Később több váruradalmat, köztük a dobronyait is, feleségének, Aragóniai Beatrixnek juttatott, aki 1486-ban 7000 aranyért zálogba adta a várat és birtokait a horvát Frangepán Bernardnak,¹³ akitől 1515-ben nászajándékként lánya kapta meg. Az ő férje 1518-ban az egész uradalmat más birtokokra cserélte Werbőczy Istvánnal,¹⁴ aki 1526 folyamán többször is tartózkodott a várban.

A mohácsi csata utáni időszak történetét több kutató is feldolgozta.¹⁵ Ebből az időszakból meg kell említenünk az utolsó tulajdonost, az Eszterházy családot. 1638-ban a zólyomi és dobronyai uradalmat 133 000 aranyért galántai Eszterházy Pál (1587–1645), a család zólyomi ágának megalapítója kapta meg. 1710-ig Miklós zólyomi ispán (1634–1681) és Sándor, Eszterházy Pál fiai voltak a tulajdonosok, majd Eszterházy István és Wolfgang, valamint nővéreik, Forgách Ágnes és Penzey Katalin.¹⁶

Magát a várat – az uradalom összeírásai alapján 1710-től – már felhagyták, mivel csak kiadásokat generált. Rossz állapotáról tudósít Bél Mátyás is a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* 1736. évi második kötetében, ahol a Comitatus Zoliensis (Zólyom vármegye) részben, De Acre Dobroniwa cím alatt a várat felhagyottnak írja le, repedezett falakkal.

A vár állapotát (bár az írott források erre vonatkozóan nem közölnek adatokat) bizonyára befolyásolták természeti csapások is: 1614. szeptember 16-án földrengés, 1740. december 21-én erős szélvihar, 1763. június 28-án pedig újabb földrengés. Az 1782–1784. évi első katonai felmérésen már a „*a régi dobronyai vár romjai*” felirat szerepel.

A vár 17. századi formáját két látképről is ismerjük. Az első szerzője J. Le Dentu francia mérnök, aki 1639-ben készítette DOBRA megnevezéssel ellátott metszetét.¹⁷ A második szerzője az utrechti rézkarcmetező és rajzoló, Justus van der Nypoort, aki művét Ernst Burchard von Birkenstein geometria tankönyvében közölte, amelyet először 1686-ban adtak ki Bécsben.¹⁸ Ez utóbbi ábrázolás ugyanakkor nem egyezik a vár említendő, 1668-ból származó leírásával. A metszeten ugyanis jóval több épület és jóval kiterjedtebb erődítés került ábrázolásra, mint ahogy azt a leírás bemutatja, ami kétséget ébreszt az ábrázolás hitelessége felől, illetve felveti annak a lehetőségét, hogy más várat ábrázolhattak Dobra néven.

Viszonylag részletes leírás maradt ránk 1668-ból a vár akkori tulajdonosától, Eszterházy Sándortól Urbarium címmel.¹⁹ Eszerint a vár kétemeletes volt, s egy nagyobb és egy kisebb kapuval bírt. A földszintjén kilenc helyiség volt megtalálható: előszoba (pitvar), a drabant szobája és másik hét boltszerű hajlék. Ezek közül az egyikben helyezkedett el a várkút (ciszterna?). Az első emeleten nyolc helyiség volt, s egy külső lép-

11 SASINEK 1876. 139.

12 ENGEL 1983. 249., 252.

13 KACHELMANN 1867., 116.

14 THALLÓCZY–BARABÁS 1913. 300–304.

15 SLÁVIK 1898., GINDL 1967., újabban MALINIAK, in press.

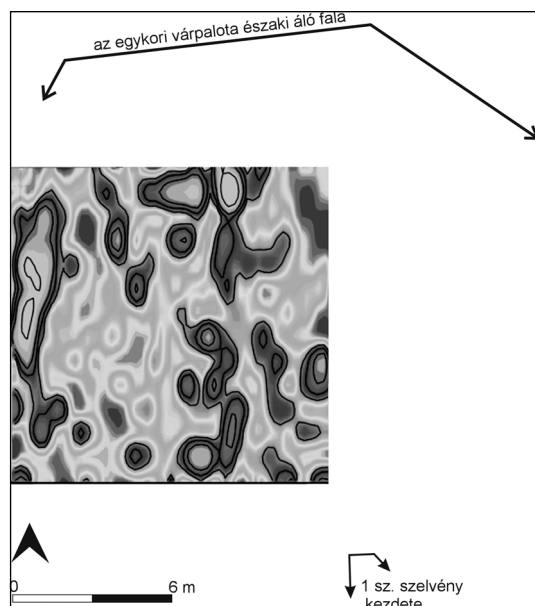
16 SLÁVIK 1898. 28.

17 KOPČAN–KRAJČOVIČOVÁ 1983. 127.

18 ZÁVADOVÁ 1974. 109., 110. kép.

19 KNAUZ–NAGY ED. 1862. 466.

4. kép Dobronya vár – geofizikai mérés a várpalota területén. Készítette: J. Tirpák és N. Pažinová, 2013

cső vezetett a további három helyiségbe. A második emeleten volt egy pitvar és két szoba, a pitvarból fel lehetett menni az épület tetejére, hol ismét két kis kamara volt zsindegy alatt, és egy öreg bástya. A leírás nyilvánvalóan csak a palota épületéről tudósít számunkra. Ezen felül azonban még biztosan lennie kellett további gazdasági funkcióval rendelkező tereknek is és pincének. Ezeket azonban a bemutatott forrás nem említi.

4. Modern régészeti kutatás Dobronya várában

2013-ban egy rövidebb ideig tartó régészeti kutatást végeztünk a vár központi részében, valamint a várudvaron. Nem destruktív (légírészeti felvételezés és geofizikai mérés) és destruktív módszerek (ásatás) egyaránt alkalmazásra kerültek.

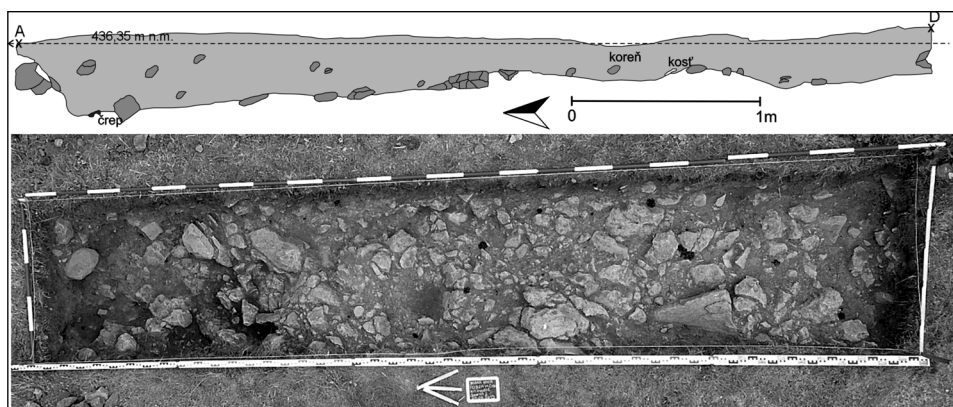
A geofizikai mérések

Célunk a beépített területek meghatározása volt a várudvaron és a felső várban. A méréseket M. Cheben (SzTA Régészeti Intézete, Nyitra) és J. Tirpák (Konstantin Filozófus Egyetem, Gemmológiai Intézet, Nyitra) végezték el. Ezek egyrészt a szilárd (beépített) részek kiterjedésének és mélységének meghatározására irányultak (kő építőanyag, törmelékkel feltöltött területek stb.), de ugyanígy az üreges részek felderítése, valamint méreteik és tájolásuk meghatározása is a célok között szerepelt. Különösen nagy hangsúlyt fektettünk a várpalota szerkezetének megismerésére – konkrétan arra, hogy hatszög vagy nyolcszög alaprajzzal rendelkezett-e. J. Tirpák Fluxgate magnetométerrel (Sensys GmbH cég) végzett geofizikai mérésének 3D megjelenítése kimutatott olyan anomáliákat a mai felszín alatt, amelyek összefügghetnek az egykori épületek alapozásával, illetve a feltöltődésekkel. A felső várban a mérések alapján hatszög alaprajzú épülettel számolhatunk (4. kép).

A várudvaron, habár nem maradt nyoma erődítésnek a kutatott keleti részen, a georadar által észlelt anomáliák a később megnyitott 2. szonda környékén (attól északra és északnyugatra) építési anyagokra és építési elemekre, esetleg kötőrmelékre is utalhatnak.

Szondázó ásatás

A felsővárat a vár magjában, egy déli lejtésű részen elhelyezett 1. sz. szondával kuttattuk. Eredetileg 1×9 m volt a szonda alapterülete, a későbbi kibővítés révén – az északi részen 1,5–1,8 m-re – azonban már 10,5 m²-re bővült. Az ásatás elsődleges célja a várpa-

5. kép Dobronya vár. A vár udvarában feltárt szelvény alaprajza és profilja.
Készítette: J. Beljak és N. Pažinová, 2013

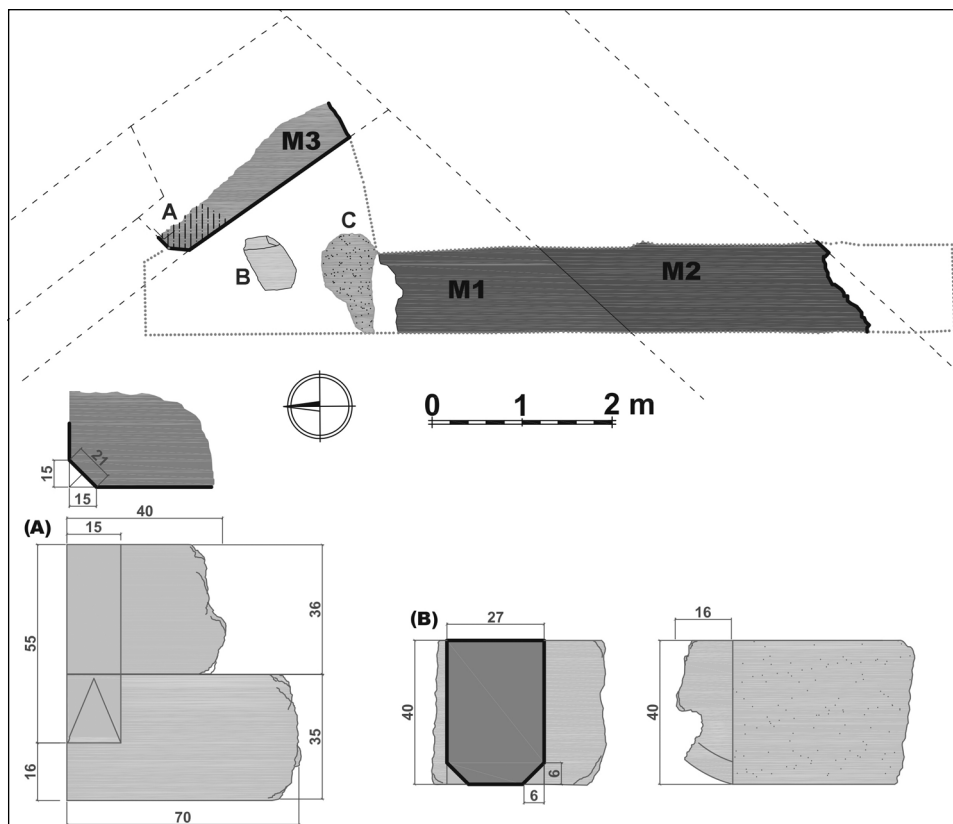
lota falának felkutatása, fekvésének, alapozásának és a megmaradt magasságának meghatározása volt.

A várudvaron, észak-déli irányban nyitottuk a 2. sz. szondát, melynek alapterülete 1×5 m volt (5. kép). 5–10 cm-es rétegenként haladtunk lefelé, 0,2–0,48 m mélységben ütköztünk a vár alapját képező sziklába. A teljes kitermelt földmennyiség átszítálásra került, hogy az összes fellelhető régészeti lelet megőrződjön.

A felsővár és a várudvar terepi szituációjának interpretálása

Az 1. szonda (6. kép) megnyitása új információkat hozott a vár középkori építési fázisaira vonatkozóan. Az itt feltárt legkorábbi falazat (M1) – a vár alaprajzából és fejlődéséből kiindulva – a várfal délkeleti részének egy szakasza lehetett. Vastagsága legalább 130 cm, teljes szélességét azonban a belső oldal rossz állapota miatt nem lehetett pontosan megállapítani. Az eredeti falat később kívülről megerősítették egy 210 cm vastag masszív külső támasztó fallal. Ennek építése révén a korábbi várfal elvesztette eredeti funkcióját, s ezáltal kiszélesedett a belső tér. Ehhez a külső falazathoz épült hozzá belülről az az építmény, amelynek vagy a délnyugati fala egy szakaszát, vagy pedig egy bejárattal rendelkező válaszfalát sikerült feltárni (M3). A szárkő méretei, arányai, profilja mind arra utalnak, hogy viszonylag széles bejárattal számolhatunk. Habár a várfal és a kapuzat kapcsolódását nem vizsgáltuk, feltételezhető, hogy az utóbbi a korábbi, külső falazattal (M2) egyidős. Feltűnő, hogy legkésőbb a kapuval ellátott épület megépítésekor a legrégebbi falat (M1) elbontották. A térbeli elhelyezkedésük alapján kizárható, hogy a feltárt fal és kapuzat, valamint a korábbi belső fal szerkezetileg kapcsolatban állt volna egymással. Az egyes falazatok keltezéséhez az egyedüli támpontot a szárkő formája nyújtja. Ennek tagozata alapján a bejáratot a hozzá tartozó épülettel együtt a 14. század végére, 15. század elejére keltezhetjük. Feltehetőleg ezekkel egyidős a fiatalabb külső fal is. Mindezek alapján a korábbi falazatot nagy valószínűséggel a 14. századra keltezhetjük, s nem zárható ki, hogy a legkorábbi várfalról van szó.

A várudvaron elhelyezett 2. sz. szonda felszínén szürkésbarna humuszréteg volt megfigyelhető, ennek vastagsága cca. 0,02–0,05 m. Ez alatt már a kultúrréteg következett, számos kerámia töredékkel, fém tárggyal, állatsontokkal, elvéve faszén darabokkal. A

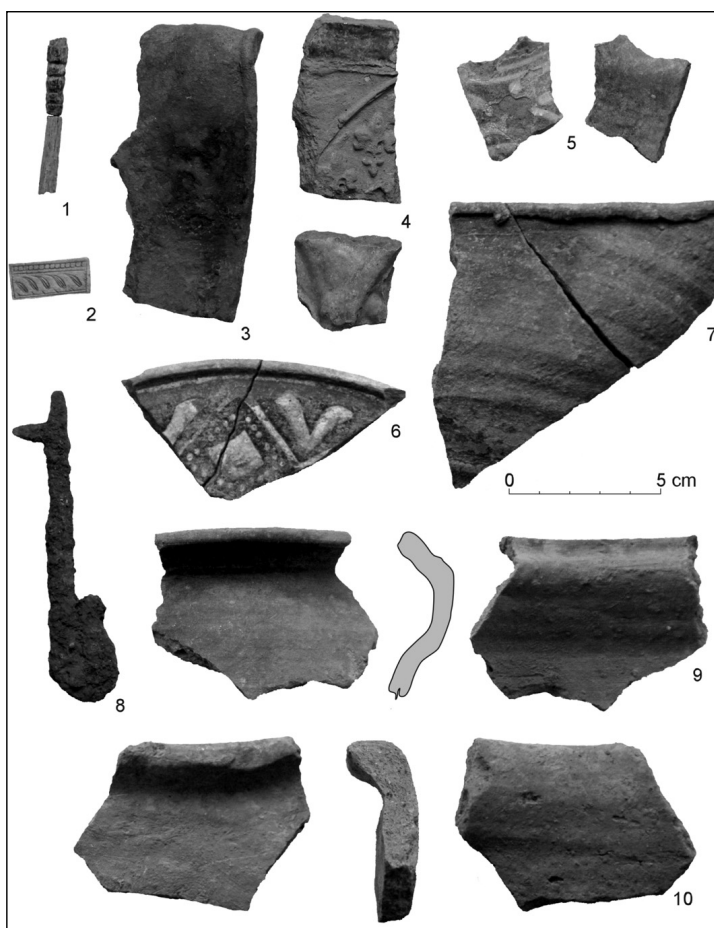
6. kép Dobronya vár. A várpalotában feltárt szelvény alaprajza és építéstörténeti interpretációja
 M1: gótikus (14. sz.), M2: gótikus (14. sz. vége – 15. sz.), M3: gótikus (14. sz. vége – 15. sz.),
 A: a bejáratú szárkő, B: konzol/elem, C: agyagpadló

szürke színű sziklaréteget 0,2–0,48 m mélységben sikerült elérni. A jelentős középkori (13–14. sz. – 15. sz.) és újkori (16–18. sz.) leletanyag alapján feltételezhető, hogy a szondát egy jelenleg még nem ismert, egykori gazdasági épület (konyha?) helyén, annak belsőjében sikerült megnyitni, amely a vár végső felhagyása előtt elpusztulhatott, s a romjait esetlegesen el is takaríthatták.

A leletanyag

A felső várban megnyitott 1. sz. szondából nem került elő régészeti leletanyag, egyedül egy újkori kerámiatöredék származik az épülettörmelékből. A 2. szondából előkerült leletanyag meghatározó része (több mint 1400 darab) kerámiatöredék volt, valamint állatcsont (461 db). Kisebb mennyiségben került elő kályhacsempe- és üvegtöredék.

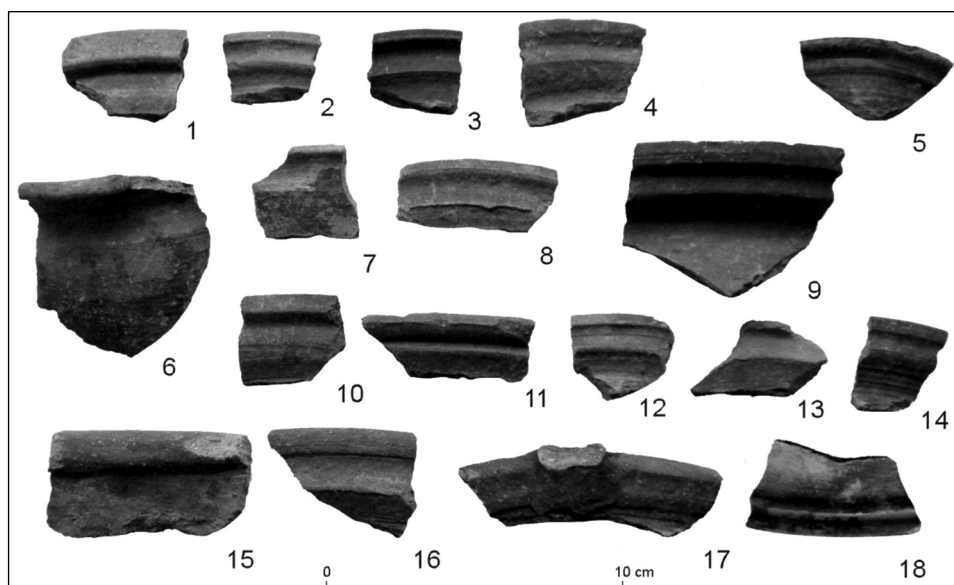
A legjelentősebb újkori leletek a várudvaron egy feltehetően esztergályozott (?), díszített csont tű (7:1 kép), egy faragott (karcolt) csont markolat (?) (7:2 kép), vas kulcs (7:8 kép), valamint tál alakú kályhaszemek a 15–16. századból (7: 3, 7 képek), a 15–16. század for-

7. kép Dobronya vár. Leletanyag a vár udvarából. Fotó: N. Pažinová

dulójára keltezhető domborműves kályhacsempék (7:4 kép), behúzott peremű, vörös-zöld festésű, sárga mázzal bevont 17. századi tál részlete (7:6 kép), s további változatos, 16–17. századi reneszánsz stílusú kerámiák töredékei (8. kép). Kisebb arányban előfordult fiatalabb újkori kerámia is, amely a 18. században általánosan forgalomban volt kerámiaanyagot reprezentálja. Az anyag erős töredezettsége miatt nem állapítható meg az egyes kerámia típusok aránya az előkerült leletanyagon belül. Ugyanakkor egyértelmű túlsúlyban vannak a magasabb főzőedények, amelyeken a külső oldal bekormozódása is megfigyelhető. Az újkori leletekkel együtt előkerült néhány késő középkori (15. századi) cserép is, sőt, egy felső középkori, 13–14. századi perem töredék is (7:9 kép). Meglepetésként került elő egy vastagabb, finom iszapolású, narancssárga színű bronzkori perem töredék (7:10 kép), amely felveti annak a lehetőségét, hogy a várdombot már az őskorban is lakhatták.

A kerámiatöredékek nagy száma arra utal, hogy a terület (azaz a várudvar) viszonylag gyorsan töltődhetett fel. A feltárásból világossá vált, hogy a kutatás megkezdéséig bolygatatlan volt a terület a vár felhagyása óta. Ezért az itt előkerült leletanyagot megbízható keltezési értékűnek tekinthetjük a vár fennállására és elhagyására vonatkozóan.

8. kép Dobronya vár. Újkori kerámia (16–17. sz.) a vár udvarából. Fotó: N. Pažinová

A kutatás befejezése után mindkét szonda betemetésre került, hogy a feltárt falszakaszok állaga ne romoljon, valamint hogy ne fokozódjon a várudvart kitöltő rétegek erodálódása.

Befejezés

A dobronyai vár nem destruktív és destruktív régészeti módszerekkel való kutatásának eredményei és azoknak az írott forrásokkal való egybevetés révén valószínűsíthetővé vált a vár 13. század végi építése, továbbá sikerült kimutatni a várpalota hatszögű alaprajzát, valamint korábban ismeretlen átépítéseit.

A várdomb megtelepedésének kronológiáját is sikerült finomítani. A legkorábbi kerámia leletek az őskorból származnak, feltehetően a bronzkorból. A középkort a 13–14. századi peremtöredék reprezentálja. A legnagyobb arányban azonban újkori, 16–18. századi leletek kerültek napvilágra. A következő ásatási szezon tervei között szerepel a várudvaron nyitott 2013. évi ásatási szonda északi és keleti irányú kibővítése – utóbbi a feltételezett erődítés tisztázása céljából. Tervezzük egy új szelvény nyitását is a feltételezett várkapu helyén, hogy dokumentálhassuk annak pontos alakját és kiterjedését.

A 2013-ban elvégzett régészeti kutatás új információkat hozott a dobronyai vár anyagi kultúrájáról, valamint a várpalota építészeti fejlődéséről. A folytatódó multidiszciplináris kutatás minden bizonnyal új információkkal fog szolgálni a további kronológiai és épülettörténeti kérdések, így a várbelső egykori funkciójára vonatkozóan is.

IRODALOM

- BELJAK ET AL. 2013 BELJAK, JÁN ET AL.: NKP hrad Dobrá Niva (č. UZKP 1110/1). Parc. č. 462, k.ú. Podzámčok. Výskumná dokumentácia (*Ásatásdokumentáció*). Výskum AÚ SAV č. 60/2013. Zvolen 2013. 114 s.
- BELJAK – PAŽINOVÁ, in press BELJAK, JÁN – PAŽINOVÁ, NOÉMI: Praveké a stredoveké osídlenie z pohľadu archeológie. In: Monografia obce Dobrá Niva, in press.
- GINDL 1967 GINDL, JOZEF: Význam zvolensko-dobronivského panstva pre stredoslovenské baníctvo. *Historický zborník kraja*, III. (1967) 331–336.
- ENGEL 1983 ENGEL, PÁL: Andreas Baumkircher und Ungarn. Quellen zu Andreas Baumkircher im Ungarischen Staatsarchiv. In: Andreas Baumkircher und seine Zeit. Hrsg. R. Kropf–W. Meyer. Eisenstadt, 1983. 249, 252.
- ENGEL – C. TÓTH 2005 ENGEL, PÁL – C. TÓTH, NORBERT: Itineraria regum et reginarum (1382–1438). Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam. 1. Budapest, 2005. 82.
- JANŠÁK 1930 JANŠÁK, ŠTEFAN: Staré osídlenie Slovenska. *Sborník muzeálnej Slovenskej spoločnosti*, XXIV. (1930) 1–66.
- KACHELMANN 1867 KACHELMANN, JOHANN: Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung. III. Schemnitz, 1867. 116.
- KOPČAN – KRAJČOVIČOVÁ 1983 KOPČAN, VOJTECH – KRAJČOVIČOVÁ, KLÁRA: Slovensko v tieni polmesiaca. Martin, 1983.
- KNAUZ – NAGY, ED. 1862 KNAUZ NÁNDOR – NAGY IMRE: Eszterházy Sándor Urbariuma Anno 1668. Közli Ifj. Kubinyi Ferencz. Magyar Tudományos értekező, II. Budapest, 1862. 466–467.
- KUBINYI 1859 KUBINYI FERENC: Zólyommegeye műemlékei. *Archaeologiai Közlemények*, I. (1859) 17–46.
- NAGY 1887 NAGY GYÖRGY (szerk.): A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I. Budapest, 1887.
- MALINIAK, in press MALINIAK, PAVOL: Stredoveké mestočko a jeho obyvatelia. In: Monografia obce Dobrá Niva, in press.
- SASINEK 1876 SASINEK, FRANTIŠEK V.: Zvolenská župa. Slovenský letopis. roč. 1, 2. Sošit (1876) 139.
- SLÁVIK 1898 SLÁVIK, JÁN: Dejiny dobronivskej evanjelickej cirkve, niektoré dávnejšie deje kráľovského výsadného mestočka Dobronivej a okolia. Ružomberok, 1898.
- THALLÓCZY – BARABÁS 1913 THALLÓCZY LAJOS – BARABÁS SAMU (szerk.): A Frangepán család oklevéltára. II. Budapest, 1913. 300–304. č. CCC, s. 316–318, č. CCCVIII; MNL – OL DL 72.177.
- ZÁVADOVÁ 1974 ZÁVADOVÁ, KATARÍNA: Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov ako ich znázornili rytci a ilustrátori v XVI., XVII. a XVIII. storočí. Bratislava, 1974.

NAGY LÁSZLÓ

AZ EGRI VÁRBELI ZÁRKÁNDY-BÁSTYA ÉS ÉSZAKKELETI-FÜLESBÁSTYA 2013. ÉVI PRÓBAFELTÁRÁSA¹

Rövid építés- és kutatástörténeti vázlat

Az egri várbeli Zárkándy-bástya egykoron a vár szerves részét képezte (1. kép). A 16. század közepén, a vár kettéosztásakor, az annak nyugati feléből kialakított belső vár északi falszorosának keleti végén, a Perényi Péter által az 1540-es években építtetett északi külső várfal északi oldalán emeltette Zárkándy Pál másodkapitány az 1550-es évek közepe táján a róla elnevezett, szabálytalan négyszög alaprajzú erődítést. Ez a töle délnyugatra elhelyezkedő Sándor-bástyával a vár északi oldalának egyik legfontosabb védműve lett (2. kép). Komolyabb átépítésére az 1570-es években került sor, amikor Ottavio Baldigara itáliai hadmérnök a bástya déli oldalát képező északi külső várfal déli oldalához hozzáépíttette az Északkeleti-fülesbástyát. A hadmérnök felhasználta a Perényi- és Zárkándy-korabeli falakat, s azokat elsősorban déli irányban bővítve hozta létre a ma is létező, a két bástya összeépítésével kialakított védművet (3. kép).²

Az erősen romos kettős védmű tulajdonképpen utóbbi átépítés nyomait viseli magán legszembetűnőbben; ugyanakkor neve a köznyelvben mégis Zárkándy-bástya maradt (a védelmi rendszerben egykori helyét és szerepét jobban kiemelő, Északkeleti-fülesbástya elnevezés kevésbé használatos – ezen kutatási jelentésben is legtöbbször egyszerűsítve ”bástya” néven kerül említésre).

A bástyát az Eger–Putnok vasútvonal 1906–1907³ folyamán történt megépítésével gyakorlatilag leválasztották a várról: a Sándor-bástyával és keleti várfallal való csatlakozási helyén az alsó- és felső ágyútermeket, illetve ezeken kívül minden útba eső falazatot teljes egészében elbontottak. Előbbieknek ma csupán nyomuk látható a bástya nyugati falában; illetve a kazamatafolyosók irányából. A bástya ekkortól kezdve kikerült a vár vérkeringéséből, és a 20. század folyamán már nem is került abba vissza: sorsa megpecsételődött, és lassú pusztulásnak indult.

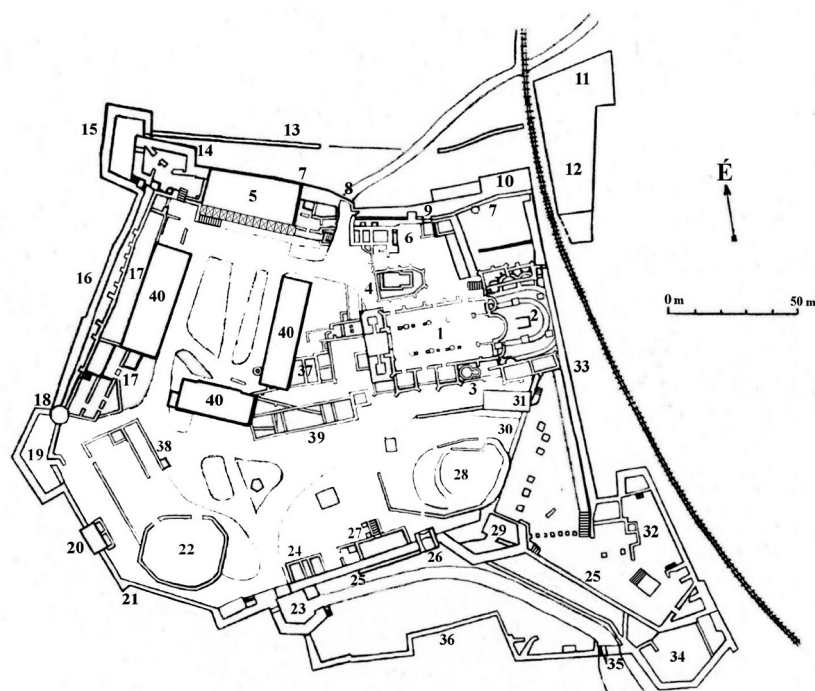
Régészeti kutatására korábban csak egy ízben került sor: Pataki Vidor vezetésével a két világháború között zajlottak feltárások a bástya területén, ám ezek dokumentációjának jelentős része a második világháborút követő időszakban – a kis részben fennmaradt fotóanyagot leszámítva – elveszett, Pataki pedig az egri vár történetét feldolgozó 1934-es munkájában nem közölt részletes beszámolót az ásatásokról.⁴

1 Az ásatás vezetője Giber Mihály régész, szakmai munkatársa jelen sorok szerzője volt. Előbbi kutatónak a feltárás során és azóta is nyújtott szakmai segítségéért, az ásatás anyagának feldolgozási és publikációs jogainak átengedéséért, továbbá jelen kutatási jelentés lektorálásáért, szövegének javításáért e helyütt köszönetet mondok.

2 A két bástya és a vár keleti részén a 16. század második felében kiépült erődítések (melynek része volt a két bástya is) történetéhez és építéstörténetéhez lásd: DÉTSHY MIHÁLY–KOZÁK KÁROLY: Eger vára. In.: Heves megye műemlékei II., Magyarország műemléki topográfiája 8. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 105–115. Baldigara egri erődépítészetét tárgyalja még: DOMOKOS GYÖRGY: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000., KÁRPÁTI JÁNOS: Az egri vár „titkos” föld alatti világa. Eger, 2004., röviden összefoglalja még: BEREZ, MÁTYÁS–GIBER, MIHÁLY: Eger Castle. *Castrum*, 10. (2009/2) 66–67.

3 A kettévágás történetéről született összefoglaló cikk: SUGÁR ISTVÁN: Amikor az egri várat vasútvonallal kettévágták. *Az Egri Vár Híradója*, 8. (1969) 15–24.

4 Pataki 1934. évi összefoglalója a vár történetéről: PATAKI VIDOR: Az egri vár élete. Történelmi tanulmány. Különlenyomat a Ciszterci Rend Egri Szent Bernát Gimnáziumának 1933/34. évi értesítőjéből. Eger, 1934. Ebben azonban – bár említi régészeti kutatásait –, a feltárások eredményeinek részletes közzététele elmaradt.

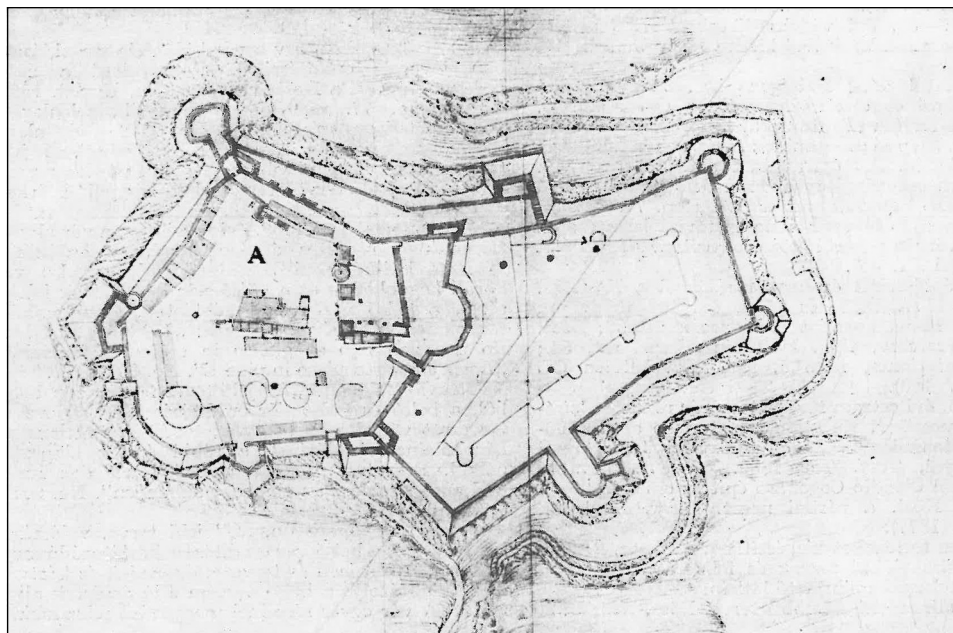
1. Szent János székesegyház, 2. 14. és 15. századi szentélybővítmények, 3. Rotunda, 4. Szent István-templom, 5. Püspöki palota, 6. Az északi várfal belső oldalán feltárt épületek, 7. Északi várfal, 8. Mai északi kapu, 9. Fa kapu (porta lignea), 10. Sándor-bástya, 11. Zárkándy-bástya, 12. Északkeleti fülesbástya, 13. Északi külső várfal, 14. Tömlöc-bástya, 15. Földbástya, 16. Nyugati várfal, 17. Nyugati várfal mögötti házsor, 18. Középkori torony, 19. Dobó-bástya, 20. Kovácsok tornya, 21. Délnyugati várfal, 22. Délnyugati ágyúdomb, 23. Varkoch-kapu, 24. 18. századi háromhelyiséges ház, 25. Déli várfal, 26. Középkori déli várkapu (Hippolit-kapu), 27. Déli várfal belső oldalán lévő épületegyüttes („nagyméretű gótikus épület” és a kemencés toldaléképület), 28. Délkeleti ágyúdomb (Szépbástya), 29. Gergely-bástya, 30. A belső vár 1540-es években épített keleti fala, 31. Setét-kapu, 32. Délkeleti fülesbástya, 33. Keleti várfal (a belső vár 1570-es években épített keleti fala), 34. Török kapuvédő bástya (Törökkert), 35. Alsó kapu, 36. Déli külső várfal, 37. Provizori palota, 38. Ispótlály, 39. Kaszányaépület, 40. Vármúzeum épületei

1. kép A vár összesítő alaprajza (Giber Mihály rajza)

A 2013. évi feltárás célja, menete és eredményei

A rövid építészeti- és kutatástörténeti bevezető után térünk rá az általunk végzett feltárás ismertetésére. 2013. szeptember 25. és november 9. között került sor a bástya próbafeltárására. A kutatás célja az volt, hogy információkat szerezzünk a kettős védőmű falain belüli feltöltés rétegrendjéről és adatokat szolgáltatassunk az objektum régészeti érintettségére vonatkozóan. Erre a bástya tervezett felújítása kapcsán volt szükség: a Magyar Nemzeti Vagyongazdálkodási Zrt., illetve Eger Megyei Jogú Város Önkormányzatának együttműködése révén döntés született a nagyközönség számára történő látogathatóságáról. Mivel azonban semmilyen konkrét információval nem rendelkezünk a kettős bástya belsejében levő régészeti jelenségekről, a későbbi földmunkák és a falakat érintő

2. kép Pietro Ferraboscho alaprajza 1568-ból
(Heves megye műemlékei. II. Magyarország műemléki topográfiája 8. kötet.
Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Budapest, 1972. 80., 17. kép)

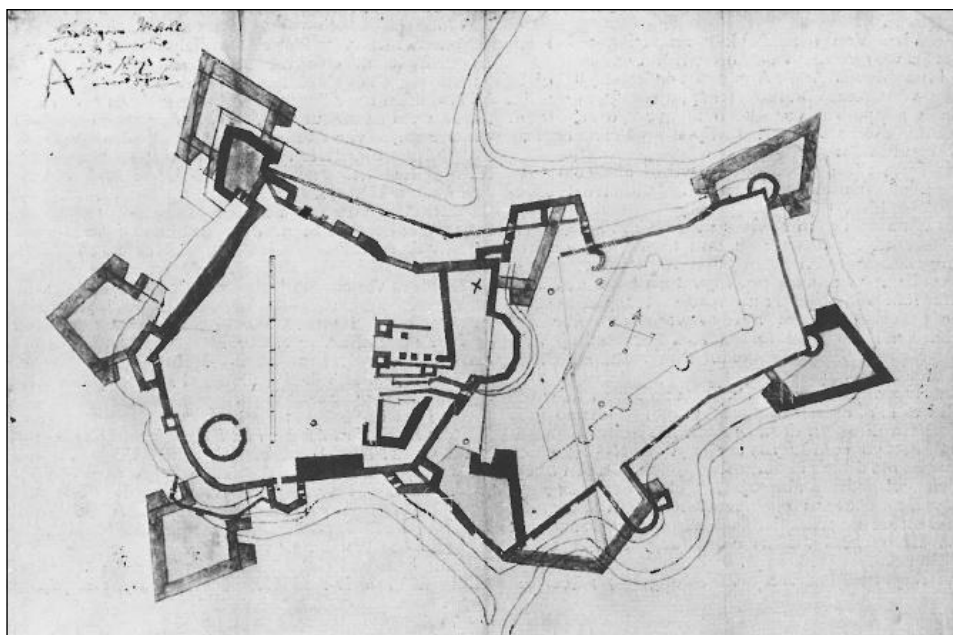
majdani kivitelezés tervezéséhez, mintegy kutatói adatszolgáltatásként kellett a feltárást elvégeznünk – ez a tény önmagában is behatárolta kutatási lehetőségeinket.

Eredetileg csupán néhány kutatóárokban terveztünk munkát végezni, de az ásatás előrehaladtával mind a régészeti, mind pedig a kivitelezői-tervezői oldal részéről igény született további munkaterületek megnyitására. Ennek köszönhetően összesen 16, kisebb-nagyobb alapterületű árokban végeztünk feltárást (4. kép).⁵ A következőkben északról dél felé haladva ismertetjük az ezekben elért eredményeket.

A bástyán kívül ásott kutatóárkok

Kutatásunk előtt a bástya déli előterét magasan álló gaz borította. Az építmény déli végét egy kapuzatnak tűnő, boltíves rész jelentette a keleti és nyugati bástyafal között. Valójában azonban e boltíves résznek semmiféle kapu-szerepe nem volt, mivel a bástya belső terében, földdel feltöltve állt egykoron; a boltívnek pedig csupán a keleti és nyugati bástyafal összekötésében volt szerepe. Az Északkeleti-fülesbástya déli végét valójában – a vár Délkeleti-fülesbástyájához hasonlóan – egy ún. bástyafül alkotta, mely a feltárást előtt a föld alatt teljes takarásban volt. Kutatásaink során (7–8. árok) sikerült feltárnunk és pontosan meghatározni ennek az épületrésznek a vonalát és kiterjedését (5. kép). Eszerint a bástya mai keleti és nyugati fala 12–13 m hosszan futott déli irányba, majd egy közel 2,5 m széles kelet-nyugati irányú fal kötötte össze őket. E falak találkozásánál a

5 A feltárást elején minden munkaterületet ároknak neveztünk el, és hogy a megnevezés konzekvens maradjon – jöllehet a „szelvény” megnevezés testhezállobb lett volna – megtartottuk az árok kifejezést.

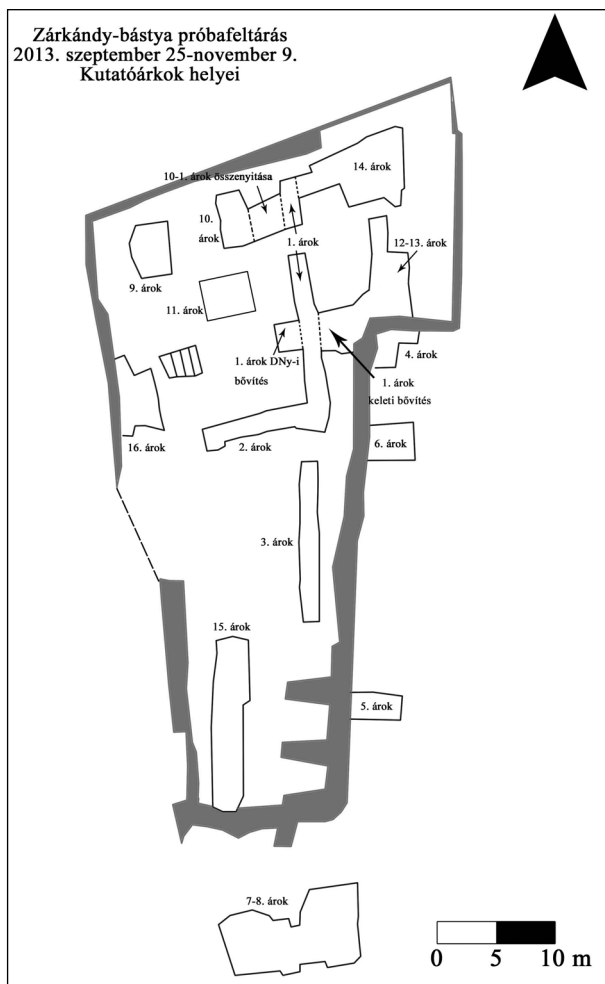
3. kép Ottavio Baldigara A. terve
(Heves megye műemlékei. II. Magyarország műemléki topográfiája 8. kötet.
Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Budapest, 1972. 81., 18. kép)

délkeleti és délnyugati belső sarokban egy-egy kiszögellés helyezkedett el. A déli összekötő falon három kazamatazellőzőt is találtunk (mindhárom el volt tömedékelve), melyeknek egyértelműen beazonosíthatóak voltak a kazamatafolyosókban levő alsó végei is.

Kutatásunk elején meg voltunk győződve arról, hogy az eredeti déli bástyafal felszínét sikerült kibontanunk. Kiderült azonban, hogy egy jórészt helyreállított falazatról van szó: Pataki Vidor két világháború közötti ásatásáról ugyanis fennmaradt több fotó a Vármúzeum Fotótárában (6. kép). Ezek egyike alapján megállapítható, hogy Pataki a déli bástyafal vonalának legalábbis keleti szakaszát embermagasságig kiásatta. Az ismertté vált archív fotóanyag alapján a falak két oldalán az általunk elért mélységben (a felszín egyenetlensége miatt ez 50–100 cm volt) a rétegek csak 20. századi bolygatott betöltéshez tartozónak tekinthetők. Ezt megerősítette az itt talált „leletanyag” is: a múlt századi, jellegtelen, elsősorban szemétként ide került tárgyakon kívül egyebet nem találtunk.

Ezen kívül fontos megfigyelésünk volt, hogy a falazat eredetileg közel sem volt olyan jó állapotban, mint ahogyan azt mi találtuk: a déli fal vonala a két világháború között lepusztult, rossz állapotban került elő. Patakiék éppen ezért helyreállították azt, a képen jól kivehető, hogy a déli és a keleti bástyafal találkozásánál visszafalazást végeztek, a kövek között látszik a frissen rakott, a falazat többi részétől elütő, sötétebb színű falazóanyag; ettől nyugatra pedig a fal még omladékos, rossz állapotban van. Ekkor tehát az általuk kiásott 16. századi falakat a fotók tanúsága alapján legalább a délkeleti részen helyreállították. Arról sajnos nem maradt fenn bizonyító erejű képanyag, hogy vajon ugyanez áll-e a déli fal nyugati részére.

A bástya keleti falának külső oldala mentén még három kisebb árkot (4–6. árkok) nyitottunk a keleti oldalon, melyekkel célunk a rétegviszonyok megismerése, illetve a

4. kép A feltárások alaprajza
(Az MNV Zrt. geodéziai felmérése alapján)

egy kisebb árkot kívántunk nyitni (15. árok), hogy a folyosó boltozatát felülről is dokumentáljuk. Ez azonban olyan gazdag régészeti anyagot eredményezett, hogy végül a folyosó szinte teljes egésze fölött elvégeztük a feltárást (7. kép). Az itt előkerült, jórészt 16. századi, kisebb részben középkori leletanyag még az Ottavio Baldigara korából származó eredeti bástyafeltöltés része lehet; ide kerülését tehát az 1570-es évekre keltezhetjük.

A bástya középső részén nyitott észak-déli irányú kutatóárok (3. árok) célunk az volt, hogy hitelessítsük a keleti oldalon levő támfalak sorát. A keleti bástyafal déli belső oldalán kettő már a kutatás előtt is látszott, azonban egyértelmű volt, hogy észak felé több is sorakozik. Feltevésünk hamar beigazolódott: a kutatóárokban összesen három támfalat sikerült meghatározni (8. kép). A támfalakra merőleges árokban hosszukat nem sikerült tisztázni, szélességük átlagosan 1,5 m volt. A később másutt nyitott árkoknak köszönhetően ismerjük a belső támfalak pontos számát: a keleti fal belső oldalán összesen 8 támpillér szolgált támasztékul.

mára erősen lepusztult fal esetleg mélyebben megmaradt eredeti falsíkjának kutatása volt. Sajnos számottevő eredményeket nem értünk el: a helyenként 3 m mélységig kiásott árkokban még ebben a mélységben is csak 19–20. századi szemétretegeket találtunk és ép falsíkokat sem sikerült megfogni. A bástya keleti falának külső oldalán csupán egy-két jó állapotban megmaradt kő külső, keleti vége mutatta, hol is húzódhattott az eredeti, rézsús falsík. További mélyítést – a bástya rossz állapotban levő keleti fala miatt, melynek állékony-sága folyamatosan veszélyeztette az itt dolgozókat – nem folytattunk.

A bástya belsejében ásott kutatóárok

Legjelentősebb eredményeinket a bástya belsejében sikerült elérnünk. A fűlesbástya délnyugati részén, az aknafigyelő folyosóból a bástya belsejébe vezető lépcsőfeljáró boltozata feletti feltöltésben eredetileg csupán

5. kép A déli bástyafal feltárt vonala a 7-8. árokban (Fotó: Nagy László)

6. kép A Pataki-féle ásatás fényképe a déli bástyafal keleti részéről
(Dobó István Vármúzeum Fotótár, 13.826. sz. kép)

7. kép A bástya belsejébe vezető lépcsőfeljárat boltozata feletti átvágás (15. árok)
(Fotó: Giber Mihály)

A 3. árokban talált támfalak közötti rétegekben rendkívül gazdag leletanyagot találtunk. Fontos különbség azonban, hogy míg a kazamatafolyosó fölött elsősorban 16. századi leletanyag került elő, addig a támfalak közötti feltöltésben inkább a 17. századra keltezhető töredékek láttak napvilágot. Ennek legszebb példái a török korra keltezhető porcelán- és fajansz-, illetve a 17. századi írókázott kerámiatöredékek.

A 3. ároktól kissé északnyugatra, a bástya középső részén nyitottuk meg a 2. kutatóárkot, mellyel célunk e középső terület rétegviszonyának megismerése volt. Épített elemek nem is kerültek elő, ugyanakkor rendkívül leletgazdag, elsősorban a 17. századra keltezhető rétegsorokat sikerült megfognunk. Az árok nyugati végében továbbá három csontvázat is feltártunk (9. kép). Ezek közül kettő egymás mellett, délnyugat-északkelet tájolással

8. kép A bástya keleti, Baldigara-kori falának belső oldalán feltárt támfal-részletek a 3. árokban.
(Fotó: Giber Mihály)

feküdt, egy pedig közvetlenül fölöttük, északnyugat-délkeleti irányban került elő. Sajnos egyelőre nincs adatunk sem arról, hogy pontosan mikor földelték el az elhunytakat, sem pedig arról, milyen okból és milyen körülményekből kifolyóan. Támpontot talán az a néhány lövedék adhat (10. kép), melyeket az egyik eltemetett bordái között találtunk. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy valamilyen harci esemény elhunytajairól lehet szó; keltezésükben azonban nem sokat segítenek. A rétegvizonyok, a csontvázak körüli rétegek alapján jelen pillanatban a 17. század második felére – 18. század első felére történő keltezés tűnik a legvalószínűbbnek, ezt azonban a későbbi feldolgozás még módosíthatja.

A három csontváz közül kettőt teljes egészében, ezek fölött közvetlenül egyet viszont csak félig tudtunk feltárni, mivel korlátozott volt az ásásra rendelkezésre álló terület: az árok nyugati vége ugyanis a vasút felőli részübe nyúlt bele és az ottani munkavégzés életveszélyes lett volna. Mivel a felső csontvázat nem tudtuk feltárni, és nem szerettük volna félbevágni, ezért mind módszertani, mind pedig morális-etikai szempontok miatt úgy döntöttünk, azokat végül nem szedjük fel. Óvatosan betemettük az elhunytakat, majd egy őket fedő fa szerkezetet készítettünk, hogy a visszatemetés során és később se sérülhesse-

9. kép A 2. árok nyugati részén feltárt temetkezések
(Fotó: Nagy László)

10. kép A csontvázak között talált lövedékek
(Fotó: Lónyainé Nagy Éva, Dobó István Vármúzeum)

11. kép Az 1. árok déli részének nyugati bővítésében talált falak (Fotó: Giber Mihály)

nek. Reményeink szerint a továbbiakban lehetőségünk lesz teljes egészében feltárni e területet, és mindhárom csontvázat egyszerre felszedni.

Tovább haladva, a bástya északi részében elsősorban az építészeti részletek vizsgálatában értünk el komoly eredményeket. Egy helyen szerettük volna megvizsgálni a Zárkándy Pál által kiépített északi, az Ottavio Baldigara által kiépített déli, illetve az ezek között húzódó, Perényi Péter által emeltetett északi külső várfal csatlakozását. Erre az 1. árokban és annak déli oldalán nyitott keleti és nyugati bővítésekben kerülhetett sor. Ezekben rendkívül érdekes és további kérdéseket felvető megfigyeléseket tettünk. Az 1. árokban ugyanis szinte közvetlenül a felszín alatt előkerült egy szabályos sorokban, rendezetten, fehér habarcsba rakott kőfal, melyet először az északi külső várfal bástyán belüli részeként azonosítottunk. Ahogy azonban lejjebb haladtunk, e falazat alatt egy szürke színű habarcsba rakott, kevésbé rendezett szerkezetben épült, másik kőfal került elő, mely megfigyeléseink szerint korábbi a felette levőnél: az ugyanis feltehetően erre épült rá (11. kép). A falak viszonyából adódóan azok szerepének, rendeltetésének tisztázása komoly feladat, melyekre majd a későbbi kutatásoknak kell választ adnia.

Voltak azonban olyan területek is, ahol a falszövetek viszonyának értelmezése nem okozott ekkora problémát: a bástya északi oldalán ásott kutatóárkokban (1. árok északi része, 9–10. árok, 10. árok és 1. árok északi szakaszának összenyitása, illetve 14. árok) sikerült megfigyelnünk és dokumentálnunk az építmény északi falának belső oldali szerkezetét. A várfal általunk feltárt része 3,5 m vastagságú, és két térszintje különíthető el (12. kép). Alsó részein (a fal aljához közeledve, rézsús szélesedéséből következően) ugyanakkor a 7–7,5 m vastagságot is eléri. A fal belső oldalán több lőrést is azonosíthattunk; ezeknek sajnos nem maradt meg felső lezárásuk. Csak az egyiket, az északi várfal közepén elhelyezkedőt tárhattuk fel teljesen (13. kép): ez 2,2 m szélességű, és 1,3 m-re nyúlt be a falba északi irányban.

12. kép A bástya északi falának feltárt része a 10-1. árok összenyitásában (Fotó: Giber Mihály)

Mint említettük, az általunk feltárt északi falon két térszintet azonosíthattunk: az egyik a lőrés szintje, a másik pedig azok mögött (tehát déli irányban) közvetlenül, 60 cm-el alacsonyabban egy belső falvastagítás szintje, mely 1,5 m szélességű, és a bástya teljes északi részén végig követhető volt. A feltárás során így tökéletesen kirajzolódott egy masszív, az ágyúzásnak jól ellenálló védelmi rendszer: a megvastagított északi várfal a mögötte levő földtöltéssel az ebből az irányból érkező ágyútűznek jól ellenállhatott, síkját pedig legalább két helyen biztosan megtörte egy-egy lőrés, melyekből a tüzet viszonozhatták.

Sajnos az északi bástyarész keleti kiugró bástyafalának vonalát nem sikerült feltárunk. Ennek oka, hogy a bástyán belüli földtárolás kényszere miatt e területről már nem tudtuk hová termelni a kiásott köbmétereket. E rész tisztázása így további kutatások tárgya kell, hogy legyen. De ha a keleti bástyafal e részét nem is, a fal belső oldala előtt levő területet sikerült megkutatnunk (12-13. árok). A feltárás során egy faszerkezetes építmény maradványaira, egészen pontosan annak keleti végére sikerült fényt derítenünk (14. kép). Elhelyezkedését tekintve a keleti bástyafal törésvonalának északi belső oldalán került elő, s feltárt keleti végét észak-déli irányú gerendák alkották, melyeket 5,5 m hosszan tudtunk dokumentálni. De nem zárható ki az sem, hogy az építmény egészen az északi bástyafalig tartott, az utóbbi déli oldalán ugyanis kisebb famaradványok szintén előkerültek. Az építmény keleti végét jelentő gerendákhoz kelet-nyugati irányban egymás felett két sorban gerendák csatlakoztak. Az észak-déli irányú gerendákat középtájon egy nagyjából félköríves kőrák szakította meg, melyet szintén az épület részeként azonosíthattunk. Padlószintet nem sikerült meghatároznunk; a gerendák között tömör, omladéktól mentes feltöltési rétegek helyezkedtek el. Feltételezzük, hogy az egész építmény *in situ* helyzetben került elő: erre utal az előkerült faszerkezet rendezettsége. Padlószintje (ha egyáltalán

13. kép A 12. képen látható lőrés közelebről (Fotó: Giber Mihály)

14. kép A bástya északkeleti részén talált faszerkezetes építmény (Fotó: Nagy László)

15. kép A bástya vasút melletti részének feltárása

házzal, épületről van szó) talán fából, magasabb szinten lehetett és elpusztult, ezért nem került elő. A keleti oldalon talált körakás esetleg be-/kijárat maradványa lehetett.

Az építmény, elhelyezkedéséből, illetve a rétegtani viszonyokból fakadóan (az épület feletti több méter magas feltöltések leginkább a 17. századra keltezhető leletanyagot tartalmaztak) a 16. század végére – 17. századra tehető; ezt a gerendasorok között talált kerámiaanyag is megerősíteni látszik. Egy, a bástyán belüli faszerkezetes építménnyel van tehát dolgunk, melynek nyugati irányú kiterjedésének, illetve pontos szerkezetének, közelebbi keltezésének meghatározása ugyancsak még a jövőbeni kutatások feladata.

Végezetül szólnunk kell még az északi bástyarészben ásott egyéb árokban (1., 11., 16. sz. kutatóárkok) elért eredményekről. Az 1. árokkal a bástya legmagasabb feltöltését igyekeztünk átvágni, a rétegviszonyok megismerése végett. A helyenként 2 m-es mélységben elsősorban 17. századi, illetve az utáni időszakra keltezhető leletanyagot találtunk; a bástya Zárkándy-kori építésének korából származó, egyértelműen 16. századra keltezhető rétegeket egyetlen esetben sem észleltünk. Ugyanez volt a megfigyelésünk a 11. sz. kutatóárkokban is: az ottani 1,5 m mélységig elsősorban 17. századi leletanyag került elő.

A 16. árokban célunk a bástyafal vasút felőli keleti oldalának kutatása volt. Kiderült, hogy a bástya nyugati falának északi része, mely első látásra észak-déli irányban fut, valójában kissé északkelet-délnyugati tájolású (az árokban ez jól érzékelhető volt) és dél felé fokozatosan vékonyodik, egészen a bástya vasút felőli oldalán megtalált lépcsőjéig, ahol teljesen megszakad. Sikertelenül megtaláltunk az északi külső várfal itteni folytatásának részletét is – jelen esetben, az 1. árokban tapasztaltakkal ellentétben – biztosan erről a falazatról beszélhetünk (15. kép). A 16. századi fal alacsony szinten, a bástya középső

részen, az 1. árok keleti bővítményében megtaláltaknál több méterrel alacsonyabban került elő; valahol a mostani földtöltés alatt tehát ezek részsűsen csatlakoznak. Rossz állapota, megtartása, és a falazat jellege is inkább arra látszik utalni, hogy az 1. árokban találtak közül az alsó fallal tartozik egybe. Ez azonban csak akkor erősíthető vagy cáfolható meg, ha az itteni falakat teljes egészükben feltárjuk, és meghatározzuk egzakt vonalukat.

Összegzés

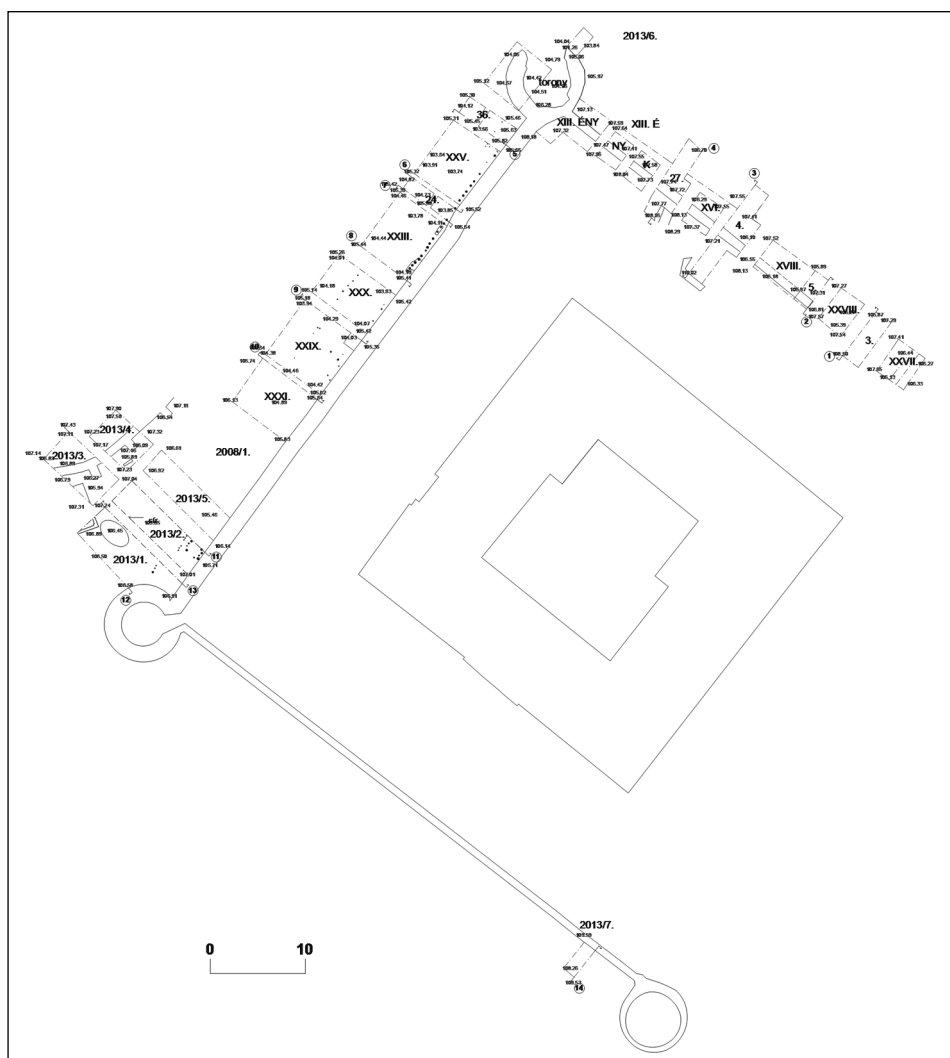
A Zárkándy-bástya/Északkeleti-fülesbástya próbafeltárása számos új eredménnyel, de még több megválaszolandó kérdéssel szolgált. Fontos ismereteket szereztünk belső rétegtanáról, egyben bebizonyosodott, hogy a teljes területen 16–17. századi, helyenként 18. század eleji feltöltések helyezkednek el. A falazatok vizsgálata és értelmezése közel sem tekinthető tisztázottnak; több ponton további kutatások szükségesek. Reményeink szerint a bástya helyreállítása kapcsán lehetőségünk lesz további kutatások elvégzésére. Emellett az igen jelentősnek tekinthető, több ezres darabszámú feltárt leletanyag részletes elemzése jelentős eredményekkel szolgál majd nemcsak a bástya, illetve az egri vár, hanem az egész ország kora újkori anyagi kultúrájára nézve.

FELD ISTVÁN

JELENTÉS AZ OZORAI VÁR 2013. ÉVI ÁSATÁSÁRÓL

2013. szeptember 16. és október 29. között a Forster Gyula Örökségvédelmi Központ megbízásából ásatást végeztünk az ozorai vár külső falának környezetében. Ennek során az északkeleti oldalon – befejezve az itt 2002-ben megkezdett feltárásokat – tisztáztuk a 0,8–1 m vastag, alul kőből, felül téglából emelt várfal teljes fennmaradt szakaszát és részben az ahhoz kapcsolódó rétegeket – a helyreállítás során itt kialakítandó terep ugyanis lényegében a legutóbbi felszínnel egyezik meg. Kutatóárokokkal és -blokkokkal egy 3–4 m széles, már a terep részsűjében elhelyezkedő sávot bontottunk. Egyértelműen sikerült meghatároznunk a várfal keleti, alapozását is érintő, egyértelmű megszakadását, bár e jelenséget továbbra sem sikerült értelmeznünk. Továbbra is azt tartjuk a legvalószínűbbnek, hogy az északkeleti várfal mintegy fele és a teljes délkeleti várfal jóval magasabb szintre volt alapozva, s ezek környezete (talán részben a Sió egy magasabb vízállása során) jelentős, akár több méter vastagságban is lepusztult a 16–18. század folyamán. Nagyrészt feltártuk az északi kerek saroktorony kőfal-maradványait, és tisztáztuk az azt körülvevő eredeti szintet, a toronyba beleépített újkori pincét azonban nem bontottuk el.

Az 1980-as években már feltárt, nagyrészt kőből emelt északnyugati várfal előtti 6–7 m széles sávban kialakított kutatóárokban/szelvényekben az itt tervezett új felvezető út helyét tártuk fel, régészeti módszerekkel bontva el a késő középkori várakör megfelelő részének betöltését. Ennek során – a terep emelkedésének megfelelően – 1–2 m vastag rétegsort távolítottunk el, északon már elérve a lösz altalajt is. A vékonyabb alsó, építési, illetve középkori lerakódási rétegek felett jelentős leletanyagot (középkori kályhacsempe, kőfaragvány, török hódoltságkori kerámia, vas- és bronzleletek) tartalmazó, részben számos pusztulásból származó, illetve egy, a várfallal párhuzamosan húzódó palánk építé-

sével kapcsolatos feltölt(öd)ést kutattunk. Délnyugaton ezen kívül a középkori plébánia-templom (támpillérekkel erősített) cinteremfalának újabb részleteit bontottuk ki.

Végül négy szondát is mélyítettünk a várfalak alapozási síkjának meghatározására, melyek közül két esetben az előzőekben részletezett munka kapcsán nyitott kutatóárka-inkat használtuk fel, s csupán az északi torony és délnyugati várfal előtt nyitottunk egy önálló blokkot.

GÁL VIKTOR

SZÁDVÁR 2013. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEI

A Szádvárért Baráti Kör koordinálásával, a miskolci Herman Ottó Múzeum Régészeti Tárának szakmai vezetése mellett került sor az elmúlt évben a VI. Vármentő Hét megszervezésére. Hazánk legnagyobb alapterületű hegyi várában már negyedik esztendeje folytatunk, a vár méretei miatt még mindig csak szondázó jellegű régészeti feltárásokat. Az idei évben a Külső vár mellett immár erőteljesebben be-/lehatoltunk a Középső vár területébe is.

Mivel a 2013. évben a nyári régészeti feltárásba bevontuk az Egyesület által elnyert NKA pályázat „céljának”, azaz a Csonka bástya állagvédelmének megelőző régészeti kutatását is, így ebben az évben csupán 4 kutatóárkot és egy kis blokkot jelöltünk ki.

A Külső vár déli fala mentén lényegében már annak csak keleti része, az 5. és 6. lőrészek közötti falszakasz maradt kutatatlan. A várfal mentén, mint ahogy ezen a részen meg-

szokhattuk, ismét egy cserépkályha alapjának meglétére gyanakodhatunk. A vöröses paticsos, téglatörmelék rész ugyan egyéb feladatok miatt nem tudtuk kellő mértékben lemélyíteni, de a tapasztalataink alapján feltételezhetően az 5. lőrés mellett is egy cserépkályha adhatta a meleget a 17. században. Az árok északi végében igen hamar, mintegy 30 cm-es mélységben elértük a hegy természetes szikláját, mely egy szakaszon érdekes anomáliákat mutatott. Az eddig nem tapasztalt módon összeállt, így egy összefüggő sziklafelületet létrehozó, de mészhabarcot nem tartalmazó konglomerátum határozott szélekkel mutatkozott. Iránya délnyugat-északkeleti volt. További kutatás hiányában sajnos egyértelműen nem eldönthető, hogy esetleg egy korábbi, más irányú várfalalapozással vagy természetes jelenséggel állunk-e szemben.

Az idei ásatási szezonban került sor az ún. Csiga-kapu még feltáratlan nyugati

1. kép A külső vár északi fala előtt előkerült, korábban visszabontott várfalszakasz

oldalának megkutatására. Az igen jelentős vastagságú omladék- és földréteg alatt rejtőző kapuzat környezetében átépítések nyomait észleltük. A Külső vár északi falához egy igen vastag, minimum 160 cm széles habarcsba rakott kőfalat tapasztottak, melynek egy 3 m hosszú szakaszát bontottuk ki. A kis felületű feltárások miatt sajnos csak találgatni tudjuk, hogy ez a falazat kapcsolatban áll-e a Német bástya északi sarkában 2012-ben feltárt falazatokkal, vagy talán egy, az északi fal mellett állt épülethez tartozhatott. Talán kapcsolatba hozható azzal az 1633-ban említett adattal, miszerint a Külső vár északi részén egy új falazatot építenek? Szintén kisebb átépítések voltak észlelhetők magában a kapuban is, melyet eddig még nem ismert időben beszűkíthettek. Az sem kizárt, hogy a kapuzat leszűkítése a Csiga szerkezetével vagy működésével állhat összefüggésben.

Az északi falra merőlegesen kijelölt kutatási területen talán a Külső vár egyik legérdekesebb jelensége bukkant elő. Az árok déli végében mintegy 15–20 cm-es mélységben jelentkezett a hegytető természetes, barázdált sziklafelszíne, melyre egykor egy eddig nem ismert falazatot építettek. Ennek az új, kb. 120 cm széles mészhabarcsba rakott kőfalnak az iránya (északnyugat-délkelet) teljesen eltér a ma is látható Külső várat lezáró északi várfal kelet-nyugati irányától. Továbbá megfigyeltük, hogy az új fal átlag 20–25 cm széles alapozási kiugrása egyező magasságban és egyben kötésben van az északi fal alapozásával, viszont felmenő részét az alapozás felett mintegy 20 cm-rel visszabontották. Mivel épp a falcsatlakozás nem esett már bele a kijelölt árokba így az átépítés pontos módja és ideje egyelőre még nem ismert. Azonban ez az új falazat nem szerepel a várról 1573-ban készített alaprajzi felméréseken, így az átalakításra vélhetően a 16. század közepe előtt kerülhetett sor.

A Külső vár kutatóárkaiból 2013-ban is döntő többségében 16–17. századi leletanyag került felszínre. A nagy mennyiségű kerámialelet mellett szép számmal találtunk fémleleteket is. A leletek közül a számos pénzérmén túl két végletként kiemelendő egy nagyméretű vas ágyúgolyó, valamint egy kis félhold alakú csüngő.

2. kép A Lisztes bástya utolsó, 17. századi habarccspadlója

3. kép A Csonka bástya nyugati oldala
a várfal csatlakozásával

le nyugatra húzódó déli várfal csatlakozási pontját. Ezen a részen kérdéseinkre szerencsénkre egyértelmű választ kaptunk. A Lisztes bástya fala egybeépült a Középső vár déli falával, így azok az átépítések, amelyekre az 1633-as adataink a Középső vár esetében is utalnak, a Lakatos bástya és a várkapu közötti falszakaszt érinthették.

A következő, azaz az idei év feladatai közé immár a Középső vár területének szondázó jellegű kutatását kívánjuk beemlíteni.

Szintén 2013 augusztusában került sor a Szádvárért Baráti Kör által az NKA Építőművészeti és Örökségvédelmi Kollégiumától elnyert „Szögliget-Szádvár Csonka bástya veszélyelhárítási ideiglenes állagvédelme” c. pályázat megvalósításának előkészítő régészeti kutatására. A pályázati alapból elnyert csökkentett mértékű támogatáshoz igazodva, egyeztetve az állagvédelmet megvalósító kivitelező képviselőivel, a Csonka bástya nyugati részének, délnyugati sarkának, a bástyához nyugatra csatlakozó várfal egy szakaszának és a bástya délnyugati belső részének kutatására került sor.

A kutatás kezdetén az egykori északi várfal külső falsíkja mentén, a bástya nyugati falától mért 25 m hosszan egy felvonulási útvonalat alakítottunk ki, a terepviszonyokhoz

A Középső vár területén megkezdtük a várrész jellegzetes védművének (egészen pontosan rondellájának), a félkör alakú Lisztes bástyának a vizsgálatát. Az objektum közepén húzott 2 m széles és 4 m hosszú kutatóárok kijelölésekor sejtettük, hogy nagy mennyiségű törmelékkel kell majd eltávolítanunk. De azt nem gondoltuk volna, hogy a fal mentén ennek vastagsága bőven 1,5 méter felett lesz. Ugyanis átlag ebben a mélységben került elő a Lisztes bástya utolsó, 17. századi masszív habarcsos járószintje. Az ez alatt húzódó barna színű feltöltésben azonosítani lehetett a védmű építési rétegét is, majd több mint 3 méteres mélységben belső falsíkjának alapozási kiugrását is. A mélyebb rétegekből előkerülő Árpád-kori leletanyaghoz a kutatás jelenlegi fázisában azonban még épített részleteket csatolni nem tudunk.

Egy kisebb kutatóblokkal még volt lehetőségünk vizsgálni a Lisztes bástya és a tö-

4. kép A Csonka bástyától nyugatra húzódó várfal lepusztult tömbje

igazodva. Ezen a területen egy 20–40 cm-es törmelékes réteg eltávolításával egy átlag 100 cm széles útvonalat alakítottunk ki. Ebből a rétegből 16–17. századi kerámiaanyag, pipa töredéke került elő.

A Csonka bástya nyugati falának külső oldalán szintsüllyesztést hajtottunk végre, melynek célja kettős volt. Egyrészt a bástya nyugati fala külső oldalán látható falkiromlás aljának és kiterjedésének felderítése, másodsorban a bástyától nyugati irányba induló, ún. északi várfal külső falsíkjának kibontása volt. Mindkét esetben olyan, még stabil falmagokat kerestünk, melyre a kivitelezés során az új falazatot szilárdan lehet elhelyezni.

Az északi fal külső síkját az eredeti belső terepszinttől 350–400 cm-rel mélyebben találtuk meg. A külső síkot nyugati irányba haladva mintegy 6 m hosszan bontottuk ki. A várudvar területén megtörtént a várfal belső síkjának megkutatása is. Ezt nyugati irányba haladva mintegy 8 m hosszan tisztítottuk meg, a falsík belső oldalán átlag 80–100 cm szélességű és 30–50 cm mélységű szintsüllyesztést hajtva végre. Az északi várfal tömbje északi irányban erősen roncsolódott és az eredeti terepszint alá pusztult. A várfal és a Csonka bástya csatlakozásának külső oldala szinte teljesen megsemmisült. A várfal teljes szélessége a kibontott szakaszon átlag 280 cm.

A külső terepszint rendezése során előkerült a Csonka bástya nyugati falának külső síkjában megfigyelt falkiromlás alja, melynek szintje egyezik az északi várfal megmaradt külső falsíkjának magasságával. Ez szerencsénkre csupán 20–50 cm-rel található az eredeti terepszint alatt. A falkiromlásban, illetve afelett korábban megfigyelt falelválás csak a Csonka bástya megmaradt faltetejétől mért 250 cm-ig követhető. Ez alatt az északi várfal tömbje kötésben van a Csonka bástya nyugati falával, így azzal egyidősnek tekinthető. Elképzelhető, hogy az elválást csak a falak külső síkjában alakították ki, a falmagok eredetileg is kötésben lehettek egymással. Talán ez az építészeti megoldás okozhatta a falszövet külső felületének erős roncsolódását. A falelválás enyhe rézsűvel a várudvar felé húz, kijelölve így az egykori várfal északi külső síkját is.

A várfal belső síkjának tisztítása során a kutatási terület keleti részén, a Csonka bástya nyugati falához csatlakozva egy déli, a várudvar belseje felé induló falazatot azonosítottunk. Ez a falazat kötésben van a külső várfallal. A várfal megmaradt belső szintjéhez egy teherhárító ív csatlakozik, mely az előbb leírt falazat tömbjét stabilizálta. Az ív alatt törmelékes köves betöltődést találtunk. A teherhárító ívet csupán csak a kutatási terület szélességében, azaz mintegy 100 cm szélesen vizsgáltuk. Így teljes észak-déli szélességét, valamint mélységét megállapítani nem állt módunkban.

A Csonka bástya délnyugati belső területének kutatása során megtaláltuk a köríves védőmű belső lezárását, egy erősen roncsolt és jelentősen a mai felszín alá pusztult falazat formájában. A bástya délnyugati sarkán minden megtalált falazat kötésben van egymással. A bástyát lezáró harántfal és a Csonka bástyától déli irányba induló fal által bezárt területen a mai felszín alatt mintegy 60–80 cm-rel egy habarcsos, simított felületű terazzo padló 60×70 cm-es területen jelentkező részletét tártuk fel. A csupán csak a szükséges kutatási területen feltárt padló az említett falazatok melletti 50–60 cm széles sávban teljesen elpusztult. Ez a pusztulási sáv annyira szabályosan követi a falak belső síkját, hogy elképzelhetőnek tartjuk azt a hipotézist is, hogy a terazzo padlót talán a falazatok építésekor pusztíthatták el.

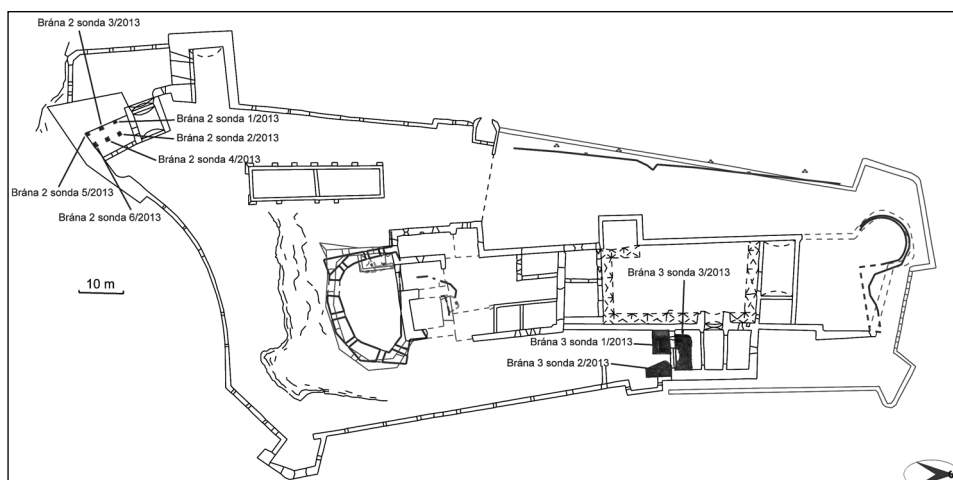
Utolsó munkafázisként megtisztítottuk a Csonka bástya pusztult falkoronájának nyugati szakaszát, mely a kivitelezés során ideiglenes jelleggel egy minimális falkorona-védelmet kap.

BELJAK, JÁN–MORDOVIN MAXIM

KUTATÁSOK CSÁBRÁG VÁRÁBAN 2013-BAN

2013 júliusában az ELTE BTK Régészettudományi Intézet hallgatóival lehetőségünk nyílt kisebb méretű megelőző régészeti feltárást végezni a Korponától 15 km-re délkeletre található, hatalmas kiterjedésű, magas álló falakkal rendelkező csábrági vár területén. A kutatás kezdeményezője egyrészt Csábrágvarbók (*Čabradský Vrbovok*) község volt, melynek területén a vár megtalálható, másrészt pedig az a Rondel civil egyesület (*Združenie Rondel*), amely a várterület gondozását és a maradványok állagmegóvását végzi. A kutatást Ján Beljak koordinálta, a Szlovák Tudományos Akadémia nyitrai Régészeti Intézetének munkatársa. Az állagmegóvási munkákat Albert Loydl vezette, a régészeti feltárás helyszíni vezetője pedig Mordovin Maxim volt. A kutatás finanszírozása a Szlovák Kulturális Minisztérium „Újítsuk meg Házunkat” (*Obnovme si svoj dom*) programjának keretében történt. A vár építéstörténeti elemzését Michal Šimkovic végzi.

Csábrág azon várak csoportjához sorolható, melyeknek meglehetősen hosszú történelem adatott meg, s melyek éppen emiatt leginkább a kora újkori formájukban ismerhetők meg. Az erősséget eredetileg a közeli folyóról Litva várának nevezték. A még 13. század végi Haradnok esetében nehéz eldönteni, hogy vonatkoztatható-e az általunk kutatott helyszínre, vagy inkább a 4 km-re lévő Pusztavár (*Pustý hrad*) csúcson lévő maradványaival azonosítható. Jelenleg az tűnik biztosnak az írott források alapján, hogy a mai Csábrágvarbókhoz tartozó nagyméretű várrom legkésőbb a 14. század elején már állt. Az erősség virágkora a 16–17. században jött el, amikor itáliai építészek is dolgoztak rajta. A vár kora újkori tulajdonosai közül a Pálfi, Krusics és Koháry családok voltak meghatáro-

1. kép Csábrág várának alaprajza

zóak. A 18. századtól – a szentantali új Koháry-rezidencia kialakításával – a vár hanyatlásnak indult. Végso pusztulását egy 1812-es tűzvész okozta, bár a helyi lakosság még sokáig használta a romos épületegyüttes még megmaradó épületeit.

A vár alaprajza szabálytalan, nyújtott téglalaphoz hasonló, kb. 90×200 m alapterületű. Két nagyobb részre osztható: egy magasabban, a hegy gerincén fekvő felső és az azt körbevevő, a domb oldalaira is lenyúló alsó várra. A délnyugati sarkon lévő főkapu egy sziklába vájt árok feletti hídon közelíthető meg. Innen a külső kaputornyon keresztül (ez a második kapu), a felső várat kelet felől megkerülve vezetett az út a második kaputornyhoz (harmadik kapu), mely a felső vár keleti oldalán helyezkedik el. Ez a vár ma is álló legnagyobb épülettömbje. A kaputornyban az út megtört, és a felső vár középső szakaszába vezetett, az ún. nagy udvarra, ahonnan északra és délre is tovább lehetett haladni. Észak felé egy már nem létező palotaszárnyon keresztül egy kis udvarra lehetett eljutni. Dél felé egy újabb, kisebb kaputornyon áthaladva a déli, kis udvaron találjuk magunkat, ahonnan két palotaszárny (keleti és nyugati) és a lakótorony bejárata nyílt.

Neves egykori szülöttei és tulajdonosai ellenére a vár kutatástörténete nem túl bőséges. Elsőként még az 1860-as években Thaly Kálmán számolt be róla a Vasárnapi Újság lapjain, majd a Magyarország Városai és Vármegyéi sorozatban megjelent Hont megyei kötetben Hőke Lajos szedte össze az írott forrásokat és a vár történetére vonatkozó adatokat. A Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából a 19. század végén Könyöki József néhány vázlatos felmérést készített a romokról. További – az előzőnél még kevésbé hiteles – felmérést közölt Csábrágról Varjú Elemér, s vele egyidőben Štefan Janšák is foglalkozott a várral. Még mindig elsősorban hosszabb-rövidebb történeti feldolgozásokként értékelhetjük Peter Ratkoš, Hilda és Andrej Fiala munkáit. Az utóbbiakat kivonatolta Štefan Pisoň, ill. a Fiala-féle összefoglaló került a szlovákiai műemlékek leírásába is. Kis mértékben bővítette a történeti ismereteket Marosi Endre, Fügedi Erik és Engel Pál is, az ismert ábrázolások számát pedig Kisari Balla György egyik stockholmi gyűjtése gyarapította. Az elmúlt évtizedben Karczag Ákos és Szabó Tibor forráselemzése segített jelentősen Csábrág korai történetének megértésében.

2. kép Légi felvétel Csábrágról, dél felől, az első három kapu megjelölésével
(fotó: Ján Beljak, 2014. 03. 27.)

Az első régészeti kutatások Csábrág területén az 1990-es években kezdődtek, összefüggésben az egyre sürgetőbbé váló állagmegórással – az 1980-as években dőlt össze a felső vár lakótornyának nagyobb része. Először Václav Hanuliak vezetésével a külső kaputorony környezetében végeztek kisebb feltárásokat, legfeljebb a kora újkori szinteket érve el, de a legtöbb esetben megállva a 18. század végi felszíneken, csak a falomladékokat távolítva el. Az 1990-es évek legvégén létrejött egy önkéntesekből álló „várvédő egyesület” – *Združenie Rondel*, melynek egyik vezetője, Albert Loydl irányította a továbbiakban a vár gondozását és az állagmegóvási munkálatok koordinálását. A régészeti kutatásokkal párhuzamosan megkezdődött a vár történeti feldolgozása, a hatalmas levéltári anyag feltárásával. Ezt a munkát Pavol Maliniak végzi.

3. kép Légifelvétel Csábrágról, délkelet felől, nyíllal jelezve a második kaputorony melletti ásatási helyszínt (fotó: Ján Beljak, 2014. 03. 27.).

Az 1990-es évek után 2013-ig kellett várni újabb jelentősebb beavatkozásig, addigra született meg a második, felső vár külső kaputornyának állagmegóvási terve. Ekkorra a Rondel egyesület már kitakarította a teljes alsó várat és a kaputoronyokat. A külső kaput lefedték és használható helyiséget alakítottak ki benne. Ezzel párhuzamosan a felső vár déli sziklateraszán jelentős törmelékeltakarítást végeztek, párhuzamosan kifügázva és megerősítve a lakótorony megmaradt déli falának armírozott sarkait.

A második kaputorony állagmegóvását több dolog is indokolta. A többszintes hatalmas épületnél az elmúlt évtizedekben számos helyen hatalmas falszakaszok dőltek ki. Komoly veszélye alakult ki annak, hogy a déli homlokzat keleti része összedől, ezzel komolyan veszélyeztetve a gyakori látogatókat is. Emellett a torony pinceboltozatának déli szakasza kezdett szintén beszakadni, a habarcs egyre erőteljesebb kimosódása miatt. Emiatt merült fel, hogy a hitelesen rekonstruálható déli homlokzatot valamilyen mértékben, az eredeti elemek felhasználásával visszaépítsék. A részletesebb tervezéshez vált szükségessé a törmelékek alatt rejtőzködő falak vagy alapozások feltárása, az alapozási falak állapotának felderítése és az egykori faragott elemek azonosítása.

A 2013. évi kutatások¹ a vár területén két helyszínen folytak. Hat kisebb szondát nyitottunk a külső kaputorony déli bővítményében (örház területén). Itt a korábbi lefedést egészítették ki, kiterjesztve azt a teljes épületre. Az 50×50 cm-es, átlagban 60–70 cm mély szondákban csak 18-19. századi leletanyagot találtunk nagy mennyiségű kovácsa-

¹ A feltárásokban az ELTE BTK következő hallgatói vettek részt: Hegyi Dóra, Juhász Réka, Kocsis Andrea, Komori Tünde, Kovács Enikő, Lantos Sára, Szabados Ágnes, Szekeres-Ugron Villő, Szolnoki Tamás, Tóth Balázs, Ujhelyi Nóra.

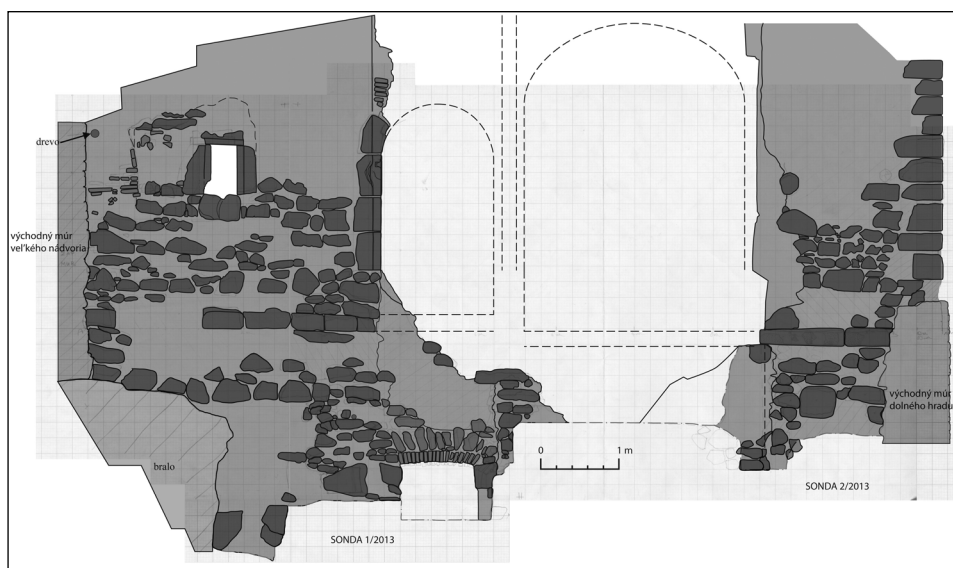

4. kép A második kaputorony fényképe dél felől, a három szonda helyeinek megjelölésével
(fotó: Ján Beljak).

lakkal. Járószintekre utaló jelenség nem volt. Úgy tűnik, hogy ezt az épületet a vár pusztulása után még egy darabig valamilyen műhelyként használták, majd egy idő után itt kezdték összegyűjteni a hulladékot. Nagyobb felületű szondázás nélkül a rétegvizonyok és az épület újkori funkciója azonban nem tisztázható egyértelműen.

A második kaputoronynál jóval nagyobb felületen dolgoztunk. Itt három szondát jeleltünk ki. Az első kettőt a homlokzat déli oldalán, míg a harmadikat belül, a pinceboltozat felett. A kaputoronytól délnyugatra nyitott 5,4×3,5 m-es szondában (1/2013), majdnem 1,5 m vastag falomladék eltávolítása után, a 18. század második felére keltezhető kultúrrétegeket értünk el. A falomladék itt is tartalmazott faragott köelemeket – ablak és kapukereteket. Az alsóbb feltöltés keltezését egyrészt a kerámia, másrészt a 17–18. századi pénzecskék adják. Az utóbbiak közül a legkésőbbiek 1762. és 1763. évek veretei. A rétegek látványosan dél felé lejtettek, ahol egy korábban nem ismert, kelet-nyugati irányú, feltehetően szegmensíves záródású átjáróval áttört falig tartottak. Ezzel tisztázódott, hogy a kaputorony előtt egy olyan, sziklába vésett, 3 m széles „farkasverem” volt, melynek hossza megegyezett a falszoros szélességével, s amit dél felől egy fallal zártak le. A falon keresztül egy átjáró vezetett ebbe az árokba, s onnan egy kisebb kapun át a pince területére. A pince falán lévő ajtó mellett, legalább egy (nyugati) oldalon lőrés található, a másik rész még feltáratlan maradt. A „farkasverem” felett a kaputorony földszintjére egy híd vezetett.

A feltárás során nem értük el a „farkasverem” alját. Az átvágott rétegek mind 18. századiak voltak. A feltöltés szerves anyagban nagyon gazdag volt, rengeteg hamus-faszemes berétegződést tartalmazott, ezekben pedig páratlan mennyiségű leletanyaggal – leginkább kerámiával és állatcsonttal. A leletek alapján úgy tűnik, hogy az eddig meg-

5. kép Falszövetrajz a második kaputorony déli homlokzatáról (rajz: Kocsis Andrea, Komori Tünde, Lantos Sára, Szolnoki Tamás, Ujhelyi Nóra, Mordovin Maxim)

kutatott feltöltés viszonylag rövid idő alatt keletkezett, talán a vár vagy egy részének nagyobb mértékű átalakításával vagy felújításával összefüggésben. Az utóbbi mellett szól a feltöltésből származó nagy mennyiségű 17–18. századi habán jellegű és egyszerű barokk kályhacsempe.

A második szondában (2/2013: 3×3,5 m) azonnal előkerültek a déli, késő reneszánsz kapuzat leszakadt faragott elemei és egy nagyméretű kőágyúgolyó. A kőfaragványokat mind *in situ* hagytuk és dokumentáltuk, ezzel lehetőség nyílik ezek eredeti helyükre való visszahelyezésére. Az 50 cm átmérőjű, habarcsnyomokat mutató, egyik oldalán csak nagyolt, így szögletesen maradó ágyúgolyó esetében pedig egyértelművé vált, hogy nem valódi, hanem kifejezetten a kaputorony falaiban máshol ma is látható, befalazott szimbolikus elem volt.

A harmadik, átlagban 7×4 m-es alapterületű szondát (3/2013) a pince beszakadt szélénél nyitottuk. Az itt eltávolított rétegek a torony két szintjének beszakadt boltozataiból és azok betöltéseiből álltak össze. Ebből nagy mennyiségű 16. század végi és 17. századi kőfaragvány került elő, ill. számos kerámia-, üveg-, vas- és állatsontlelet. A cseréptöredékek alapján úgy tűnik, hogy a boltozatokat legkésőbb 1600 körül tolthették fel. A betöltéshez szükséges földet pedig a várhegy oldalából szedhették – így kerültek bele őskori, Árpád-kori és középkori kerámiadarabok mellett egyszerűbb középkori, ill. vegyesmázás, figurális reneszánsz kályhacsempék.

Természetesen a térben és időben is nagyon behatárolt kutatás nagyon kevés új, egyértelmű információt szolgáltathat még a vár építéstörténetére vonatkozóan. Nem sokat javított a helyzeten a kezdetleges falkutatás sem. Ennek ellenére – a régészeti és az írott forrásokat összevetve – jelenleg azt állíthatjuk, hogy a kaputorony a 16. század harmadik negyedében épülhetett, és valószínűleg legalább egyszer átalakították. Az átalakítások nyomai a falszövetben megfigyelhetők, de valószínűleg a torony tömegét nem

befolyásolták. A torony déli homlokzata előtti épített részletek kora még bizonytalan, egyelőre – a logikai következtetéseken kívül – nincs arra támpontunk, hogy a toronyt egykorúnak tekintsük a „farkasverem” déli falát. Annyi bizonyos, hogy a Kohári család Szentantatra való költözése után a torony előtti részt nagyrészt konyhai hulladékkal töltötték fel. Ez mindenképpen a bejárat reprezentatív használatának végét jelzi. Reményeink szerint a 2014-es kutatások további fontos részletekkel és várhatóan hasonló mennyiségű és minőségű leletanyaggal újabb fontos adatokat szolgáltatnak a vár építéstörténetére vonatkozóan.

We support the research activities in Slovakia / This project is financed by EU resources.

A tanulmány a Középső Dunamente legkorábbi történetét kutató Központ projektjének keretében készült, az Oktatási, Tudományos, Kutatási és Sportminisztérium ügynökségének támogatásával. A finanszírozás az EU szerkezeti alapjaiból (Európai regionális fejlesztési alap), a Kutatási és fejlesztési operatív program 2.1 Rendelkezése keretében történt. A kutatási és fejlesztési kiválósági hálózatok mint regionális fejlesztés pilléréinek és az interregionális együttműködés alapjainak támogatása.

IRODALOM

- BAKÁCS, ISTVÁN: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971.
- BELJAK, JÁN–LOYDL, ALBERT–MORDOVIN, MAXIM–ŠIMKOVIC, MICHAL: Čabradský Vrbovok – Hrad Čabrad'. VS 18375. Nitra, 2013.
- BOROVSKÝ SAMU (szerk.): Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. város. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, é.n.
- FIALOVÁ, HILDA–FIALA, ANDREJ: Hradý na Slovensku. Bratislava, 1966.
- FÜGEDI ÉRIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.
- HANULIAK, VÁCLAV: Hrad Čabrad' v dejinách Hontu – Burg Čabrad' in der Geschichte von Hont. *Archaeologia Historica*, 29. (2004) 299–308.
- KARCSAG ÁKOS–SZABÓ TIBOR: A két Litva vára. *Várak, kastélyok, templomok*, 1. (2005/2) 7–9.
- KISARI BALLA GÉZA: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- MALINIÁK, PAVOL: Hontianske hrady. In: Peter Urban a kol.: Zlatá kniha Hontu. Martin, 2009. 192–203.
- MAROSI ENDRE: Itáliai hadiépítések részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 21. (1974) 28–74.
- PLAČEK, MIROSLAV–BÓNA, MARTIN: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava, 2007.

VÁRAK TORNÁBAN, SÁROSBAN ÉS ABAÚJBAN

VEZETŐ A CASTRUM BENE EGYESÜLET 20. VÁNDORGYŰLÉSÉNEK TANULMÁNYÚTJÁHOZ

GÁL VIKTOR

SZÖGLIGET-SZÁDVÁR

A Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén, az egykori Torna vármegye területén, a Ménes völgy felett emelkednek hazánk legnagyobb alapterületű hegyi romvárának, Szádvárnak impozáns falai. A Szögligettől 2 km-re északra, egy átlag 460 m magas sziklaplató tetején, kelet-nyugati irányban mintegy 200 m hosszan elterülő erődítmény alapterülete több mint 10.000 m², külső várfalainak hossza megközelíti az 1000 m-t. A rom az Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóságának (ANPI) természetvédelmi területén fekszik, az állami tulajdon vagyongazdálkodója az ÉSZAKERDŐ Erdőgazdálkodási Zrt.

Szádvárat a Szögligettől észak felé induló turistaúton lehet megközelíteni, melynek első állomását az egykori határőr laktanyából átalakított, és az ANPI kezelésében lévő Szalamandra turistaház alkotja. Az itt található és a vár történetét bemutató többnyelvű tájékoztató táblát a vár megmentését felkaroló Szádvárért Baráti Kör állította 2007-ben. A piros vár jelzést követve érünk fel, gyalogosan mintegy 45 perces sétával az egykor a Bebek család birtokában lévő erősség romjaihoz.

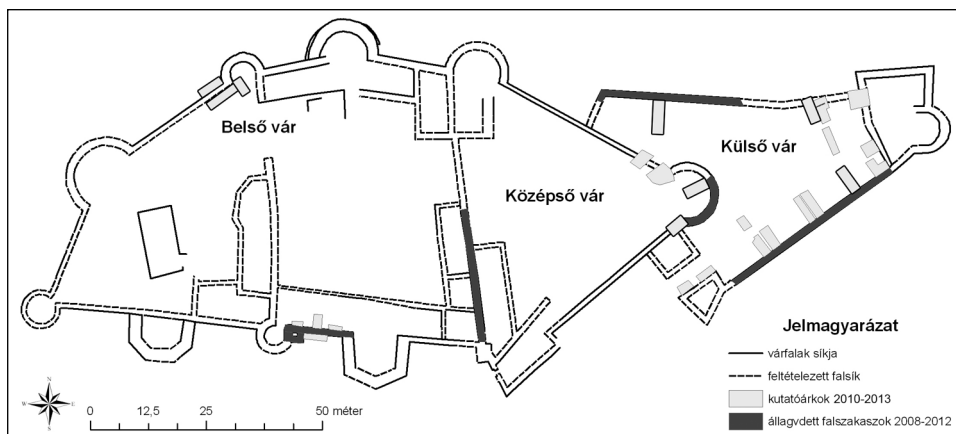
A vár környezetében több védett természeti érték is található, többek között számos szigorúan védett növény és madárfaj él az erősség területén, de kerékpárral vagy gyalogosan könnyen megközelíthetőek az 1930-as években kitelepített falu, Derenk romjai is, mely a helyi és az országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat kiemelt kulturális emlékhelye.

Szádvár első írásos említése 1264-ből maradt ránk. Építésének pontos ideje nem ismert. Károly Róbertnek a felvidéki oligarchával, Aba Amádéval folytatott harcait követően a 14. század folyamán az erősség királyi birtokba került és maradt is a 14. század folyamán. 1407-ben Zsigmond király új adományként a Bebek családnak jutatta. A Bebek és a Szapolyai családok között 1470-ben megkötött házassági szerződés értelmében az uradalom az utóbbi család birtokába ment át.

Pár nyugalmas évtizedet követve, a mohácsi csatavesztés következtében kialakult zűrzavaros években Bebek Ferenc újra megszerezte a szádvári uradalmat, majd azt tovább örökölte fiára, Bebek Györgyre. A Habsburg uralkodó, az erdélyi fejedelem, valamint a törökök között lavírozó Bebek György várát 1567-ben ostromolták meg a császári csapatok Schwendi Lázár vezetésével. A több napos ágyúzást követően súlyosan sérült erődítményt a várat védő Bebek György felesége, Patócsi Zsófia, szabad elvonulás fejében, feladni kényszerült. Az így királyi kézre jutott végvár a Szepesi Kamara kezelésébe került, fenntartásának költségeit zálogos birtokosokra ruházták.

Az erősség 17. századi történetét elsősorban az egymással pereskedő zálogbirtokosok kisebb-nagyobb adatolható építkezései jellemzik, de ekkor Szádvár már nem töltött be

1. kép Szádvár alaprajza
az eddigi régészeti és műemlékvédelmi munkák helyszíneinek jelölésével

jelentős országos katonai funkciót, a végvári rendszer második vonalának tagjává vált. A század végén jelentkező kuruc mozgalmak hatására a császári udvar 1686 tavaszán dönt Szádvár „elrontásáról”. Írott források szerint erre 1688-ban került sor, mikor is az erősséget felgyújtották és magára hagyták. Falai azóta, 300 éve pusztulnak. A vár történetére vonatkozó ismereteket első ízben 1969-ben Détszy Mihály foglalta össze, majd a további kutatásokkal kiegészített vártörténetet önálló kötetben a Galyasági Településszövetség jelentette meg 2004-ben.

Szádvár Szögliget külterületén a hrsz. 076/5 számú telken, a településtől északra kanyargó Ménes völgy fölött, egy átlag 450–460 m abszolút magasságú kelet-nyugati irányú platón helyezkedik el. A várhegy relatív magassága a környező völgyektől mérve átlag 150–200 m. A várfalakkal kerített terület keleti és északi oldala erősen meredek, természetes sziklakibúvásokkal tagolt, nehezen járható. Nyugati és déli oldala valamivel lankásabb, míg maga a felvezető út délnyugat felől közelíti meg az erősséget. Ennek alsóbb szakaszát a modern korban alakították ki, de felső, rétegvonalban haladó vonala már a középkor óta használatban van. Erre utalnak a természetes sziklafelkszíneken megfigyelhető, befékezett szekérek okozta kopásnyomok is.

A közel 200 m hosszúságú és észak-déli irányban mintegy 70 m széles erődítmény, az északi oldalon hozzá csatlakozó *alsóvárral* együtt több mint 10.000 m² alapterületen helyezkedik el, amivel hazánk legnagyobb alapterületű várává válhatott. Várfalainak hossza mintegy 1000 m, és ezek magassága a plató külső szélén átlag 4–5 m, de helyenként meghaladja a 10 métert is. A vár belső épületeinek kiterjedése, szerkezete régészeti kutatás hiányában pontosan még nem ismert.

Az erősség négy nagyobb egységre osztható, melynek talán legkorábbi magját alkotja a plató nyugati felét elfoglaló 80×90 m kiterjedésű *belső vár*. Az eredetileg valószínűleg kis méretű, kerek tornyokkal és pártázatos várfalakkal megerősített korai vármagot a 15–16. század folyamán, a haditechnika fejlődésével párhuzamosan fejleszthették tovább. Ilyen korainak tartható kerek tornyok helyezkednek el a vár nyugati végében (Szeglet bástya), a déli oldal közepén, valamint az északi oldal nyugati végében is (Csonka bástya).

A tűzfegyverek 15. századi megjelenése indukálhatta az északi oldal nagyméretű kerek ágyútornyának építését valószínűleg a század második felében, valamint az ostrom-

technika 16. századi fejlődésének köszönhetően építhették a század 30-as, 40-es éveiben a déli oldal két nagyméretű szögletes, fül nélküli olaszbástyáit (Veres bástya és Új bástya). A belső vár udvarán egykor emelt, és írásos forrásokból ismert épületeknek ma már csak igen kevés felszíni nyoma maradt meg, ezek elsősorban törmelékhalom formájában érzékelhetők. A déli és az északi várfalak belső oldalai mentén több nagyméretű pincehelyiség még álló, de földbe mélyedő falai láthatóak. Az eddig ismert inventáriumok elemzése alapján a várudvar déli oldalán húzódhattak a régi palota épületei, a keresztben futó törmelékhalom jelzi a 17. századi új palotát és a várkápolna helyét, míg az északi oldalon sütőházak, pékség, a Szabó ház, és a Sáfárház állhatott. Külön említést érdemel a nyugati várudvaron elhelyezkedő, igen jó állapotban lévő, több mint 100 négyzetméter alapterületű, kétszintes ún. Sybilla pince, melynek egykori szerkezetére, megjelenésére vonatkozóan igen jó történeti és régészeti adatokkal rendelkezünk.

A belső vártól keletre elhelyezkedő, csúcsával keletre néző, háromszög alaprajzú *középső vár* 65×55 m kiterjedésű. Az északi oldalán nagyméretű ágyútoronnyal (Lakatos bástya), keleti csúcsán rondellával (Liszes bástya) védett várrész területén épületek nyomai nem érzékelhetők. A középső vár nyugati oldalát egy még mindig 10 m magasan álló fal zárja le, melynek mindkét oldalához épületeket tapasztottak (Porkoláb-ház). A középső vár délnyugati sarkán egykor nyílt kisméretű gyalogkapu szárkövei in situ helyezkednek el. A 16. század folyamán talán elfalazott kapu fölé többszintes szögletes bástyát (Bebek kapu) építettek. A várudvar közepébe egy ismeretlen mélységű ciszternát mélyítettek, északi falai előtt az 1630-as években katonaházakat emeltek, déli fala előtt istállót, kovács- és lakatos házakat említenek forrásaink.

A szintén háromszög alaprajzú, 40×50 m kiterjedésű *külső vár* keleti végében a 16. század végén még két kerek torony emelkedett, melynek helyére az 1630-as években egy nagyméretű ágyúbástyát (Német bástya) emeltek. A várrész délnyugati sarkán nyílt a vár főbejárata, melynek előterét egy eddig még ismeretlen szélességű és mélységű szárazárokkal védték. A külső vár területén épületeknek nyomait szintén nem lehet felfedezni, azonban történeti adatokból tudjuk, hogy az alsóvár területéről a külső várba vezetett fel Szádvár különleges, egyedülálló tartozékának számító felvonószerkezete, a „Csiga”. Ennek a felvonószerkezetnek az alsó állomása, azaz az *alsóvár* monumentális, a föld fölé emelkedő természetes sziklafelszínre épített falai még ma is komoly hatást gyakorolnak a látogatókra. A várba felvezető északi, meredek kaptató szegélyeit alkotó faragott sziklafelületeken jól kivehetőek azok a kopásnyomok, melyeket a felvonóhoz használt szekér vagy kisméretű kocsi kerekei mélyítettek a sziklába.

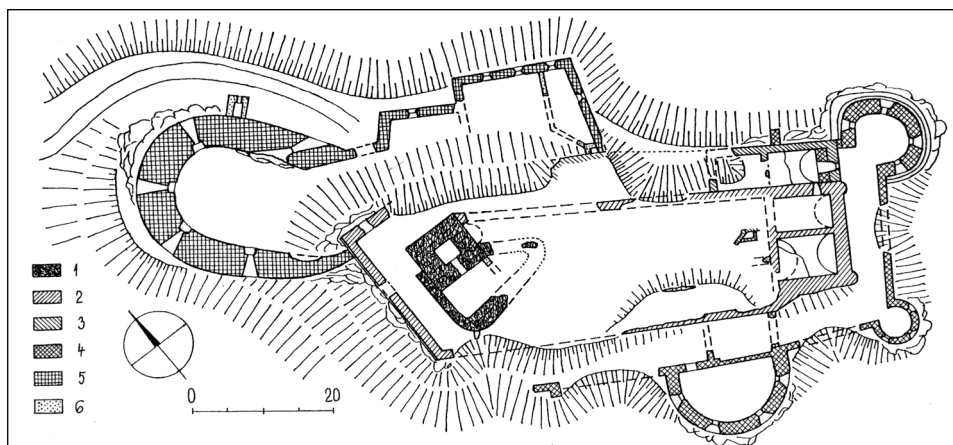
MIROSLAV PLAČEK

TORNA VÁRA

(PLAČEK, MIROSLAV – BÓNA, MARTIN: Encyklopédia slovenských hradov. Praha–Bratislava, 2007. 313–315.)

A 350 m tengerszint feletti magasságban, a Szlovák-karszthoz tartozó Felső-heggyel egy keskeny nyereg révén összekapcsolódó hegyen találhatóak Torna várának maradványai, közvetlenül a mai falu (Turňa nad Bodvou) felett.

A középkorban a vár alatt egy nagyon fontos távolsági út haladt el, mely a Szorosköi-szorozhoz vezetett. Később a vár a kisméretű Torna vármegye székhelye lett, mely a 13.

1. kép Torna várának alaprajza a feltételezhető építéstörténeti periódusok jelzésével (Plaček – Bóna 2007. 314., 419. kép)

század előtt ugyanannak a nagy megyének lehetett a része, mint Abaúj, Gömör vagy akár Sáros. A vár építettőiként Fügedi Erik Tornai János fiait valószínűsítette, akik 1357-ben kaptak királyi engedélyt a vár felépítésére. Maga a Tekes nembeli Tornai család azonban már a 13. század utolsó negyedében a vidék egyik meghatározó birtokosaként bukkan fel az írott forrásokban. A család fiági kihalása után a vár 1406-ban a koronára szállt. Zsigmond király három év múlva egy másik várra cserélte Besenyő Pállal és Berencsi Istvánnal. 1435-ben formai okokra hivatkozva az uralkodó megpróbálta visszaszerezni, de István fiát végül csak a huszita bratrik fegyveres erői tudták elűldözni. Az utóbbiakat viszont 1458-ban az esztergomi érsek csapatai zavarták el, az érsek pedig magának tartotta meg a várat, amíg 1476-ban át nem engedte Szapolyai Imrének. Szapolyai felesége, Orsolya halála után a vár nőágon a Bebek család kezére jutott. Valószínűleg ők kezdeményezték a reneszánsz erősítésvonal építését, minden jel szerint valamikor az 1540–1550-es években, amikor Bebek Ferenc a közeli családi rezidencián, Krasznahorkán, és a távolabbi Füleken is intenzív építkezéseket folytatott.

Az átépített, modernizált tornai vár sem tudott ellenállni a Lazarus von Schwendi által vezetett császári csapatoknak, a jeles katona jutalomképpen rövid időre meg is kapta az erősséget. Ugyanakkor György nevű tagjával a Bebek család 1567-ben kihalt. Ezután viszonylag sűrűn cserélődtek Torna birtokosai, a várnak pedig számos megpróbáltatást kellett kiállnia. A törökök 1652. évi támadását még visszaverték, de 1678-ban és 1685-ben négyszer is gazdát cserélt a császári csapatok és a felkelők között. Végül Johann Schultz császári generális rendelte el a vár lerombolását. Katonai jelentőségét ezzel ugyan Torna elveszítette, de hevenyészett felújítása még hosszabb ideig biztosította a lakóépületek használhatóságát. 1848-ban a benne elszállásolt katonaság gondatlansága miatt leégett, s azóta rom.

A vár hosszanti alaprajzi elrendezése a helyszín adottságaihoz alkalmazkodik. A legmagasabb pontja sziklás oldalakkal, több méterre magasodik a környező karsztos lejtők fölé. A vármag falai e magaslát széleit követve nagyjából téglalap alaprajzú, 60×20 m-es területet zárnak közre. A sziklagerinc felé eső oldalon egy 8,3×7,7 m-es hasábszerű épületrészlet figyelhető meg, több mint 2,5 m vastag falakkal a földszintjén. Annak ellenére, hogy belefoglalták a későbbi lakóépületekbe, megállapítható, hogy ez egy négyzetes, még kora gótikus torony lehetett. Egy kisebb udvar tartozott hozzá, amit vastag, lekere-

kített sarkú körítőfal határolt. Mivel a 14. század közepén a torony már anakronizmusnak számíthatott, ezért egy esetleges régészeti kutatástól kaphatunk választ arra, hogy 1357-ben tényleg egy új várat építettek, vagy talán inkább egy korábbiak felújítására, illetve jelentős kibővítésére került sor.

A vár délkeleti szélén lévő palotaszerű épület méretei – 16×11 m – inkább egy nagyobb alapterületű toronyra emlékeztetnek. Az elrendezése és a kívülről félköríves pillérekkel megtámasztott viszonylag keskeny falai a 14. század második felére utalnak. Az öregtorony melletti udvarral a palotaszárnyat várfalak kötötték össze, egy hosszú udvart hozva létre. A palotát még a középkor folyamán egy traktussal kibővítették, mely a várfal külső oldalához kapcsolódott.

Ebben a formában érte meg a vár a 16. század közepét, amikor a növekvő török veszély miatt a déli oldalán három kerek ágyútoronnyal megerősített külső védőövvel bővítették ki. Bár mindegyik ágyútorony más-más méretű, a lőrések formája és a falazási mód alapján azonos építési szakasz emlékeinek tekinthetők. Ezzel szemben részben eltérő jeleket mutat az északi külső erődítés. Itt a kaputól keletre lévő rész a különböző épületekkel inkább korábbiak tűnik, míg a vár „homlokán” emelkedő rondella arra utal, mintha az ötletét Schwendi generális hozta volna magával. A helyenként az 5 m-es vastagságot is meghaladó falak az emeleti szinten is ágyúkamrákkal rendelkeztek, a fal-koronájuk pedig bőven megfelelt egy ágyúállásnak. A rondella meghatározó szereppel bírt a vár védelmében, így amikor 1685-ben – valószínűleg Schultz generális parancsára – lerombolták az emeleti részét, ezzel meg is pecsételték a vár további sorsát.

Fordította: Mordovin Maxim

IRODALOM

- ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája. Budapest, 1996. 446.
 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 206.
 KOPČAN, VOJTECH–KRAJČOVIČOVÁ, KLÁRA: Slovensko v tieni polmesiaca. Martin, 1983. 171.
 KUŠNIEROVÁ, EDITA: Hrad Turňa. *Pamiatky a Múzeá*, 4. (1999) 22–23.
 MYSKOVSKÝ VIKTOR: A tornai vár és annak alaprajza. *Archaeologiai Közlemények*, 9. (1873) 26–29.
 POGRÁNYI-NAGY FÉLIX: Torna vára. *Hadtörténelmi Közlemények*, 29. (1928) 391–418.
 SLIVKA, MICHAL–VALLAŠEK, ADRIÁN: Hradý a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991. 216–218.
 Súpis Pámatok na Slovensku. III. Bratislava, 1969. 338–339.

MIROSLAV PLAČEK

SÁROS VÁRA

(PLAČEK–BÓNA 2007. 286–288.)

Nagysáros községtől majdnem 2 km-re északnyugatra, egy orsószerű alaprajzú, lapos tetejű hegyen, 570 m tengerszint feletti magasságban található az ispánsági várból kifejlődött kővár kiterjedt maradványai.

A vár kezdetei Sáros vármegye kialakulásával függenek össze, amikor az kivált az egykori Abaúj megyéből. A történészek még nem jutottak közös nevezőre arra vonatkozóan, hogy ez a folyamat mikor játszódott le. Az írott forrásokból úgy tűnik, hogy az új megye kialakulása egy hosszadalmas, többlépcsős folyamat lehetett. Sárosból elsősorban a vártól északra, a magyar-lengyel határig terjedő területet igazgatták. Az ispánok megjelenésével a megye fokozatosan elveszítette függését a korábbi központtól, s ugyanakkor elkezdett terjeszkedni keleti és déli irányban. A különválási folyamat végét az önálló egyházszerkezet kialakulása jelezte, a sárosi esperesség megjelenése 1262-ben. Az első név szerint ismert ispánról, Detre fia Mikóról 1247-ben értesülünk. Detre kb. harminc évvel korábban a vár alatti falu társbirtokosa volt a királlyal.

Michal Slivka kutatásaiból tudjuk, hogy a kővár elődje favázas sánccal rendelkezett, a belső területén pedig valamiféle téglalapú épület állhatott. Feltehetően a tatárjárás során Sáros is elpusztult, s ezután épülhettek a körörodítések. Az első ispánok alatt a vár már biztosan kiépült és fogadhatta az uralkodó látogatásait – előbb IV. Bélát, majd V. Istvánt. A vár alatti település 1299-ben III. Andrástól városi kiváltságokat kapott, a heti vásártartás jogán kívül, mellyel már korábban rendelkezett.

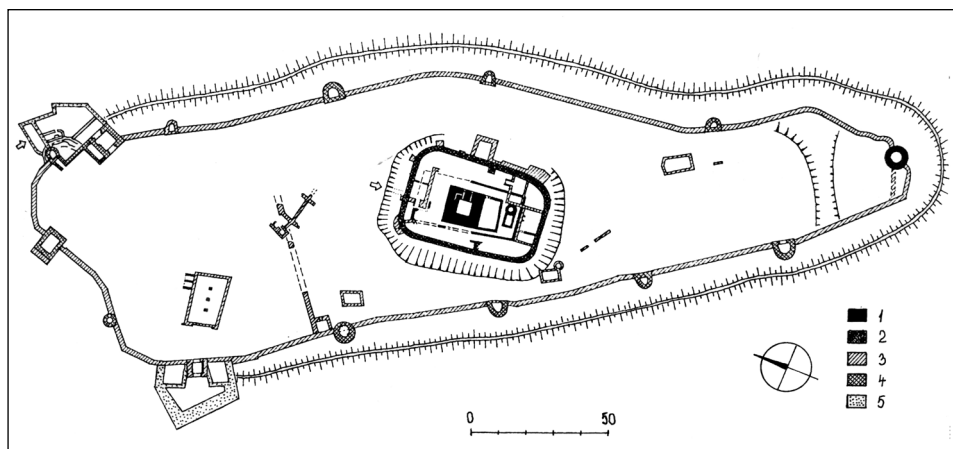
A 14. század elején a várat Északkelet-Magyarország tartományura, Aba Amadé foglalta el. Károly Róbert csak az ő 1312. évi veresége után vehette birtokba. A 14. század végén Zsigmond király zálogba adta a várat csetneki Bebek Györgynek és Mihálynak. Nem sokkal ezután Sáros a későbbi országbíró, Perényi Péter kezére jutott, aki 1402–1405 között sárosi ispán is volt. Szintén zálogként bírták a várat 1435-ben a Sávári Sósok, 1439-ben pedig Perényi János királyi kincstartó.

1441-ben brandýsi Jan Giskra egyik hadvezére, dobréi Mikulaš Brcál foglalta el. 1455 és 1465 között Jan Giskra V. László híveként sárosi ispán volt, s kezdetben a várban lakott. Mátyás trónra lépése után azonban elveszítette felügyeletét a vár felett, s az erősség a huszita testvérek hatalmába került, akik az uralkodó parancsa ellenére sem adták fel. Szapolyai István csak kiéheztetéssel tudta 1461-ben visszaszerezni. Perényi János utódai csak ezt követően tudták birtokba venni. Giskrához és később a Perényiekhez is köthető egy újabb védővonal emelése.

A Perényiék 1537-ben veszítették el a birtokot, mert a magyar trónért vívott harcokban Szapolyai János oldalán harcoltak. A fontos erődítményt I. Ferdinánd katonasága foglalta el és meg is szálta. A 16–17. század fordulóján az erődítéseket kibővítették, egy négyzetes alaprajzú barbakánnal látva el a fő kaput az északi oldalon, illetve egy erőteljes bástyát emelve a keleti oldalon. A vár életének érdekes időszakát jelentette Werner György kapitánysága 1538–1556 között, aki eperjesi jegyző és a helyi iskola rektora volt, emellett pedig ismert humanista író.

Az 1645. évi linzi béke értelmében az északkelet-magyarországi vármegyék I. Rákóczi György fennhatósága alá kerültek, aki ezzel egyben megerősítette a tulajdonjogát a sárosi uradalom felett is. A fejedelmek azonban sárosi tartózkodásuk idején inkább a vár alatti reneszánsz kastélyt vették igénybe. Meglepő módon a vár végét nem az egyik toronyban tárolt puskapor felrobbanása okozta, hanem egy egyszerű tűzvész 1687-ben. Utána a romokat magukra hagyták.

Az egykori vár legkorábbi épületeiből napjainkra egy hatalmas, négyzetes torony maradt meg, 13,2 m-es külső és 4,5 m-es belső oldalhosszúsággal. Minden bizonnyal lakótorony funkciója lehetett. A sötét, egyetlen nyílással rendelkező földszintről az első emeletre egy keskeny folyosón lehetett eljutni, szögben megtörő kiskapun át. Az ajtókeretet a közelben lévő ikerablakkal együtt a múlt században kiemelték. A kapuhoz a körítőfalról

1. kép Sáros várának alaprajza a feltételezhető építéstörténeti periódusok jelzésével
(Plaček – Bóna 2007. 288., 387. kép)

egy kis híd vezetett. A borda nélküli keresztboltozattal fedett emeletről a falszövetben kialakított lépcsőn lehetett feljutni a második emeletre, melynek tömege a 19. század végén még nagyrészt állt, s a torony magassága így elérte a 28 m-t.

A lakótornyot eredetileg egy viszonylag keskeny körítőfal vette körül. Ezen belül maradt még hely a kiszolgáló személyzet lakóépületeinek kialakítására. Valószínűleg ezek közé sorolható egy kisebb épület az északi oldalon, a kapunál. Szintén ezen az udvaron helyezkedett el a kétrészes ciszterna is. A vár eredeti elrendezésének látszólagos szerénysége megfelel az egykorú ispánsági váraknak, melyek kezdetben szintén csak kerített lakótornyból álltak (pl. Trencsén, Szepes, Zólyom-Pusztavár). A feltételezett elővárból egy szabálytalan, kerek torony maradt meg a várhegy délkeleti szélén, mely eredetileg egy önálló erődtetés részeként állhatott.

A 14. század elején Aba Amadé építkezéseihez köthető a vármag új megerősítése. A lekerekített sarkú, rendkívül masszív körítőfalat árok és – feltehetően – még sánc is körbevette. Ettől kezdve azonban, egészen a vár Jan Giskra-féle megszállásáig sok jelentős változás nem történt. A várhegy peremén lévő kőfal építtetését éppen Giskra kezdeményezte, a korábbi ispánsági vár sáncainak nyomvonalán. A falakba belefoglalták a kora gótikus hengeres tornyot és egy további négyzetes tornyot az északkeleti peremen, mely utóbbin keresztül vezetett az út az új nagy udvarra. A 15. századból származnak a vármag masszív körítőfalát megtámasztó támpillérek, továbbá a legtöbb belső épület is. A középkor legvégén a Perényiek a legkülső falat kiegészítették kör és félkör alaprajzú tornyokkal, így számuk tizenháromra nőtt. A már említett késő reneszánsz barbakánnal együtt kialakult formában maradt fenn a vár egészen a pusztulásáig.

A vármag megismeréséhez a Michal Slivka által vezetett néhány évig tartó régészeti feltárás járult hozzá. Ennek segítségével kimutatták a hegy őskori lakottságát és a Gáva-kultúrához tartozó településnyomokat is.

Fordította: Mordovin Maxim

IRODALOM

- BALEGOVÁ, JANA: Šarišský hrad v časoch Juraja Wernera. *Pamiatky a Múzeá*, 4. (2003) 18–21.
- BÓNA, MARTIN: Šarišský hrad. In: Buran, Dušan a kol.: *Gotika: Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava, 2003. 577–578.
- ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája. Budapest, 1996. 403–405.
- JANOTA, LUDOVÍT: Slovenské hrady, 3. Bratislava, 1938. 128–134.
- MENCL, VÁCLAV: Šariš v dejinách gotickej architektúry. *Vlastivedný časopis*, 16. (1967) 8–9.
- MENCLOVÁ, DOBROSLAVA: Príspevok k typológii hradov, zámkov a kaštieľov na Slovensku. In: Pisoň, Štefan: *Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*. Bratislava, 1973. 410.
- SLIVKA, MICHAL: Šarišský hrad. *Vlastivedný časopis*, 23. (1974) 140–142.
- SLIVKA, MICHAL: Počiatky osídlenia Trebišova a jeho okolie. *Nové obzory*, 19. (1977) 197–229.
- SLIVKA, MICHAL: Praveké a ranostredoveké osídlenie Šarišského hradného vrchu. *Nové obzory*, 24. (1982), 141–159.
- SLIVKA, MICHAL–VALLAŠEK, ADRIÁN: Hrady a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991. 222–227.
- Súpis Pámatok na Slovensku III. Bratislava, 1969. 395–396.
- TUHRINSZKY KÁROLY: Sárosvár története. Eperjesi királyi katolikus főgymnázium értesítője, 1898–1899. 1–61.
- ULIČNÝ, FERDINÁND: Dejiny osídlenia Šariša. Košice, 1990. 348–351
- VARSIK, BRANISLAV: Osídlenie Košickej kotliny. I. Bratislava, 1964. 133–138.

MIROSLAV PLAČEK

KAPI VÁRA

(PLAČEK–BÓNA 2007. 149–151.

Kapi vára (Kapušany), más néven *Maglóc* Eperjes közelében található, az azonos nevű falutól 1,2 km-re északnyugatra, az Örhegy (Stráže) nevű magaslaton, 504 m tengerszint feletti magasságban.

A hegyen már valószínűleg a 13. században egy királyi vár állhatott, mely az írott forrásokban *Maglóc* (Mogluch, Moglouch) néven szerepelt. A vár minden bizonnyal a Zborói-hágó és a Tapoly-völgyébe vezető utak kereszteződését ellenőrizte. Valamikor még a 13. század vége előtt alapíthatták, bár az első említése csak 1323-ból ismert. Ez a forrás azonban még az 1315. évre vonatkozatható, amikor a várat a Károly Róbertnek ellenszegülő Berzevicei Henrik megerősítette. Az erősség valószínűleg az elfoglalása során, vagy 1347–1372 között elpusztulhatott, mert az oklevelek már csak várhelyként említik.

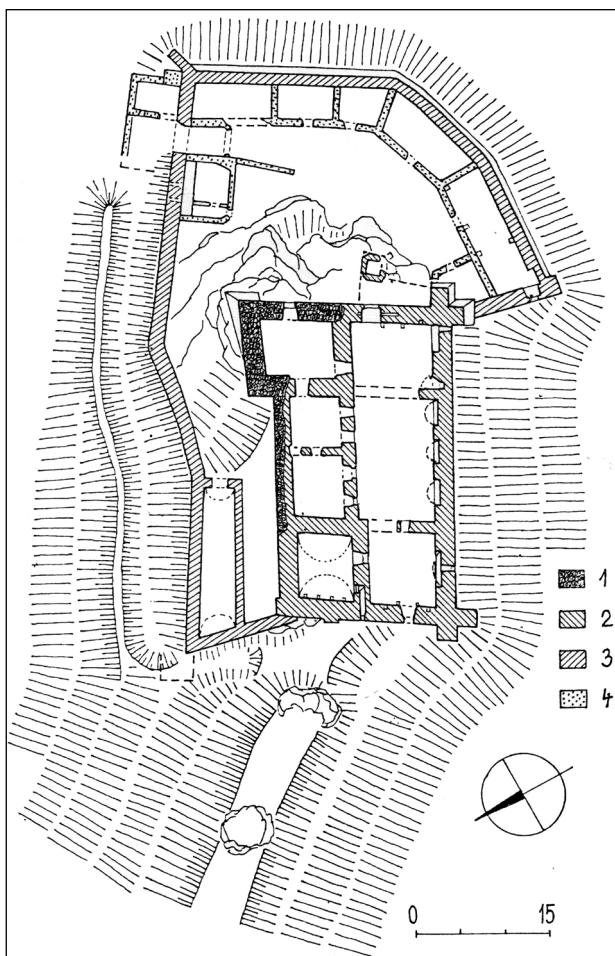
Fontos kitérni Ferdinánd Uličný elméletére, melyben a maglóci várhegyre lokalizálta a 13. századi forrásokban szereplő Toboly (*Tobol* vagy *Tubul*) várat. Ezt először 1249-ben említik, de mivel az oklevélben a várnagy tatárjáráskor tanúsított hűségéről esik szó, már 1241 előtt fel kellett épülnie. Valószínűleg nem pusztulhatott el 1274 után, amint ezt Fügedi Erik feltételezte, mert 1317-ben Berzevicei Henriket a vár korábbi várnagyaként említik. Az oklevélből arról is értesülünk, hogy Henrik erővel tartotta kezében Tobolyt, amíg valamikor 1314 júniusa és 1315 júliusa között a király hadaival azt vissza nem foglalta. A tobolyi és a maglóci várak azonossága mellett azonban semmilyen bizo-

nyíték nem szól, sőt, Henrik birtokolta Sáros is, miközben az előbbi vár elnevezése inkább arra utal, hogy valahol Tapoly-völgyében keresendő. Így továbbra is az az elképzelés tűnik reálisabbnak, hogy Toboly a mai Tapolymeggyesnél állhatott.

Maglóc vára romokban hevert egészen 1410-ig, amikor Zsigmond engedélyezte újjáépítését. Az 1410–1412 közötti felújítása során a várat már a váralja faluról kezdték nevezni. A várépítési engedélyt „*régi vagy új helyen*” Kókai András budai polgár szerezte meg, aki későbbi forrásokban már Kapi Andrásként szerepel. Michal Slivka és Ladislav Olexa véleménye szerint András azért döntött a régi vár felhasználása mellett, mert így a még álló falak felhasználásával építhetett új erősséget. Természetesen ez egy kézenfekvő elképzelés, azonban a felső vár régészeti kutatása nélkül nem tudjuk, hogy néhány főfal alapozásán kívül mely felmenő falszakaszok rendelkeznek korábbi előzményekkel. Az említett

kutatók csak az alsó vár területén végeztek erősen lehatárolt felületű feltárásokat. Így a látoogató előtt jelenleg egy jól megőrződött késő középkori vár jelenik meg, melynek építésekor felhasználhattak egy korábbi elrendezést, de ez nem volt szükségszerű.

Az alapvetően szabályos terep bizonyos mértékben megkönnyítette az építetők dolgát. A vármag 35×20 m alapterületű felmenő falain nem láthatók olyan falelválások, melyek egy esetleges többszakaszos építkezésre utalhatnának. A felhasznált kőanyag is inkább egységes építésre utal. Azonban a legalább két típusú faragott kőanyag alapján későbbi átépítésekre és felújításokra következtethetünk. A rózsaszínes puha mészkő faragványok a késő gótika idejére tehetők, míg az északnyugati szakaszon található simább, világosabb felületű darabok a legkorábbi építkezéshez kapcsolhatók. Ha tényleg felhasználták a korábbi falakat, valószínűleg csak alapozási szintről lehetett szó, elsősorban a keleti saroknál. A többi szakaszon csak egy jövőbeli feltárás tisztázhatná ezt a kérdést. A vármag „kompakt” elrendezési koncepciója, a hosszú, négyszakaszos palo-

1. kép Kapi várának alaprajza a feltételezhető építéstörténeti periódusok jelzésével (Plaček–Bóna 2007. 150., 210.kép)

taszárnny oldalsó udvarral a korabeli váraknál nem szokatlan. Ezt a „kompakt” állapotot tovább szűkítette az udvar két végén lévő egy-egy, legfeljebb egyemeletes, egy-egy helyiséget magába foglaló szárny. Kandalló-maradványok és egy széles ablaknyílás a déli oldalon arról tanúskodik, hogy ez egy lakószárny volt. Vele szemben a palota megmagasított északnyugati része lehetővé tette az épület vízszintes tagolását földszintre és négy további emeletre. Mivel ebből az irányból a vár egy nehezen megközelíthető, azonban magasabban fekvő sziklagerincről könnyen támadható volt, nem meglepő a palotarész toronyszerű kialakítása.

A vár kibővítését a délkeleti hegyoldalon két dolog követelte meg: egyrészt az, hogy a vármag belső területe eleve nagyon szűkös volt, másrészt, hogy a megközelítése északkeleti irányból történt. A hegy peremén futó várfal valamikor a 15-16. század fordulóján épülhetett, valószínűleg két ostromával összefüggésben. 1468-ban Mátyás király parancsára a husziták által megszállt várat Eperjes, Bártfa és Kassa polgárainak fegyveres erői foglalták el. A 15. század végén ide fészkeltek be magukat I. János lengyel király csapatai. A kelezés alapja az a megfigyelés, hogy a fal még pártázatos védőfolyosóval rendelkezett, melyre a nyugati sarkon lévő lépcsőn lehetett felmenni. A délkeleten elhelyezkedő kapu területén a várba vezető út megtört. Magát a kaput egy ágyúlőréses, hasáb alakú toronnyal és egy elővédművel erősítették meg.

Az enyhébb északkeleti lejtőn a vár teljes oldalát egy árok és sánc védte, melyek éppen a kapu-elővédműnél érnek véget. Úgy tűnik azonban, hogy eredetileg a sánc folytatódott, és megtörve követte az alsó vár körítőfalát. A 16. században a fal belső oldalán néhány gazdasági, műhely- és lakóépület készült. Egy további, dongaboltozatos, és talán több kisebb részre osztott épület az alsó vár északi, megtörő végén helyezkedett el.

A 16–17. század fordulóján a kaputoronynál egy kályhával fűtött őrházak alakítottak ki, maradványai éppen az említett kutatások során kerültek elő. A várat az így kialakult formájában vették 1685-ben ostrom alá Thököly Imre felkelői, majd 1709-ben II. Rákóczi Ferenc egyik hadvezére, Telekessy Pál, aki fel is gyújtatta azt. Miután a vár visszakerült a Kapi családhoz, 1712-ben még felújították, de ez már csak a hatyúdala volt, mert három év múlva az országgyűlés döntése értelmében megint felgyújtatták és sorsára hagyták.

Fordította: Mordovin Maxim

IRODALOM

- ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája. Budapest, 1996. 336.
- FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 148, 205.
- MENCL, VÁCLAV: Šariš v dejinách gotickej architektúry. *Vlastivedný časopis*, 16. (1967) 14–15.
- ŠIMKOVIC, MICHAL: Hrad Kapušany. In: Buran, Dušan a kol.: Gotika: Dejiny slovenského výtvarného umenia. Bratislava, 2003. 593–594.
- SLIVKA, MICHAL–OLEXA, LADISLAV: Zrúcaniny Kapušianskeho hradu prehovorili. *Krasy Slovenska*, 5. (1977) 224–226.
- SLIVKA, MICHAL–VALLAŠEK, ADRIÁN: Hrady a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991. 125–127.
- Súpis Pámatok na Slovensku. II. Bratislava, 1968. 14–15.
- ULIČNÝ, FERDINÁND: Vznik hradov v Šariši. *Archeologia Historica*, 7. (1982) 317–318.
- ULIČNÝ, FERDINÁND: Vznik hradov v Šariši. *Nové obzory*, 24. (1982) 107–108.

BEDNÁR, PETER – GÁBOR, PETER – HLAVÁČOVÁ, STANISLAVA – RUSNÁK, RASTISLAV – ŠIMKOVIC, MICHAL – MATEJKA, MIROSLAV

KASSA-HRADOVÁ

A Kassa feletti Várhegyen (Hradová) lévő „titkozas” vár egy szinte teljesen elfeledett lelőhely, mely még az írott forrásokban sem szerepel. Egy ideig Szokoly (= sólyom, Hernádszokoly) várával azonosították, de valójában az azonos nevű falu közigazgatási határán belül egy másik várról van szó.¹ Máskor a középkori írott forrásokban előforduló Felkassa megnevezéssel kapcsolták össze. Azonban itt is inkább más területre kell gondolnunk, mely a középkori város és a Várhegy lába között terült el.

Eddig már több kutató is foglalkozott a várral. 1924-ben Dr. J. Polák, a kassai múzeum munkatársa végzett itt feltárást. A teljes erődített terület első komplex alaprajzi vázlatát Pogrányi-Nagy Félix készítette el. A Várhegyen lévő vármaradványok első részletesebb értékelését Michal Slivka és Adrián Vallašek a Kelet-Szlovákia várairól szóló könyve egyik szócikkében olvashatjuk. A szerzők a Várhegy délnyugati oldalán lévő legjobban megmaradt erődítésszakaszokat, illetve a felső sziklás kiugráson elhelyezkedő hengeres tornyot dokumentálták. Mivel a várfalnak több szakasza volt elkülöníthető, feltételezték, hogy az építkezés nem fejeződött be. Megkísérelték meghatározni a várépítés idejét. A keltezés kiindulópontjaként V. István 1261. évi adománylevele szolgált, melyben Felkassa területét is a kassai hospeseknek adományozta. Mivel az oklevélben a várat vagy más erődített települést nem említene, feltételezték, hogy a vár akkor még nem állt. A felépítését 1303–1307 közötti időszakra tették, építettségként pedig Aba Amadé nádort valószínűsítették. Az építkezést a város és a nádor közötti ellenséges viszonyal indokolták. Az ezt lezáró megbékélés keretében az Abák megígérték, hogy királyi engedély nélkül nem építenek új várat sem saját, sem mások birtokain. Ezt a forrást értelmezték közvetett utalásként a vár építésére vonatkozóan.²

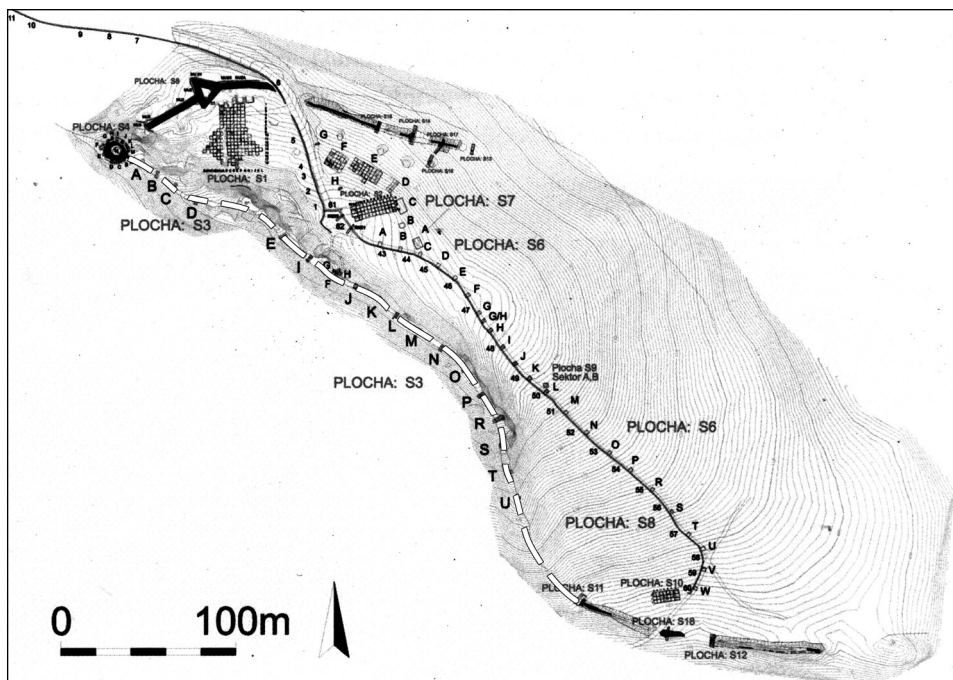
A következő kutatást 1994–1997 között a Szlovák Tudományos Akadémia nyitrai Régészeti Intézete végezte, Pavol Mačala vezetésével. Mačala megkutatta a délkeleti oldal „elfelejtett” erődítésmaradványait. Eddig a vár legteljesebb leírását és feldolgozását Miroslav Plaček készítette el a szlovák várlexikonban.³ A Várhegy falvonulatait egy nagy kiterjedésű, befejezetlen vár maradványaiként értelmezte. Elfogadta Slivka és Vallašek feltevését, hogy Aba Amadé építhette a 14. század elején. Ugyanakkor nem zárta ki, hogy befejezetlen, tatárok elleni menedékvár is lehetett.

2011–2012-ben a terület rehabilitációjával összefüggésben kiterjedt régészeti és építéstörténeti kutatások folytak a lelőhelyen. A kutatást Kassa városa és a „Kassa – Európa kulturális fővárosa 2013” nonprofit szervezet kezdeményezte, s a Szlovák Kulturális Minisztérium támogatásával történt az „Újítsuk meg házunkat” program keretében. Mindkét évben a nyitrai Régészeti Intézet végezte a kutatásokat Michal Šimkovic és Miroslav Matejka vezetésével.

1 SLIVKA, MICHAL – VALLAŠEK, ADRIÁN: Hrady a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991. 199., MARTINKA, JOZEF: Hrad Sokoľa nad Košicami. *Sborník Muzeálnej Slovenskej spoločnosti*, 25. (1933) 108–137., MARTINKA, JOZEF: Hradová nad Košicami. *Zborník Prírodovedného klubu v Košiciach*, 3. (1935–1937).

2 SLIVKA, MICHAL – VALLAŠEK, ADRIÁN: Hrady a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991. 140–143.

3 PLAČEK, MIROSLAV – BÓNA, MARTIN: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava, 2007. 161–163.

1. kép Kassa-Hradová kutatási alaprajza

A vár maradványai a Kassai-medence északi részén emelkedő nyújtott dombon találhatók. A Hernád völgye fölé magasodó domb a környék meghatározó eleme. Keleti oldalán a Hernád folyik, nyugaton pedig a Várhegy lejtői a Csermely patak völgyéig nyúlnak le. A vár részletes terepmodellje jól mutatja, hogy az erődítések látható maradványai nagyjából 6,5 ha-os területet határolnak körbe, s így Szlovákia egyik legnagyobb alapterületű váráról van szó.

A régészeti kutatásoknak köszönhetően kiderült, hogy a felső teraszt már a középső és a kései bronzkorban, ill. a gávai kultúra idejében lakták. A településről csak az erdei talaj felső rétege alól előkerült edénytöredékek árulkodnak. Ezek azt bizonyítják, hogy ezen a területen földfelszíni épületek álltak – lakóházak és gazdasági épületek. A teraszt ekkor magaslati erődített településként hasznosították. A középkori erődítés délkeleti részénél, az alsó teraszon eddig nem kerültek elő őskori településnyomok. Ez arra utal, hogy a bronzkorban valószínűleg csak a sziklagerinc által védett részt használták a megtelepedéshez.

Az emberi élet következő nyomai már a középkori várral függenek össze. A vár központi épülete a hengeres torony volt, kb. 13 m külső és kb. 6 m belső átmérővel. A torony belsejében a felszínt kiegyenesítették. Erre egyrészt egy határozott sziklalépcső, másrészt pedig a belső tér északkeleti részén lévő lemélyítés utal. A falak építésénél nem vették figyelembe a szikla természetes rétegződéseit, utóbbi felületén az emberi kéz egyértelmű nyomai láthatók. A belső teret a korábbi kutatások során kitakarították, így itt semmiféle olyan korábbi kultúrréteg nem került elő, mely a torony építésével vagy bontásával függhetne össze. Ugyanakkor a külső oldalon egy habarcsos réteget figyeltek meg,

melyben nem volt kötörmelék. Valószínűleg ez akkor jött létre, amikor a falat építőanyag-nak termelték ki. A belőle előkerült kerámiatöredékek alapján a fal kibányászását a 16–17. századra keltezhetjük. A tornyon kívül a várhegy gerincén nem kerültek elő más falazott építészeti maradványok. Nagyjából a magaslat közepén egy, feltehetően szabályos épület maradványai találhatók. Ez egy téglalap alaprajzú, kb. 8×4 m-es mélyedés. A gödröt mind a négy irányból szikla határolja, s mivel nincsenek megmaradt meddőhányók, feltételezhetjük, hogy nem csak kőbánya lehetett.

A várhegy északkeleti oldalán kiterjedt várudvar található, ezt hatalmas várfal maradványai veszik körbe. A várfal a hengeres torony alatti sziklafalhoz kapcsolódik, mely kőkitermelés során jött létre, a vár pusztulása után. A várfal 3,3 m vastag északnyugati szakaszának közepén egy háromszög alaprajzú torony épült. A háromszög oldalainak külső hossza kb. 19 m, míg a belső 8 m volt. A falak vastagsága itt 3 m körül alakult.

A háromszögletű toronytól keletebbre a várfalat egy út vágja át. Ez valószínűleg újkori képződmény, mely során elpusztították a fal egy részét. Ezután a falak még kb. 100 m hosszan maradtak fenn. Az erődítések ezen részének kutatása során két összefüggő falszakaszt tártak fel, javítások és átépítések nyomaival. Az eredeti, már álló várfalat 30 cm vastagságú köpenyezéssel erősítették meg.

Az erődítések következő fennmaradt szakasza a sziklagerinc délkeleti pereme alatt kezdődik, az alsó terasz szélén. Innen a délkeleti oldalon felszínre bukkanó szikláig folytatódik, két helyen megszakadva. A nagyon sekély alapozású fal vastagsága itt is átlagban 3-3,3 m körül alakul. A déli részen két falvégződést is megkutattak, melyek egyértelműen jelzik, hogy a falak építését nem fejezték be. Ugyanakkor meg lehetett figyelni a tovább folytatódó sekély alapozási árkot, amelybe a falat alapozták volna. Az erődítés külső oldalán kőhalmok kerültek elő, melyek feltehetően az építkezés folytatásához előkészített falazóanyagként szolgáltak.

Fontos adalék a vár történetének rekonstruálásához az a megfigyelés, hogy a felső és az alsó teraszon egyaránt csak minimális mennyiségű középkori lelet fordult elő. A vár teljes területéről csak néhány középkori edénytöredék és valamivel több újkori cserép került elő. Ez bizonyítja, hogy a területen csak nagyon rövid ideig folyt élet. Valószínűleg a vár egyfajta „zöldmezős beruházásként” indult. Erről árulkodnak a kidőlt faltömbök, melyek jól jelzik, hogy a fal eredetileg jelentős magasságban állhatott.

Az újkorban a Várhegy tetejét – pontosabban a középkori építmények maradványait és a felszínre bukkanó sziklát – a hegygerinc északkeleti oldalán kőbányaként hasznosították. Az intenzív bányászat nyomaival több helyen is találkozhatunk a hegygerinc mentén – nem csak az erődítés által körbehatárolt területen, hanem északra és nyugatra is a vártól. A bányászati tevékenység azonban valószínűleg nem korlátozódott kizárólag az építőanyag kitermelésére. A várfalak északi vonalánál négy kráterszerű jelenség található. Az egyik ilyen mélyedés felső részének kutatása során megállapíthatták, hogy ezek ún. „horpadások”, feltehetően kutató tárok voltak.

Mikor is épült a vár? Erre a kérdésre a kutatás sem tudott megnyugtató választ adni. A keltezésnél csupán Szlovákia más lelőhelyeiről ismert analógiákra lehet támaszkodni. Fontos szempont a kassai vár értelmezésénél a várfalak, illetve a torony falainak szokatlan vastagsága. Ez – 2,8-3,3 m – meghaladja a hasonló várakét (Zólyom: 2-2,5 m; Tiszolc: 2,2 m). Kevésbé valószínű, hogy egy ekkora nagyságú vállalkozásba Amadék vágtak volna bele a 14. század elején. Ebben az időben az ilyen méretű alapterülettel rendelkező várak már elavultnak számítottak és nem feleltek meg a kor elvárásainak. Az erődítés alapterülete inkább azon Árpád-kori királyi váraknak felel meg, melyek még a 13. század

közepe előtt jöttek létre (Nyitra, Pozsony, Zólyom-Pusztavár, Znió, Szepes).⁴ Mindkét torony alkalmas lehetett a védelmi mellett a lakófunkció betöltésére is. Impozáns méretű volt a háromszög alaprajzú torony is. Az ehhez hasonló kiterjedésű várat, ekkora körítő és toronyfalakkal, egy főúri alapító csak nagyon nehezen tudta volna finanszírozni és kivitelezni. A vár óriási alapterülete egy olyan, kihalófélben lévő vonás volt még a városok kialakulása előtti időből, amikor a várak gazdasági és kereskedelmi szerepet is betöltöttek. A kassai vár esetében valószínűleg egy olyan, új alapításról van szó, amely betölthette a Szlovák-érchegység pénzügyileg ígéretes délkeleti régiójának közigazgatási és gazdasági központ szerepét. Az erősítés kiterjedése arra is utal, hogy a kialakulóban lévő Kassa városa számára menedékhely (refugium) funkcióval is rendelkezhetett. A hasonló kiterjedt erősítések építését általában a tatárjárással kapcsolják össze.⁵ Ezek építésénél nehezen megközelíthető csúcsokat választottak, melyeken a sziklatömbök és a falazott erősítések összekapcsolásával jól védhető menedékhelyek jöttek létre, hatalmas, több tucat hektáryi mérettel. Példa erre a Létánfalva (Letanovce) feletti Menedékkő (Lapis Refugii). Éppen ezekből a méretekből következett, hogy néhány erősítésénél a munkálatok soha nem fejeződtek be. Ezek többsége csak nagyon rövid ideig töltötte be funkcióját, ráadásul éppen a méreteik és a félreeső fekvésük miatt viszonylag gyorsan elavultak, s felhagyták őket. A középkori építészet fejlődési iránya olyan kisebb méretű erősített központok felé haladt, melyek az egyes váruadalmak stratégiai meghatározó fekvésű helyein feküdtek.

Kassa-Hradova esetében tehát egy olyan várról lehet szó, mely biztosíthatta a gazdag érclelőhelyekkel rendelkező, frissen kolonizált hegyvidéki terület gazdasági és közigazgatási felügyeletét. A nagyméretű királyi várispánságok kisebb területi egységekre való fokozatos felbomlásával (melyek nemesi családok vagy egyházi intézmények kezére kerültek) illetve a városok kialakulása után, az ilyen típusú, nagyméretű várak a 13. század második felében többnyire elveszítették funkciójukat. A szerepüket kisebb késő középkori várak vagy középkori városok vették át, a legtöbb nagy kiterjedésű korábbi vár pedig elpusztult, vagy olyan várossá, illetve várrá alakult át, melyben több intézmény székelte egyszerre. A kassai várnál nem zárhatjuk ki, hogy alapítása még a 13. század első felében történt, a tatárjárással összefüggésben. Nem sokkal utána azonban sor kerülhetett a város alapítására is, amely mint új típusú központ jobb gazdasági lehetőségeket kínált. Emiatt a frissen alapított város felett emelkedő várat végül nem is fejezték be.

Fordította: Mordovin Maxim

4 BEDNÁR, PETER: Die Widerspiegelung der Burgfunktion in Bauformen des 9–14. Jahrhunderts auf dem Gebiet der Slowakei. In: *Castrum Bene 8. Burg und Funktion*. Hrsg.: Krenn, Martin – Krenn-Leeb, Alexandra. Wien, 2006. 87–90.; PLAČEK, MIROSLAV–BÓNA, MARTIN: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava, 2007. 333.

5 BÓNA, MARTIN–ŠIMKOVIC, MICHAL: Opevnené sídla do začiatku 14. storočia. In: Buran, Dušan a kol.: *Gotika: Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava, 2003. 62.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BARÁZ CSABA – HOLLÓ SÁNDOR – NOVÁKI GYULA	Felsőtárkány-Kő-köz vára	5
KOPPÁNY TIBOR	Paczmáni Tamás, Újlaki Miklós bosnyák király újlaki-palotai várnagya és kastélya	11
FELD ISTVÁN – SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS	Várak külső védművei és előművei Közép-Európában	17
KELEMEN BÁLINT – SIMON ZOLTÁN	Füzér vára: a felsővár északnyugati és déli palotaszár- nyának elméleti rekonstrukciós kutatása	41
KOPPÁNY TIBOR	Mihálypéterházai Ormányi Józsa, a várépítő 16. századi sümegi prefektus	59

BESZÁMOLÓ

RÁCZ MIKLÓS	13. Nemzetközi Castrum Bene konferencia, (Krems, 2013. június 12–16.)	69
-------------	--	----

KÖNYVISMERTETÉS

***	Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére (<i>Feld István</i>)	73
-----	--	----

KUTATÁSI JELENTÉSEK

NAGY SZABOLCS BALÁZS	Beszámoló Bánd-Essegvár 2013. évi régészeti kutatásáról	81
BELJAK PAŽINOVÁ, NOÉMI – BELJAK, JÁN – MICHAL ŠIMKOVIC	Dobronya várának 2013. évi régészeti kutatása	85
NAGY LÁSZLÓ	Az egri várbeli Zárkándy-bástya és Északkeleti- fülesbástya 2013. évi próbafeltárása	96
FELD ISTVÁN	Jelentés az ozorai vár 2013. évi ásatásáról	108
GÁL VIKTOR	Szádvár 2013. évi régészeti kutatásának eredményei ...	110
BELJAK, JÁN – MORDOVIN MAXIM	Kutatások Csábrág várában 2013-ban	114

VÁRAK TORNÁBAN, SÁROSBAN ÉS ABAÚJBAN

GÁL VIKTOR	Szőgliget-Szádvár	121
MIROSLAV PLAČEK	Torna vára	123
MIROSLAV PLAČEK	Sáros vára	125
MIROSLAV PLAČEK	Kapi vára	128
BEDNÁR, PETER ET AL.	Kassa-Hradová	131

ICETEAM DESIGN

Az Iceteam Design Kft. vállal grafikai, nyomdai munkákat, 3D tervek, honlapok készítését, valamint Mobil Guide alkalmazások telepítését. Kiállítások megtervezése és lebonyolítása, dekorációs elemek, valamint ezekhez kapcsolódó bútorok gyártását is végzi. Ezen kívül a cég profiljához tartozik még hirdetési kampányok, reklámok tervezése, továbbá különböző rendezvények szervezése is.

Cím: 1112 Budapest, Kánai út 3/a

Email: iceteam@iceteam-design.hu

Telefon: 06/70 310-8288, 06/30 969-2690

POLIHISZTOR KÖNYVESBOLT

A Polihisztor Könyvesbolt Budapest V. kerület Múzeum krt. 29 szám alatt működik. Kínálatában elsősorban tudományos, ismeretterjesztő kiadványok szerepelnek, de a szépirodalom és a kortárs irodalom is jelen van. Különösen erős a történelemmel, régészetel foglalkozó kiadványok listája. A kiadványok egy része, mint pl. a Históriaantik Kiadó kínálata és a Castrum folyóiratok régebbi és újabb példányai csak nálunk kapható közvetlen árusításban. Boltunk üzletpolitikája miatt, bizonyos kiadók esetében jelentős kedvezményeket tudunk biztosítani. Kínálatunkról a polihisztorkonyv.hu oldalon tud tájékozódni, ahol webáruházunkon keresztül is rendelhet. A könyvesbolthoz egy kellemes hangulatu kávézó is tartozik, így a nézelődést egy finom kávé kíséretében is végezheti.

Minden Kedves Érdeklődőt szeretettel várunk!